

VÁRADY TIBOR

zoknik a csilláron
életek hajszálon

TÖRTÉNETEK AZ IRATTÁRBÓL

FORUM
MAGVETŐ

X 236286

Várady Tibor

ZOKNIK A CSILLÁRON, ÉLETEK HAJSZÁLON

~ Történetek az irattárból ~

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A kötet megjelenését a Bethlen Gábor Alap, a Nemzeti Kulturális Alap
és Vajdaság Autonóm Tartomány Művelődési és Tájékoztatási Titkársága támogatta

Forum Könyvkiadó, Újvidék
Magvető Kiadó, Budapest

385865 X

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001159873

© Várady Tibor, 2013

© Forum Könyvkiadó, 2013

© Magvető Kiadó, 2013

X 236286

BEVEZETŐ

A prózában az ember rendszerint kanyarog gondolatok, képzettársítások, emlékek között, és mindez leginkább egy történet és néhány szereplő köré fonódik. Több könyvben olvastam azt az óvatos bevezető mondatot, hogy a történet tulajdonképpen kitalált történet, a szereplők kitalált szereplők, minden hasonlóság véletlen. E könyvet az ellenkezőjével kezdeném. Az itt következő szövegek valódi történetekre épülnek, és a szereplők is valódi szereplők!

A történetek a családi ügyvédi irattárból kerültek elő.

A nagyapám 1893-ban nyitott irodát Nagybecskerekben. A város az Osztrák–Magyar Monarchia területén volt. Később a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság része lett, majd Jugoszláviának hívták az országot, ahová tartozott. A II. világháború alatt német uralom volt a városban, ezt követte a szocialista Jugoszlávia időszaka, időnként váltakozó elnevezésekkel. Aztán zsugorodott az ország, és Szerbia és Montenegró lett a neve: Ma Szerbia. Változott a város neve is: Nagybecskerek, majd Veliki Bečkerek, aztán Petrovgrad, a német megszállás alatt Grossbetschkerek, a II. világháború után Zrenjanin. Ma – a Zrenjaninnal párhuzamosan – hivatalos használatban van a Nagybecskerek is. Az emberek (nem csak a magyarok) leginkább Becskereknek nevezik.

Nem kellett utánanéznem, hogy melyik évben alapították az irodát. Könnyen megjegyeztük, mert annak idején mindennap láttuk. Kőköcskákba vésve ott állt az irodához vezető hat lépcső előtt: VÁRADY IMRE, és alatta: 1893. A házban, a kapu után, egy boltíves bejárat következett (ezen valamikor lovas kocsik is átjártak). Sárga csempeköcskával volt kirakva. A kapubejárat az udvar felé vezetett. Az udvar előtt volt baloldalt egy pinceajtó, majd utána egy nagyobb kétszárnyú ajtó. Ezen bemenve következtek a fehér kőköcskák a nagyapám nevével és a dátummal, majd a hat lépcső, és utánuk az irodai váróterem (talán várószoba lenne a pontosabb kifejezés). Amikor a nyolcvanas évek elején elköltöztünk ebből a házból, az apám átvitette az új házba a kőköcskákat. Ezután már csak takarításkor kerültek szem elé, egyébként lábtörő fedte őket. Ma már kifakult az utolsó két szám. Olvasható még: VÁRADY IMRE, és alatta: 18. Persze nem példátlan kőbe vésni egy elindulást. Láttam ilyesmit más ügyvédi irodáknál és más foglalkozásoknál is. Később szokott kiderülni, hogy a kőköcskák fontosságot, egyszerűen a szakma megbecsülését vagy

fontoskodást mutatnak. Rendhagyó viszont, és nemigen van rá példa (legalábbis Bánátban és Bácskában), hogy több mint száz év után megmarad minden iratcsomó. Több tízezer. Az indulás óta volt több háború, hatalomváltás, hevületváltás, voltak nyelvváltások is. Ezek az események nemcsak magánlakásokból és magánirodákban, hanem néha hivatalos irattárakból is kisöprik az emlékeket. Hogy mégis megmaradt minden irat, ahhoz hozzájárulhatott az, hogy 1893 óta folytatódott és ma is tart a családban az ügyvédi foglalkozás. Költözés sem volt, kivéve egyszer, a nyolcvanas évek elején, de ez sem rohanva történt. Autóutat építettek, ezért kellett lebontani a házunkat, de a bontás évekig elhúzódott, volt idő áthordani a dolgokat; és ezek már/még nem háborús évek voltak. Segített a megmaradásban az is, hogy Becskerek nem nagyváros. Több a hely. Megmaradnak a valamikori istálló és garázsok. De közrejátszott az a körülmény is, hogy a nagypámnak és az apámnak is volt egy „semmit sem szabad kidobni” megrögződése – amit vonakodva ugyan, de követtek a nagyanyám és az anyám is.

Az iratokról persze mindig tudtam, láttam is őket, de nemigen vettem kézbe. Nem mindegy, hogy az ember valamit csak lát vagy észre is vesz. Amikor rövid ideig magam is dolgoztam az irodában, új ügyekkel foglalkoztam. Alig hat hónap után Újvidékre mentem, azért is, mert az egyetemen megpályáztam egy tanársegédi állást, és azért is, mert irodalmi reményeim is voltak. Csatlakoztam az akkor induló *Új Symposion* szerkesztőbizottságához, egy ideig felelős szerkesztője is voltam. Aztán jött egy jogász életpálya, amely elsodort más országokba, más kontinensekre.

Amikor másfél évvel ezelőtt üres maradt Becskereken a családi ház, szembesültem azzal is, hogy a családban egy évszázad során folytatódó félretevés, „ki nem dobás”, tulajdonképpen halasztás. Lassan tenni kelletne valamit a papírokkal. A halasztás fenntarthatatlansága vezetett oda, hogy nézegessem, olvassam is az iratokat – majd ez vezetett az íráshoz is.

A történelem mindennapjait mutatják a beadványok, az ítéletek, a gyűjtőtáborból kicsempészett névjegyek hátuljára írt üzenetek; az ügyfelek levelei, melyekben összefoglalják a sorsukat, egy fakereskedő díszes számlája, rajta kétjegyű telefonszámmal; a házkutatási jegyzőkönyvek, az elkobzott ruhák összeírása; a munkatáborból írt levél, amely apám közvetítésével kellett volna hogy eljusson valakihez, aki már nem létezett, a magyar középiskolás diákok által írt és sokszorosított újság, amit betiltottak stb. Az iratokban három nyelv váltakozik: a magyar, a szerb és a német. Becskereken hosszú évek során létezett magyar, szerb és német közösség, és az emberek beszéltek is valamennyire mindhárom nyelven. A legtöbb történet Becskerekhez kötődik, de több szál vezet más városok és más országok felé is.

Ha egymás után olvasok iratcsomókat, gyakran az is kiderül, hogy változó és egymást tagadó világokban gyakran ugyanazok a magatartásképletek folytatódnak. (Egyébként azt, hogy gyakran keveredik az új és a régi, pontosan érzik azok a becskerei családok, amelyekben három generáció ugyanabban a házban született; de más-más országban.) Három iratcsomóban, melyeket egymás mellé tettem, látom például, hogy milyen hangulatkörnyezetre épült és milyen támpontokat keresett az izgatás vádja 1912-ben, amikor a nagypám szerbeket védett, akik egy becskerei kocsmában szerb dalokat húzattak; majd 1946-ban, amikor az apám magyarokat védett, akik egy Becskerek környéki falu kocsmájában magyar dalokkal mulattak; aztán 1971-ben, amikor magam védtem az *Új Symposion*-t, a vád pedig az volt, hogy Rózsa Sándor humoreszkje izgatást tartalmaz.

Az iratokban rögzített tényeken nem változtattam. Tulajdonképpen kísértést sem éreztem, hogy változtassak. Ez rontott volna a felfedezés örömein. Olvasom például, hogy egy német nevű magyar asszony bizonyítani igyekszik, hogy nem német (és így nem vonatkoznak rá azok az 1944 végén hozott jogszabályok, amelyek elrendelik minden német vagyon elkobzását). Az iratcsomóban összegyűjtött bizonyítékok között ott van Sütő György kézzel írt nyilatkozata, melyben tanúsítja, hogy az asszony a német megszállás alatt az ő fűszerkereskedésében vásárolt. Ezen vétek lenne bármit is módosítani. Izgalmas viszont a magyarázat keresése az aktákon belül és aktákon kívül. Itt arról volt szó ugyanis, hogy a német megszállás alatt külön fűszervásárlási privilégiumai voltak a német nemzetiségű polgároknak. A kiváltságok nem vonatkoztak Sütő György zöldséges boltjára; tehát magyar lehetett (és nem német), aki ott vásárolt. A tények mellett azért is érdemes megmaradni, mert a valóság legalább annyira serkent észrevételeket, képzettársításokat és gondolatfűzést, mint a fikció.

Az *emlékezet hasznáról és káráról* című könyvét Tzvetan Todorov *A fenyegetett emlékezet* című írással kezdi. Az első mondatában ezt írja: „A XX. század totalitárius rendszerei rámutattak arra, hogy létezik egy veszély, melynek létéről e rendszerek előtt senki sem tudott: az emlékezet eltüntetése.” Todorov azt is leírja, hogy a nyugati demokráciáknak is felróható, hogy hozzájárulnak az emlékezet elsorvasztásához: „Mivel az információk egyre gyorsuló ütemű fogyasztására kényszerülünk, ki vagyunk téve megszűnésük felgyorsulásának is.” Saját tapasztalatomból hozzátenném, hogy az emlékezetre kihat az is, hogy vannak érkező és távozó közösségek, kultúrák és nyelvek. Egy-egy közösség számára izgalmas történetek helyszínén néha elfogynak az emlékezet hordozói. Ilyenkor tudjuk még, hogy ki nyerte meg a világháborúkat, de azt már nem, hogy tulajdonképpen mi is történt. Csak diadalívek maradnak. Úgy valahogy, mint

a hidak Becskerekén, miután több helyen eltorlaszolták a Bega folyót, mesterséges tavakat terveztek a város területén. Mesterséges tavak helyett azonban csak természetes pocsolók alakultak ki. Az egyik híd alatt még pocsoló sem. Kiszáradt föld felett ível át a híd.

Én magam az emlékezet oldalán vagyok, és ez itt egy emlékezőpárti könyv.

A TÖRTÉNELEM RELEVANCIAJÁRÓL

Ormos Mária kontra Mathias Albrecht (a 12 254. számú ügy)

1944 szeptemberében vagyunk. Ezek a német megszállás végnapjai Nagybecskerekén. Teljes a bizonytalanság. Egymás után tűnnek el az iránymutatók. Az emberek a bizonytalanság és a semmi közötti mezsgyén érezhetik magukat. Az élet folyik, de teljesen képlékenyvé vált minden koordináta-rendszer.

A nagyapám naplójában 1944. szeptember 11-i keltezéssel a következő bejegyzés olvasható:

„IX. 11. Adótárgyalás, adótételeket felemelték. Beszüntettem az adófizetést. Nem tudható, ki a felvételre jogosult. A németek mindent elhordanak, kérdés az utánuk következő hatalom elismeri-e a fizetéseket. Várunk.”

Míg mindenki várt, ugyanaznap (szeptember 11-én) egy felháborodott nő jött be az apám irodájába. Ormos Mária a neve, napszámosnő. Az ő saját kezű jegyzete indítja a történetet. Feltételezem, hogy apám megkérte, jegyezze fel a panaszát, amíg a sorára vár (valószínűleg egy tisztviselő segítségével). Egy 1914-es ügyirat hátlapján van Ormos Mária feljegyzése. (Papírhiány volt.) Fekete tintával íródott a szöveg, szerbül – nehezen, de olvasható. A papírlap formátuma ma már ismeretlen. Ugyanolyan széles, de öt-hat centivel hosszabb, mint az A4-es. A kartonborító, mely az iratokat tartalmazza, szintén ennek a formátumnak felel meg. A szövegből kiderül, hogy Ormos Mária becsületsértést szenvedett, elégtételt keres. A problémája teljesen békebeli.

Nehéz fordításban láttatni a szöveget, mely nemcsak a helyzettel, de a szerb nyelvvel is viaskodik. Az ügyvédi irodában és nem anyanyelvén fogalmazó napszámosnő hiteles gyalogságait nem könnyű pontosan tükrözni anélkül, hogy az ember kifigurázás felé ne kanyarodna, ami méltatlan lenne – de hát lektorálni sem kellene. Talán valahogy így lehetne fordítani:

„A háztulajdonosom ok nélkül állított be a házamba, ahol éppen szívtam 16 éves Csikós István mostohafiamat, és sértegetni kezdett, hogy büdös kurva és vén kurva vagyok, hogy a férjemnek nem felesége, hanem kurvája vagyok, és hogy nincsen nemi érintkezésem a férjemmel Ursulescu Liviuossal, akivel már 11 éve élek vadházasságban, hanem a kutyával. Ezenfelül azt mondta, hogy megöl engem és a mostohafiamat, ha nem megyünk ki rögtön az udvarból. Aztán megfogott hátulról, és lőkött ki a konyhából az udvaron át az utca felé.

Ezenfelül mondta, hogy én és a mostohaíám tolvajok vagyunk, nem mondva mit lopunk.

Az ő házában lakok a vadházas férjemmel 1943. V. 15-e óta. A háztulajdonos nem lakik ugyanebben az épületben, csak pálinkafőző kazánja van itt.

Bizonyíték: 1. Lázár Mária, Szentmihály 2. Csikós István.

Amikor mondtam neki, hogy perelni fogom, mondta, hogy mondjam az ügyvédnek, hogy lófasz az ügyvédnek, és hogy az ügyvéd nem tehet semmit, mert neki pénze van.

Kérem, tegyen büntető feljelentést."

A szerb eredetiben ez a szöveg van feljegyezve:

„Moj kućevlasnik upao je u moju kuću bez opravdanog razloga, gde sam ja grčila svog posinka 16 godina starog Čikoš Istvana i počeo me je vređati da sam smrđljiva kurva (bűdös kurva) i matora kurva (vén kurva), da nisam supruga nego kurva svoga muža i da ja nemam polnog snošaja sa svojim mužem Ursulesku Livijus-om sa kojim živim vanbračno već 11 godina, nego sa psetom. Osim toga rekao mi je da će ubiti i mene i moga posinka ako odmah ne iziđemo iz dvorišta.

Pritomie me je uhvatio odnatrag i gurao me je iz moje kujine kroz dvorište ka ulici.

Osim toga rekao mi je da smo ja i moj posinak lopovi nenavodeći šta krademo.

U kući njegovoj stanujem sa mojim vanbračnim mužom od 15. V. 1943. Kućegazda ne stanuje u istoj zgradi nego ima samo kaban za pečenje rakije.

Dokaz: 1. Lazar Marija Mihajlovo 2. Čikoš István.

Kada sam mu predočila da ću ga tužiti rekao je da kažem advokatu lófasz az ügyvédnek, »konjski polni ud advokatu« i da mu advokat ne može ništa jer ima novca.

Molim da se podnese krivična prijava."

A feljegyzés elején és végén is dátum van. Az elején szeptember 11-e, a végén szeptember 12-e. Vagy két napon át írta, vagy pedig hibázott az elején vagy a végén. (Vagy talán 12-én írta, és azt akarta jelezni, hogy az esemény szeptember 11-én történt.) Erre már sohasem derül fény. Az ügyiratokból kiderül, hogy Ormos Mária és élettársa Livius Ursulescu, Mathias Albrecht nagybecskereki földműves házában laktak albérlőkként. A háztulajdonos csak pálinkát főzni járt el néha a házába. Arra nem derül fény, hogy mi indította a vitát. (Ehhez szükség lenne arra is, hogy Albrecht úr álláspontját is halljuk, de erre nem terjednek ki az iratok.) Voltak Albrechtek Nagybecskereken. Iskolába is járt velem egy Albrecht, de nem tudom, rokona volt-e Mathiasnak – és persze akkoriban az ügyről sem tudtam. A Magyar Szóban is volt valamikor egy Albrecht János újságíró. Ma már nincsenek Albrechtek Nagybecskereken. (Más németek sem igen.) Nem tudom, hogy 1944 szeptemberében valóban ok nélkül indult-e el a sértegetés, abban sem lehetek bizonyos, hogy voltak-e Ormos Máriának retorikai riposztjai, de mindenesetre életszerű, ahogy Ormos Mária leírja, hogy mit tett és mondott Mathias. Úgy tűnik, egy minden mást háttérbe szorító élményről van szó, mely Ormos Máriát (valószínűleg életében először) arra készítette, hogy ügyvédhez forduljon.

Abból, hogy a kulcsszavak magyarul is oda lettek írva a szerb szövegbe, az is kiderül, hogy magyarul folyt a szóváltás. A vád sarkalatos pontjánál a feljegyzett szerb szöveg egy kicsit irodai használathoz igyekszik alkalmazkodni – így jutunk oda is, hogy a magyar eredetit, a szerb (ha visszafordítjuk) „a ló nemi tagja” körülírás igyekszik magyarázni. A szereplők egyrészt a magyar napszámosnő/albérlő, akinek román élettársa van, és másrészt a német földműves/háztulajdonos. Az eset az 1389-es kosovói csatában elesett mitikus szerb uralkodóról elnevezett utcában (Lázár cár utca 43/a-ban) folyik. Német megszállás van. Ekkor Nagybecskereken német nyelvű ügyintézés is volt a szerb mellett, de a magyar nem állt vissza. Apám szeptember 13-án írja meg a büntető feljelentést. A címzés: „Sreskom krivičnom sudu – Bečkerek.” Ekkor tehát nem Petrovgrad volt, nem is Veliki Bečkerek – bár a németek számára Grossbetschkerek igen –, hanem Bečkerek.

Hadd idézem most a nagyapám naplófeljegyzéseit a rákövetkező napokból (1943. szeptember 18. – 1943. október 1.):

„IX. 18-án és következő napokon németek menekülési készülődései. Romániából menekült svábok ide érkezése. A német falvakban elszórtan elhelyezkednek. – Erdélyből, a Székelyföldről lesújtó hírek. Kilakoltatások. Arad, Belényes elvesztése. A rádió komor híradásai.

IX. 26. Egész nap hideg, őszi eső. Szerencsétlen kilakoltatott kivándorlók agyonfázott, agyonázott, szomorú vándorlása.

IX. 27. A rádió nem titkolja: Magyarország a román és orosz egyesült támadások során igen súlyos helyzetbe jutott. Ma már Nagyvárád déli részén utcai harcok folynak. Battonyát, Belényest, Makót a magyarok kiűrtették. Az ellenség Szeged, Szőreg felé támad.

IX. 29. A reggeli rádió híriül adta, hogy magyar és német csapatok kivetkék a román–orosz ellenséget Nagyváradról délre. Egyébként folyik az elkeseredett harc az egész vonalon. – Bpestről 80 000 gyermeket vidéken helyeztek el. A menekültek, különösen Erdélyből kilakoltatott szerencsétlenek részére a bpesti vöröskereszt külön tudakozódó irodát szervezett, hogy a kérdezősködők könnyebben tudhassák meg, hogy hozzátartozóik hol húzódtak meg. Két nap óta állandóan esik. Jaj a szerencsétlen kilakoltatott menekülőknél. Borzalmas sors. Mi itt a Bánátban még otthonunkat őrizhetjük. Romániából igen sok ide menekült németet szétosztottak a bánáti sváb falvakba. Ezek sorsa sem irigylendő. Magukkal hozták egy-egy kocsira felfért ingóikat; minden egyebet otthonukban hagytak. Néhány ilyen kivándorlott – különösen Zombolya és vidékéről – visszatért; mire hazaértek, otthonukat teljesen kifosztva találták. – Ha nekünk is mennünk kellene, bizonyára ez a sors érne bennünket. – De kérdés: lehetne-e visszatérésről szó.

IX. 30. Vagy 700 kocsin vonultak át a főútcán végig Aradacz felé a német menekülők. Liebling és Zombolya vidékéről jönnek, s Bácska felé igyekeznek. Az egész úton veri őket az eső. Van közöttük sátras kocsi, de a többsége nyitott kocsin, gyermekekkel, asszonyokkal. A saroglyához kötve egy-egy tehén; ritkán kettő. Lovak, tehenek jól táplált erőben.

1944. október 1. Vasárnap. A menekülő kocsik átvonulása szakadatlanul tart. Az eső veri a szerencsétleneket. Úgy hírlík, hogy ez Románia területéről történő menekülés az okból, hogy Románia a szovjettel megkötött békefeltételek szerint köteles 1 400 000 férfi és női munkaeerőt a szovjetnek rendelkezésére bocsátani. Ezt a vállalt köteleességet Románia olyképp teljesíti, hogy területéről magyarokat és németeket szállít Oroszországba. Ez elől menekülnek a tehetősebb németek. Ezért ez a nagy átvándorlás. – A nap folyamán egymást követik a hírek az orosz–román seregek közeledéséről.

Az aktában is van egy október 1-jével keltezett bejegyzés. Ez is olyan formátumú papíron van, amely ma nem használatos. Valamivel szélesebb, mint az A4-es, de rövidebb. Magyarul van rányomtatva, hogy „ügyfél”, „ellenfél”, „pértárgy”, „ügycsomó szám”. A nyomtatványon ott vannak a bevételek és a kiadások. Ormos Mária 500 dinárt fizetett szeptember 12-én. Ez van a bevételi rubrikában. A kiadási rubrikában vannak a büntetőfeljelentés kiküldésének és az okmánybélyegek költségei; ez 40 plusz 33 dinár, mellette a szeptember 15-i dátum. A nyomtatványon az összegek után csak egy bejegyzés van (magyarul): „A vádlott német; elmenekült. Az ügy megszünt. 1944. X. 1.”

A szóváltást követő napokban a váltakozó áldozatsors a németeket is eléri. Nagybecskereken még tart a német megszállás és hatalom, de egyre világosabb, hogy fordulat jön, és ezt tudomásul kell venni az ábrándozóknak is. A jövő már nemcsak találgatás; világosan megmutatják a Bánát romániai részéből idetorló menekültek. Azt sem tudni már, melyik hatalomnak jár az adó. Lassan alaphangulattá válik a rettegés. Bánátban a németeknek van erre a legtöbb oka, de a rettegés terjed a magyarok között is. Fél sok szerb is – fél a még ott lévő németektől, de sokan félnek a kommunizmustól is; az ismeretlentől is. Talán csak azon kevés zsidók körében, akik még Nagybecskereken rejtőznek (és identitásukat is rejtegetik), nem fél már senki a fordulattól. Úgy látják, hogy számukra rosszabb már nem jöhet – és igazuk volt. Aztán szökni kezdenek a becskerekai németek. Erről sok mesét hallottam. Leginkább azt mondták, hogy azok mentek el, akiknek volt valami közük a fasiszmushoz, és azok maradtak itt, akiknek nem terhelte semmi a lelkiismeretét. Ebben biztos van igazság, de sok olyan esetről is szól a helyi szájhagyomány, hogy nem a bűntudat, hanem egyszerűen a félelem miatt menekültek az emberek. Aztán a megtorlások azokat sújtották, akik itt maradtak.

Emlékszem egy történetre, amit gimnazistakoromban hallottam. Most, amikor írom e szöveget, próbálok visszaemlékezni a nevekre, és utánajárni, bizonyosságot keresni, de sajnos nem megy. Erre szüleim generációjában emlékezhetnének; de ebből a generációból nemigen maradt senki. Idejében kellett volna kérdezni. A történet szerint egy tehető német (K-val kezdődött a vezetékneve), akinek sok magyar és szerb barátja is volt, nem tudta eldönteni (mint sokan mások), hogy menjen-e, vagy

maradjon. Megkérdezte az egyik szerb barátját, egy becskerekai mérnököt, aki csatlakozott a partizánokhoz – és a városba akkor még csak titokban jöhetett –, hogy menekülnie kell-e, ha majd jönnek a partizánok. A szerb barátja megnyugtatta. Azt mondta, hogy akikkel ő van, azok nem olyanok, mint a fasiszták, tudják, hogy K. rendes ember, tudják, hogy segítette is szerb barátait, nyugodtan maradhat. K. maradt. A történet szerint a partizán őszinte lehetett, de tévedett. Aztán a változás után mégis voltak kegyetlenkedések, K.-t is megölték. Amikor a szerb partizán hazajött, és megtudta, mi történt, öngyilkos lett. Görög tragédiákban olvastam ilyen történeteket. (Ezekkel is Becskereken ismerkedtem meg. A gimnázium óta nemigen olvastam görög tragédiákat.)

Visszatérve a 12 254. számú aktára, a bevonulást megelőző két hét rettegései közben Mathias Albrecht pálinkát főz, lekurvazza az albérlőjét, fejtegetve, hogy nem az élettársával, hanem kutyaikkal lehet nemi kapcsolata. A nő pedig szintén nem a fasiszmussal, antifasiszmussal foglalkozik, nem bénítja meg a találgatás, hogy mit is hoz az oroszok bejövele, hanem arra összpontosít, hogy lekurvázták, és ügyvédhez fordul. Apám is folytatja az ügyvédi rutint. Albrecht a vagyonával is kékedik, hisz ingatlanjai is vannak, pálinkafőzdéje is van – aztán két hét múlva mindez értelmét veszti.

1944. október 1-jén még megjelenik a *Torontál* napilap. A fejlécen ott van, hogy 73. évfolyam, „Megjelenik naponta reggel”, hogy „Ára 3 dinár”. Előfizetési felhívás is volt még benne. Ez volt az utolsó szám. Ezután többé nem volt becskerekai magyar napilap. Október 2-án hatoltak be az orosz csapatok és szövetségeseik Nagybecskerekre. Nagyapám erről így ír a naplójában:

„X. 2. Hétfő. Hírlík, hogy a betörő sereg, Módot elfoglalva, elérte Szécsányt. A délutáni órákban már Szárcsa, Lázárföld, Klekk elesett. Az ágyúzás tegnap egész éjen át, ma egész nap mind közelebből hallatszik. Egy-egy srapel már Becskerekre is bevágódott. Szilánk megölte Cvejánov ipartestületi elnököt Piroskáék [a nagynéném] utcájában. Zorka [az anyám], a gyermekek a pincében húzódnak meg. Valami légnyomástól, úgy látszik, a folyosó egyik ablaka és a volt leányok-szobája feletti felső világítás (Oberlicht) alsó üvegei darabokra törték; erre a család engem is a pincébe parancsolt. [Erre a pincei tartózkodásra magam is emlékszem. Ötéves voltam. Piroska húgom egyéves. Emlékszem a nedvessegre, a petróleumlámpákra, arra, hogy sokáig voltunk ott, bár pontosan nem tudom, milyen sokáig. A szüleim kártyáztak is. A nagyapám csak ült egy széken, aztán felment a lakásba, hiába tartóztatták a szüleim.] Sokáig persze nem bírtam a maradást. Az ellenség előnyomulásának hírei egymást kergetik. Ágyúlövés és most már gépfegyverkattogás mind közelebb hallatszik. – A német polgári vezetők családjukkal a nap folyamán egymás után elhagyták a várost; hír szerint Aradára és Zsablya felé, s részben Titel irányában menekülnek. – A német katonaság a várost ellenállás nélkül kiűrtette. Ez mentette meg Becskereket a bombázástól, dúlástól.”

Mathias Albrecht nem tartozott a német polgári vezetők közé. Lehet, hogy azért szökött, mert kötődött a megszállókhoz, lehet, hogy tett is valamit, de az is lehet, hogy a bűnei, melyekkel szökött, nem haladták meg Ormos Mária lekurvázását.

Aztán valósággá válik az, amitől a becskerekai németek rettegnek. Az első napokban a bevonuló oroszok és partizánok nem erőszakoskodnak, szabadságot hirdetnek, párbeszédet kezdeményeznek valamennyi itt élő népcsoporttal – de aztán egy esemény híre (utólag kiderült, hogy álhír) a háború indulatainak nyit szabad teret. Ismét a nagyapám naplóját idézem:

„Október 10. A mai napon megszünt a szabadság szeplőtlen fogantatása. Az a hír terjedt el, hogy az éjjel egy szerb embert az utcán, valahol a luteránus templom mögötti utcában, meggyilkoltak. Erre a partizánok egyes városrészeket blokkíroztak, s különösen a német utcában összefogdostak némelyek szerint 68, mások szerint 150 embert, ezeket arra a helyre kísérték, ahol az állítólagos gyilkosság történt, ott e szerencsétleneknek felső ruhát, cipőt le kellett vetniük, s azután egyenként agyonlőtték őket. Az áldozatok között volna: dr. Weiterschan József ügyvéd, a rom. kat. hitközség alelnöke, dr. Heinermann Alajos orvos, két Porceller nevű mészáros stb. A Cindrényi-Gimpel és Benkovich is az elfogottak között lett volna; az előbbi szabadon bocsátották, mert valamelyik partizán felismerte, mondván, ő itt Becskereken az egyetlen gyermekorvos, a másik meg bizonyította, hogy magyar [Bácskában ez nem segített volna]; így e kettőt kiengedték. A többi ott pusztult.”

Ezek között lehetett K. is? Ezek közé került volna Mathias Albrecht, ha marad? Megmentette az életét a szökés? Ezekre a kérdésekre nem tudok választ adni. Azt sem tudom, hogy mi lett Ormos Máriával. Tudom, hogy volt úgy, hogy egyeseknek nehézségei voltak csak amiatt, mert németeknél laktak. Vonatkozott ez Ormos Máriára és élettársára, Ursulescra? Vagy talán segített nekik a büntetőfeljelentés? Javított ez a besorolásukon az új előítéletek rendszerében? A németek alatt elsősorban a zsidósághoz tartozás vont maga után kirekesztő besorolást. Külön törvény szólt arról, hogy elkobzásra kerül minden zsidó és cigány vagyon. Aztán a felszabadulás után a németek kerültek célkeresztbe. Egy törvény szerint elkobzásra került minden német ingatlan, hacsak nem a népfelszabadító hadsereg soraiban harcolt (azaz nem volt partizán) az illető német. Van egy-két olyan ügyirat is az irattárban, amelyben a nagyapám és az apám egy zsidó tulajdonost igyekszik (sikertelenül) az elkobzástól megvédeni, majd pedig a borzalmakat túlélő tulajdonos azzal szembesül, hogy az új hatalom (a Szerémségből jövő) tájékoztatlan tisztviselői most német vagyonként veszik célba a házát, mert német neve van.

Menekülése előtt két héttel Albrecht úr a becstelen kis indulatok biztonságos világában mozog, és ott tartja Ormos Máriát is. A németiség, a magyarság, a románság nem gerjeszti a hevületeket, nem is célpontja azoknak. Nem téma a fasizmus vagy kommunizmus sem. A választóvo-

nalak a tulajdon és ennek mindennapi kihatásai, a férfiak és nők közötti számtalan feszültségtípus valamelyike, talán a féltékenység is, és bizonyosan az arrogancia is. És ez az, ami túlélte a faji megkülönböztetéseket, etnikai előítéleteket és üldöztetéseket, fasizmust és kommunizmust.

*

E történetet két módon tudnám lezárni:

Először is, elmentem a Lázár cár 43/a-ba. Ott nincs már sem Ormos, sem Ursulescu, sem Albrecht, sem pedig emlékezet bármelyikükre. Nem csak a 12 254. számú ügy van lezárva. És itt még is lehetne állni.

De más irányban is lehet konklúziót keresni. 1993 áprilisában egy érdekes írásban (a *Republikában* jelent meg) Mirko Tepavac a Milošević-rendszer történelemformáló lázközösségeit és megosztásait taglalja. Magyarazza a „Samo sloga Srbina spašava” („Csak az egység menti a szerbet”) jelszót a háború szövegkörnyezetében, és ezt írja (szerbül): „Csak az egység nem fogja tovább menteni a szerbeket. Ha végre lehetetlenné válik a háború, a reménytelenül elszegényedetteket és a vagyontól ittasakat, a hatalomvágyó vezéreket és a cserben hagyott követőket nem fűzi majd többé össze semmilyen egység. A háborút hirdetők nagyon jól tudják, hogy miért volt »jobb a háború«, e miatt tartott oly sokáig, ezért volt olyan kegyetlen. Eljött az ideje, hogy az álmegosztások helyet adjanak az igaziaknak, és talán ez az egyetlen jó ebben az átokban.”

Mária és Mathias a valódi megosztásoknál maradtak. Nehéz eldönteni, hogy ez-e az emberi valóság, vagy ez a történelem.

RÓZSÁTÓL RÓZSÁIG

Kitérve a „lelkek diszpozíciójára”

EGY KÁVÉHÁZI ESET 1912-BEN

A múlt század elején a Rózsa és a Korona voltak Becskerek legismertebb vendéglői és mulatóhelyei. A Rózsa ma is létezik – mint Vojvodina. Iskóláskoromban még minden magyar diák Rózsának nevezte, használták a nevet szerb diákok is. Azt már nem tudom, hogy ma a kávéházat látogató becskerei magyar fiatalok azt mondják-e, hogy „gyerünk a Rózsába”, vagy „gyerünk a Vojvodinába”. A Korona többször váltott jelleget. Ma a Városi Könyvtár van az épületben.

Körülbelül száz évvel ezelőtt – 1912. november 8-án – a Rózsában kezdődött egy születésnap ünnepség. Az ünnepelt neve – így mutatják a bírósági papírok – Száva Klee volt. „61 éves, görög keleti vallású, nős, vagyontalan, büntetlen előéletű, vármegyei iroda segédtsízt, nagybecskerei lakos.” A Rózsából az ünneplők átmentek sörözni a Korona Szálló éttermébe, majd este kilenc óra tájt továbbmentek a Korona Szálló kávéházába. Itt történt az ügyészési vádiratot megihlető esemény (az ügyész szerint: „nemzetiség elleni izgatás vétsége”). A nagyapám iratai között az 1913. április 23-án kelt, géppel írt vádiratot találtam meg, két vádlott (Teodorovits Szvetozár és Lukits Lyubomir) kézzel írt nyilatkozatát és az ítéletet, melynek dátuma 1913. június 9. A hat vádlottnak négy ügyvédje volt, ezek egyike volt a nagyapám.

A vádirattal kezdeném. A szemléltetés kedvéért szó és betű szerint idézem magát a vádat, és utána elmondom, mi állt az indoklásban.

„A nagybecskerei királyi ügyészségtől.

1911 szám/kü: 1913.

A Vizsgálóbíró Urnak

Nagybecskerek

Az 1012/B 913 számú átiratával közölt vizsgálati iratokat ./ alatt mellékelve a

következő

V á d i r a t

kisérletében küldöm vissza:

I. Szabadlábban lévő: 1., Stefanovits Milos 31 éves, gör, kel, nős, vagyontalan, büntetlen előéletű, banktisztviselő, nagybecskerei lakost, – 2. Klee Száva 61 éves, gör, kel, nős, vagyontalan, büntetlen előéletű, vármegyei iroda segédtsízt, nagybecskerei lakost, –

3. Teodorovits Szvetozár 50 éves, gör, kel, nős, vagyontalan, büntetlen előéletű, kereskedelmi utazó, nagybecskerei lakost, – 4. Dr. Mirkov Iván 35 éves, gör, kel, nőtlen, vagyonos, büntetlen előéletű, városi rendőrkapitány, nagybecskerei lakost, – 5. Veinovics Mihály 55 éves, gör, kel, özvegy, vagyontalan, büntetlen előéletű, nyugalmazott cs. és kir. gyalogsági százados, nagybecskerei lakost, – 6. id. Lukits Lyubomir 58 éves, gör, kel, özvegy, vagyonos, büntetlen előéletű, magánzó, nagybecskerei lakost, a Btkv. 70. paragrafusa értelmében mint tettes társakat, a Btkv. 172. paragrafus 2. bekezdésébe ütköző, nemzetiség elleni izgatás vétsége miatt vádolom.

Ezt a bűncselekményt az által követték el, hogy Nagybecskereken, 1912 évi november hó 8-án éjjel a Korona kávéházban az akkor ott tartózkodó 25–30 vendég jelenlétében a zenészekkel tüntetően állandóan szerb dalokat huzattak, közben ők több ízben poharaikat összekocintva a „zsivió nas kralj Petar” /:éljen Péter a mi királyunk:/ szavakat hangoztatták, s ilyen alkalmakkor a zenészekkel tust huzattak, a mely cselekményeikkel a kávéházban jelen volt magyar és szerb nemzetiségű polgárokat egymás ellen gyűlöletre izgatták.

A főtárgyalásra a nagybecskerei kir. törvényszék, mint büntető bíróság illetékes.

A megidézendők jegyzékét mellékelem.

II. Egyidejűleg bejelentem, hogy Baits Cedomir terhelt ellen a vádat elejtem; továbbá, hogy a vizsgálat folyamán gyanúsítottak gyanánt kihallgatott Milicsity Emil községi segédjegyző begafői és Jovanovits Bozsidar papucsos mester nagybecskerei lakosok ellen a vádemelést mellőzöm.”

A vádirat indoklása említi, hogy a vádlottak tagadták, hogy Péter királyt éltették volna. Ha kiáltottak is „zsivió”-t, ez az ünnepelt Szávóra vonatkozott, és nem Péter királyra. Több tanút is idéz a vádirat, ezeknek a vallomásai ellentmondóak. A bizonyítási nehézségek egy részét az ügyész azzal oldja meg, hogy hangsúlyozza: „a terheltek bűnösségének megállapítása tekintetében nem fontos az, hogy a szerb dalok zenélésére valamennyien utasították-e a zenészeket, valamint az, hogy a zsivió nas kralj Petar szavakat valamennyien hangoztatták-e”. Az ügyész szerint a bűnösséget bizonyítja, hogy nem vált ki senki, „egy társaságot alkottak, ekként tehát a magatartásuk az érzelmeik azonosságát árulta el”. Továbbá – mint nemegyszer, ha izgatás a vád – az ügyész hozzáteszi súlyosbító körülményként, hogy milyen érzékeny volt éppen a társadalmi-politikai helyzet. Az „éppen most, amikor...” rendszerint hatásos frázis, akkor is, ha okkal, akkor is, ha alaptalanul használják; gyanút kelt, és arra utal, hogy szándékosan kitervelt és időzített cselekményről volt szó. Ezúttal az lett kiemelve, hogy: „A szóban forgó eset idejében a Balkán félsziget szövetséges országainak Törökország ellen indított háborújával kapcsolatban Ausztria Magyarország és Szerbia között a politikai viszony köztudomás szerint már annyira feszült volt, hogy nap nap után a háború kitörésétől lehetett tartani.” Ott áll még az indoklásban, hogy az ünneplők többször

elhúzták „a különösen izgató tartalmú Miletics dalt is”. Az ügyész véleménye szerint: „egy idegen állam királyának a mi királyunk gyanánt való éljenése nagyon is alkalmas volt arra, hogy azokat a magyar és szerb nemzetiségű polgárokat akik a terheltek cselekményeinek szem- és fültanúi voltak egymás elleni gyűlöletre izgassák”.

A nagyapám által képviselt két vádlott (Teodorovits Szvetozár kereskedelmi utazó és Lukits Lyubomir magánzó) „ügyvéd útján benyújtott” nyilatkozata kézírásban maradt meg. A kézírás a nagyapámé. Akkoriban az ügyvédek többsége kézzel írta meg a beadványt; majd azt egy irodai tisztviselő átgépelte. Gépírók nemigen voltak, inkább gépírók. Talán más volt a foglalkozás jellege is; ez pedig – bár ez emberi jogi szempontból nemigen védhető – gyakran kihat a foglalkoztatottak összetételére. A családi irodában az ötvenes években Göttel bácsit ismertem meg gépíróként (hatvan-hetven év közötti lehetett akkor). Apám íróasztalától balra ült egy kis írógépasztalnál, nem messze az ablaktól. Emlékszem, hogy nagyon becsülte őt az apám és a nagyapám is. Gyakorlatilag csak két mutatóujjával gépelt – gyorsan és pontosan. Mindenkiel barátságos volt, de a beszélgetések az irodai témáknál maradtak. Csak nagyon hosszú és fárasztó munkanapok végén váltott apámmal néhány szót az időjárásról, a fiáról, aki a telekkönyvben dolgozott, vagy újdonságokról a Búza könyvkereskedésben. Egy nap azonban egy több évtizedes gyakorlatot szakított meg, és könyökvédő nélkül kezdett bejárni, de azt hiszem, senki sem hozta ezt szóba. Lehet, hogy már 1913-ban is Göttel bácsi volt a gépíró.

A védekező beadványban vannak részletek, melyek a vádlottak előadását tükrözik. Például, hogy a terhelő vallomást tevő Vichityil nevű tanú (milyen nemzetiségű lehetett?) tulajdonképpen „holtrészeg” volt. Ehhez kapcsolódik azután a következtetés, hogy ezért nem állhatott módjában, hogy az eseményeket „a tényeknek megfelelően vesse emlékezetébe és tudja visszaadni”. Vannak jogi érvelések is, például, hogy az izgatás és lázítás bűnténye csak akkor állhat fenn, ha létezik az erre irányuló dolózus szándék, ez pedig mindenképpen hiányzott; hisz „egy jókedvű társaság jókedvű muzsikáltatásánál és egymás éltetésénél egyéb nem történt”. Érdekesek a történelmi pillanatra, az „éppen most, amikor...” képletre vonatkozó ellenérvek. A védekezés nem tagadja a történelmi pillanat sajátos mozgatóerejét; de ebben a maga javára talál magyarázatot. Ezen a ponton érdemes megállni. Sok-sok ismétlődő példa bizonyítja, hogy a felforrósodó történelem nemcsak kilengéseket, hanem (és legalább annyira) kilengéslátást is ihlet. A védekező beadvány szerint: „Akkoriban az volt a lelkek diszpozíciója, hogy a szerb polgárok minden legártatlanabb mulatozásában azonnal sötét összeesküvést; minden ártatlan kijelentésében, mozdulatában, élceben, hazaáruló fenyegetést [...], izgatást, rombolást, magyargyűlöletet láttak.”

A „lelkek diszpozíciója” azóta sokszor kapott szerepet – nemritkán főszerepet – napjaink színpadán. Mégis, ritkán jutunk el a felismerésig, hogy váltakozó alakban ugyanaz a jelenség ismétlődik. Egy-egy felforrósodás igyekszik minden gondolkodási teret lefoglalni, kizárva az összehasonlításokat, távlatokat, rendszerbe helyezést. Az ügyvédi beadvány kissé szögletes szókapcsolata („akkoriban az volt a lelkek diszpozíciója”) valami távlatot sejtet. Aztán időközben módosultak, változtak a diszpozíciók. Változtak a lelkek is. A probléma maradt. Tény az is, hogy mindig sok haszonélvezője volt – és lesz – a felkavart társadalmak zavarosában alakuló halászterületnek. Szükség van mindig egy markáns ellenségre is, mert e nélkül hogyan is lehetne észrevenni az azokkal szembeszegülő derék hazafiakat. Szóval sokfelé vezethet a „lelkek diszpozíciója”.

Visszatérve az 1912. november 8-án lezajlott becskerekai mulatozáshoz, már csak az ítélet ismertetése maradt hátra. A döntést őfelsége, a király nevében a Nagybecskereki Királyi Törvényszék elnöke (Alföldy Ede) mondta ki 1913. június 9-én. Idézném az ítélet legsarkalatosabb mondatát: „Ha ez a tényállás az abban felsorolt körülmények meg is felelnének a valóságnak [tehát ha tényleg Péter királyt és nem Száva Klee-t éltették], abból a nemzetiség elleni gyűlöletre való izgatást megállapítani nem lehetne, mert erre vonatkozó adatokat a vizsgálat egész anyaga nem tartalmaz.”

A vádlottakat felmentették. Most, egy évszázad múltán, talán az a következtetés is levonható, hogy mégiscsak hibázott a bíróság, mert néhány évvel a kocsmai dalok után valóban Péter király következett (és nem Száva Klee), megváltoztak az utcanévek, kicserélődtek a szobrok, átfogalmazódtak a félelmek, más lett a hivatalos nyelv, más lett az élet.

És mégsem hibáztatnám a bíróságot. Nem ez az ítélet az, amit másként kellett volna csinálni. A döntés becsületére válik az akkori nagybecskerekai magyar igazságszolgáltatásnak. Az igazságszolgáltatás méltósága gyakran azon múlik, hogy különbséget tud-e tenni a valódi veszély és a stréber veszélyhirdetés között. Létezik történelemformáló uszítás és gyűlöletkeltés. Láttuk is több példáját. De ez nem ugyanaz, mint amikor egy kocsmában, irodai segédtiszték, segédjegyzők, kereskedelmi utazók, magánzók, nyugalmazott századosok és papucsmesterek ital és cigányzene szárnyain igyekeznek felroppenni a nagy témák világába.

DALKÉPLETEK ÉS ÉLETKÉPLETEK

Magyarcsernye, Kocsis Mária vendéglője, 1946. december 22.

A cserneyei helyszínt csak az iratokból ismerem, és nem tudom, létezik-e még Kocsis Mária vendéglője. A vádirat szerint Fehér János huszonkét éves asztalos, Megyeri Ferenc huszonnyolc éves földműves és Kis István huszonnégy éves cipész 1946. december 22-én, éjjel 23 és 24 óra között Kocsis Mária vendéglőjében fasiszta dalokat énekeltek. A dalokat a vádirat csak szerb fordításban idézi. Két verssort emel ki Žarko Radosav kerületi ügyész helyettes vádirata: „Idi Horti pitaj race kada će nam vratiti našu lepu Mađarsku” és „Idi Horti pitaj majstore da li će nam dati rende da peglamo.” (Visszafordítva magyarra: „Eredj, Horthy, kérdezd meg a rácot, mikor adja vissza szép Magyarországot” és „Eredj, Horthy, kérdezd a mestereket, adnak-e gyalut, hogy vasaljunk.”)

Az ügyész szerint a nóták „nemzeti gyűlöletet terjesztenek, és arra uszítanak, hogy erőszakkal meg legyen döntve a mai társadalmi berendezés”. Emellett a „szerbeket rácnak gúnyolják, arra izgatnak, hogy e vidékek Magyarországhoz legyenek csatolva [...], a gyalu átvitt értelemben fegyvert jelent”. A vád tanúi egy bizonyos Juliska és Piroska voltak.

A vádlottakat 1947. január 9-én vizsgálati fogságba helyezték.

Apám 1947. február 5-én kapott egy levelezőlapot a börtönből, melyben Fehér János felkéri, hogy képviselje február 8-án a tárgyaláson. A levelezőlapot valószínűleg nem maga Fehér János írta. A kézírás nem hasonlít egy másik feljegyzésre, melyet Fehér János írt, emellett a levelezőlapot cirill betűvel írták és kifogástalan szerbséggel. A tartalma azonban egyszerűen a felkérés; ezt Fehér János elmondhatta a börtönőrnek, az pedig megírta a levelezőlapot. A további iratokból úgy látom, hogy a többi vádlottat is apám képviselte.

A tárgyalás jegyzőkönyve nincs az aktában (talán nem is kaptak másolatot a felek). Ott van azonban az ítélet, melyet már a tárgyalás napján (1947. február 8-án) meghozott Petar Sekulić bíró.

Megyeri Ferencet felmentették, mert sem Juliska, sem Piroska nem volt biztos abban, hogy ő is énekelt; tanúsították viszont, hogy „szorgalmasan dolgozott az ifjúságban” („vredno radio u omladini”). Fehér Jánost és Kis Istvánt másfél év szabadságvesztésre ítélték.

Az ítélet rendelkező része már csak az egyik verssort említi („Eredj, Horthy, kérdezd meg a rácot, mikor adja vissza szép Magyarországot”); és arra a következtetésre jut, hogy ez a szöveg „arra irányul, hogy gyűlöletet szítson a szerbek és magyarok között”. A zrenjanini Kerületi Bíróság véleménye szerint a vádlottak megsértették a nemzeti, faji és vallási gyűlöletkeltés tiltásáról szóló törvény 2. szakaszát.

Az ítélet indoklásában említést nyer, hogy a vádlottak tagadták, hogy ezt a szöveget énekeltek volna. Annyit vallottak be, hogy egy csárdást énekeltek, mely – az ítélet szerint – egy ácsról és egy lányról szól, és elismerték, hogy ennek az ács-lány nótának valóban van egy Horthy-változata. A vádlottak kitartottak azonban amellett, hogy ők csak az eredeti szöveget énekeltek, és nem a „fasiszta átköltést”. Piroska és Juliska szerint mégis énekeltek a Horthy-szöveget is. Apám kérelmezte más tanúk kihallgatását is, de e bizonyítási indítványt a bíróság elutasította. Az ítéletben megjelenik „a lelkek diszpozíciója”, illetve az „éppen most, amikor...” képlet is. A bíróság kiemeli, hogy az énekelt dalok veszélyeztetik a népfelszabadító háború egyik legnagyobb vívmányát, a testvériség-egységet. A veszélyt növeli, hogy minden pont akkor történik, amikor Magyarországon reakciós elemek összeesküvést szőnek, hogy megbukassák a demokratikus köztársaságot.

A fellebbezés egy héttel az ítélet után, 1947. február 15-én íródott Fehér János és Kis István nevében. Ennek a másolata megmaradt az iratcsomóban. Apám a vádlottak felmentését kéri három érvre támaszkodva. Először is állítja, hogy az „inkriminált verssort” tulajdonképpen nem énekeltek. Vitatja Juliska és Piroska szavahihetőségét, azzal érvelve, hogy Juliska és Piroska kihallgatásuk során azt a kérdést szegezték a vádlottaknak, „hogy ha nem ők énekeltek a Horthy-nótákat, akkor mondják meg, hogy kik énekeltek”. A fellebbezés szerint ez azt bizonyítja, hogy Juliska és Piroska nem voltak biztosak abban, hogy mit is láttak és hallottak. Aztán, mint 1912-ben a szerb dalok esetében, itt is előkerül a szándék, azaz a dolus hiánya mint indok. A második előadott érv szerint a törvény a gyűlöletszítás lehetséges módozatai között „agitációt, propagandát és írást” nevez meg, és előre megfontolt cselekvést követel, márpedig ilyesmiről nyilvánvalóan szó sem volt. A harmadik érv a személyi körülményeket helyezi előtérbe: Fehér János is, Kis István is fiatalember, mindketten özvegy édesanyjukkal együtt próbálják a családot fenntartani, mindkettőnek a fivére katonai szolgálatát tölti. A fellebbezés nem tér ki a „éppen most, amikor...” érvelésre. A bíróság nem magyarázza, mire is gondolt konkrétan, amikor azt említi, hogy éppen a magyarcsernyei nótázás idején Magyarországon reakciós elemek összeesküvést szőttek a demokratikus köztársaság ellen. Így ezzel az érveléssel nem sokat lehetett kezdeni. Beszéltem ennek kapcsán egy történész barátommal, ő sem tudott lehetséges támpontot azonosítani. 1946 végén és 1947 elején nemigen voltak Magyarországon olyan események, melyeket így lehetett volna értelmezni. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a politikai vetélkedés során a hatalmat még nem birtokló Rákosi-erők cselszövő reakcióknak nevezték politikai ellenfeleiket. (Hallottam, hogy ezt humorral is igyekeztek tetézní, „Reakczy Jóska” viccfigura, és az ő mondásai személyesítették

meg az ellenfelet.) Lehet, hogy 1946/47-ben a Rákosi-álláspontot a Sztálinnal akkor még nem szakító Jugoszláviában tényként vette át a sajtó.

A fellebbezés részben járt sikerrel. A büntetést másfél évről hat hónapra csökkentették. Most még az ügyvédi levelet idézném, mely „Kis Etel és Fehér Katalin földmunkások”-nak íródott 1947. március 24-én: „fiaik elleni büntető ügyben értesítem, hogy a Legfelsőbb Bíróság a beadott fellebbezésnek helyt adott és mindkét fiú büntetését 6 hónapra szállította le. Az eddig vizsgálatban eltöltött időt a büntetésbe beszámítják. Eszerint a fiúk július 9-én szabadulnak.”

Az egyik irat hátlapjára ceruzával, apám kézírásával, egy nóta is fel van jegyezve.

„Túl a Tiszán faragnak az ácsok
ide hallik fejszecsattogásuk

Eredj lányom kérdezd meg az ácsot

Hány csókért ad egy kőteny forgácsot.”

Nyilván ez volt az a nóta, melynek egy „fasiszta verziója” is alakult. Jó lenne tudni, hogy melyik verziót énekelte valójában a huszonkét éves asztalos és a huszonnégy éves cipész. Ha korábban bukkantam volna rá erre az aktára, megkérdezhettem volna az apámtól. De lehet, hogy ő sem tudta. Érdekes lenne azt is tudni, hogy mit is hitt valójában az ügyész. Persze, a lelkek bizonyos diszpozíciói elindíthatnak olyan gyanút is, hogy akkor is, ha az eredetit éneklük, nem csak lepel-e az eredeti? Mire utal valójában a dallam és a ritmus, és hogyan lehetne megakadályozni, hogy helytelen irányba utaljon. Meg aztán figyelembe vehető-e enyhítő vagy súlyosbító körülményként, hogy az eredeti nóta struktúrája és rímei befolyásolják a neonótát. Az eredeti nóta harmadik sorában például a dallam a „kérdezd” szónál éri el a duhaj lendület csúcsát, és ezért ezt a szót nem lehetett kihagyni a „fasiszta verzió”-ban sem. De így Horthy Miklós is csak kérdez, érdeklődik, ahelyett, hogy cselekedne. Másrészt, mivel az „ácsok” szó volt a matrica, ezen a ponton is alkalmazkodott a rímmintára szabott szöveg – és így lett „rácok” „szerbek” helyett. Aztán, ha a szöveget nézzük, meglehetősen kontár irredentizmusra utal (vagy inkább a nóta dominanciájára a mondanivaló felett), hogy Horthy a rácokat „szép Magyarország” (és nem – mondjuk – a Délvidék) visszaadásáról kérdezi. (De hát a „forgácsot” rímkaptafájára fel lehet húzni az „országot”, a „Délvidéket” viszont nem.) Egy epigon helyzetben a hangsúly-elrendezések, a rím irányítják, módosítják a politikai agresszivitást is. Esetleg rímuralomról is kellene beszélni. Mindenesetre különös helyzet alakul ki, ha egy agresszivitás nem a saját lüktetésére épül. A nótázók pedig hol

sodródhatnak, hol botorkálnak a rímek, a szállingózó nacionalizmus, a nóta lendülete és a magánéletük gerjedelmei között.

Mellesleg úgy tudom, hogy az átköltés után az első két sor így hangzott: „Túl a Tiszán csoszognak a rácok / ide hallik bocskor csoszogásuk.” (Azzal, hogy a csoszogásuk „u”-ja az „o” felé sodródott, hogy rímeljen a rácokkal. Ez történt persze az eredeti változatban a fejszecsattogásuk „u”-jával is, mely az ácsok „o”-ja felé kanyarodott.) Nem lehet büszkélkedni ezekkel az előítéletekkel csoszogó sorokkal. Ha a csernyeiek mégis ezt énekelték, lehet, hogy inkább a ritmus adott ihletet, mint a szöveg. De ez most már nem fog kiderülni. Érdekes lenne azt is tudni, hogyan zajlott le a két fiú meg Juliska és Piroska között a beszélgetés, amikor a börtön után (minden valószínűség szerint) összetalálkoztak.

*

Valószínűleg könyvet is lehetne írni a kávéházi dalok jogi históriájáról. Talán sietni is kellene, mert ezek mintha tűnő félben lennének. Lehet, hogy azért gondolom ezt, mert magam nemigen járok már kávéházba, és nem követem a dolgokat, de másoktól sem igen hallok már kávéházi nótákról. Csökkent a jelentőségük a belügyi szervek szempontjából is. Amikor még tökéletlenek voltak a lehallgatótechnológiák, a kávéházi hangoskodás mutathatott irányt arra vonatkozóan, hogyan is gondolkodnak a „nem megfelelő irányban” gondolkodó emberek. Ma már más módszerek vannak.

Egyébként a legtöbb osztálytársamnak, ismerősömnek volt valami betekintése a kávéházi nótázás világába. Volt nekem is, csak halványulnak az emlékek. Az első színtér, melyet megismertem, a Rózsa/Vojvodina volt. Az ötvenes évek második felében tartottunk. Leginkább osztálytársaimmal jártam oda (tizenhat-tizenhét évesek lehettünk). Nagyon szép volt a Begáig nyúló kert. (Ma már nincs kert, és nincs a városban Bega.) Akkor még nem tudtam a jogesetekről, melyekről most írok, de mindnyájunkban volt valami veszélytudat. (Talán valóságtudatnak is nevezhetném.) Tudtuk, hogy vannak érzékeny témák és érzékeny dallamok. A jelentések, konnotációk nem voltak mindig egészen világosak, de ez csak érdeklődést csiholt. Becskerek akkor sokkultúrájú város volt (korábban még inkább, ma már sajnos kevésbé). Asztaltársaságunk leginkább magyar, néha magyar/szerb volt. Akkoriban még ott volt mindnyájunk tudatában, hogy két népcsoport (a zsidó és a német) a gyermekéveink alatt gyakorlatilag eltűnt. Voltak személyes emlékeink, frissek voltak még szüleink baráti kötődései. Többen már az iskoláskor előtt megtanultunk valamennyire németül is (a magyar és a szerb mellett). Volt egy hiányérzet. Azt hiszem, hogy mára ez is eltűnt már.

Volt úgy, hogy – ha éppen vegyes társaság alakult – a társaság egyes tagjai egymás után húztak veszélyhatáron mozgó magyar és szerb nótákat. Egyébként a magyar nóták közül (pontosabban, azon magyar nóták közül, melyeket énekeltünk) a legkockázatosabbnak a „Kossuth Lajos azt üzenté...” kezdetű tűnt. A körülményekhez idomított előadásmód abban állt, hogy odáig énekeltük, hogy „ha még egyszer azt üzeni / mindnyájunknak el kell menni”. A folytatást a hegedűre bíztuk. Azt hiszem, volt köztünk olyan is, aki nem tudta, milyen további szöveget váltott fel a hegedű. Megismertünk kockázatos szerb nótákat is. Emlékszem, hogy egy utazó kapitánnyal kapcsolatos nótát hallgatva nem igazán értettem a kockázat rugóit. Egy alkalommal egy román asztaltársunk – hosszas habozás után – egy román nótát rendelt. A többiek nem értették, ma sem tudom, miről szólt. A cigányok mindent tudtak, és minden rendelést teljesítettek.

A kilencvenes évek derekán tapasztaltam ennek a nótamindentudásnak egy különösen impresszív példáját Pesten. Egy nemzetközi jogászkonferencia záróvacsoráján a házigazdánk arra kérte a cigányokat, hogy próbáljanak külön dallal kedveskedni ahány résztvevőnek csak lehet. A siker majdnem százszázalékos volt. Húztak magyar, cseh, román, lengyel, olasz nótát, egy holland résztvevőnek még hollandot is. (A holland nótánál külön vastapsot érdemelt a prímás, mert nemcsak zenélt, néhány holland szót is beleénekelte.) Aztán egy horvát kollégára került a sor, aki a történelmi évek sodrásában egy ideig Tudman nemzetközi jogi tanácsadója volt. A prímás nem volt könnyű helyzetben. A feladatot nehezítette az is, hogy Horvátország csak néhány éve lett független állam. Ő azonban nem tétozózott, és máris húzta a kollégám fülébe a dalt. Az kesernyésen mosolygott. Amit hallottunk, az az „Od Triglava sve do Vardara...” kezdetű nótának volt a melódiája, mely a szlovéniai Triglav-hegységtől a macedóniai Vardar folyóig terjedő Jugoszláviát szimbolizálta. Titói időkben patriotikus helyzetekben az volt a szokás, hogy a refrént (Jugoslavijooo, Jugoslavijooo) minden zenész és minden jelenlévő együtt harsogja. Amikor a prímás a refrén közelébe jutott, megérezte, hogy rossz csapáson halad. Mivel a melódia mélyebben van beágyazva, ezen nem lehetett változtatni, de a szavakon igen. Közelebb hajolt a horvát kollégához, és diadalmasan zengett az Oj Kroációóó, Oj Kroációóó. Általános volt a lelkesedés. Őszintén mulatott a horvát és egy szerb kolléga is. Minden feszültség feloldódott. (Eszembe jutott, hogy az elmúlt évek során mennyire a cigányprímás nívója alatt maradt sok-sok nemzetközi békeszakértő/béketeremtő.)

Visszatérve a Rózsa és a gimnáziumi évekre, elmondanám még, hogy gyakran húztuk a „Kis-Becskerek, Nagybecskerek” kezdetű dalt. (Mivel olyanok is olvashatják e szöveget, akik nem becskerekiek, leírom):

„Kis Becskerek, Nagybecskerek,

Azt üzenté

Az én rózsám,

Hogy nem szeret.”

Tárgyilagosan elemezve, e sorok költői hozadéka fölöttébb sovány, az üzenet is inkább csak maflán szomorkás. Mi azonban lelkesen, azt is mondhatnám, hogy valamiféle cinkos izgalommal énekeltük. Annak idején nem volt kiírva a város határában (a Zrenjanin helységnév alatt), hogy Nagybecskerek. (Ma ki van írva, de már sokkal kevesebben vagyunk, akik Nagybecskereket emlegetünk.) A mulatás (ha így nevezhetem) közben voltak ráadások is. Volt egy társunk, akit egy ilyen ráadásról jegyeztem meg. Egy kicsit ittasan felállt, felemelte a mutatóujját: „Várjatok, várjatok, nem így kell, nincs már Rózsa, hanem azt üzenté az én Vojvodinám...” El is énekelte így, mindnyájan röhögünk az otromba négy szótagon ott, ahol a ritmus csak két szótagnak enged helyet. (Egy más ritmus keretében persze lehet, hogy a Rózsa tűnne esetlenebbnek, mint a Vojvodina.) A dalképletek keveredése a véleményekkel és a helyzetekkel életképleteket eredményez.

RÓZSA SÁNDOR ÉS AZ EGYIK SYMPOSION-PER

Bori Imre irodalomtörténész mondta az egyik Symposium-tárgyalás szünetében, hogy őrizzem meg az iratokat, mert ebből történelem lesz. Akkoriban nem tudtuk még, merre fog kanyarodni a történelem. Mindenesetre eltettem a papírokat. Amúgy is ezt tettem volna. Azt hiszem, minden megvan még. Ügyészi beadványok, bírósági ítéletek, a meghatalmazásom, kézzel írt jegyzeteim, újságkivágások, a Symposium Munkatársi Értekezletének a határozata (vázlatban, kézzel írt módosítási javaslatokkal), törvényszövegek. Az iratok között maradt a Tolnai Ottónak szóló idézés is.

Az első dokumentumok dátuma 1971. november 24-e. Aznap három ügyészi iratot küldtek ki. Az első egy végzés, mely ideiglenesen betiltja az Új Symposium 76. számát Rózsa Sándor Mindennapi Abortusz című írása miatt. A 76. szám egyébként az 1971. augusztusi szám, bár csak novemberben jelent (volna) meg. A példányok már ki voltak nyomtatva, csak a terjesztésre nem került még sor. A másik ügyészi irat egy javaslat. Az ügyész azt javasolja a kerületi bíróságnak, hogy tartósan tiltsa be a 76. számot. A harmadik irat a szerkesztőségnek lett címezve. Ebben az ügyész kéri a kézirat eredeti szövegét, felhívja a szerkesztőséget, hogy közölje, ki az

igazi szerzője a *Mindennapi Abortusznak*; azaz, hogy valóban létezik-e egy Rózsa Sándor, vagy ez csak írói álnév –, ha pedig így lenne, kérik, hogy mondjuk meg mi a szerző valódi neve és mi a pontos címe. Ebből azt hiszem, az is következik, hogy aki az ügyészség figyelmét ráirányította a *Mindennapi Abortuszra*, nyilván tudott magyarul, de úgy látszik, nem igazán ismerte belülről/közelebbről az *Új Symposiont* és körét. Ez tulajdonképpen megnyugtató. Lehet, hogy az illető a betyárlegendákról is tudhatott valamit, és ez keltette a kételyt, hogy valódi név-e a Rózsa Sándor.

Ki is volt Rózsa Sándor? Ennek persze utánanézték az illetékes szervek, és az ítéletben már ott áll, hogy 1948. december 4-én született Zentán, a Slobodan Bajić egyetemista otthonban él Újvidéken, Alex a beceneve, magyar, jugoszláv állampolgár, a természettudományi kar hallgatója, nőtlen, írástudó, katonai szolgálatot nem teljesített és (egészségügyi okok miatt) nem is alkalmas katonai szolgálat teljesítésére, büntetlen előéletű, vagyona nincs. Nem volt beírva az ítélet szövegébe – bár valószínűleg ennek is utánajártak –, hogy rovata van a *Képes Ifjúságban Gukker* címen. Minden megjelenéskor Rózsa Sándor fényképe is ott volt: meztelenül, egy messzelátóval (gukkerrel) fedve a szemérem szempontjából legérzékenyebb testrészt. Az *Új Symposionban* a *Mindennapi Abortusz* előtt nem jelent meg írása. Amiről akkor ismertem – és amiről a legtöbben ismerték – azok a performance-ai voltak. Ilyesmi volt a Gukker is. Alex többször szerepelt az Ifjúsági Tribünön, és erről sokat beszéltek/beszéltünk. Most már egy kissé elbizonytalanodtam a tényeket illetően, de emlékszem, hogy egyszer a „Talpra magyar”-t szavalta – méghozzá úgy, hogy fejen állt. (Ezen az eseményen ott volt Mészöly Miklós és Konrád György is; azokban a napokban mindketten Újvidéken tartózkodtak, és nálam szálltak meg.) Aztán egy más alkalommal a banánfogyasztáshoz való új hozzáállásról mondott szöveget, és a mutatvány része volt az is, hogy meghámozta a banánt, aztán a belsejét dobta el, a héját tartotta meg és ette meg. (Úgy mondták, nem következmények nélkül.) 1967 és 1969 között Amerikában sok performance-ot láttam, megtanultam értékelni e lázadásképletet. Érdeklődéssel követtem Alex fellépéseit/projektumait is. Érdekes, hogy Miroslav Mandić, a másik inkriminált *Symposion*-írás szerzője (amely a 77. számban jelent volna meg), szintén a performance-ok embere volt (és maradt). Miután letöltötte börtönbüntetését, egy darabig egy belgrádi múzeumban volt kiállítási tárgy, mellette ki volt téve egy kis tábla „a regényíró” felirattal. Mandić a nyitva tartás teljes ideje alatt szótlanul ült a közönség előtt, és könyvet írt. Utána ki is adta. Valamikor a kilencvenes években Pesten a katolikus/református karácsony és a szerb karácsony közötti két hét minden napján (farkasordító hidegben) elsétált a Szabó Ervin könyvtártól Hamvas Béla valamikori otthonáig. Évtizedekig gyalogolt napi húsz kilométert; ezt úgy nevezte, hogy „gyaloglás a költészetért”.

Én a *Mindennapi Abortuszban* is egyfajta performance-ot látok. Az ügyész nem ezt látta. Az ideiglenes betiltást elrendelő végzésében, valamint a kerületi bíróságnak benyújtott indítványában (melyben tartós betiltást követel) részletesen idéz szerinte jogsértő mondatokat. Mivel a tartós betiltást később kimondták, tulajdonképpen tilossá vált az egész szövegnek (és különösen ezeknek a mondatoknak) a közlése. Szerencsére a tilalmak relevanciája sem időtálló. Most itt leírom valamennyi mondatot, melyek az ügyész (akkori) meglátása szerint ellenséges propagandát, nemzetiségi és faji gyűlöletkeltést, népeink és a köztársasági elnök becsületének megsértését, felforgatást, a polgárok nyugtalanítását és az állam tekintélyének megsértését valósították meg.

Az ügyész a következő szövegrésszel kezdi:

„Pár nap múlva kezdedbe nyomják a diplomád, szerény ünnepség, végre megszabadultak tőled, sósrudacskák, kevés konyak, sejtelmes, nagy, nehéz tokban ARANYSZALAGGAL ÁTKÖTÖTT ARANYBETŰS DIPLOMA és tudod, mit csinálhatsz vele?

– Ki ne mondd!

– Kitörölheted vele a segged.”

Ezután az ügyészi javaslat átugrik néhány mondatot a szövegben, és a következővel folytatja:

„Elkerülök valami nyavalyás középkori suliba, ahol a helyzet az iskola alapításától máig semmit sem változott, hülye gyerekeknek magyarázom, milyen szép az, amikor két atom összedörgölődzik, átölelik egymást, majd közöszülnek. És mindezt komikus fizetésért.”

Majd az ügyész rátér a következő témára, melyet úgy nevez meg, hogy a „helyzet a vállalatokban, vállalatok vezetése és perspektívái”. Itt a következő mondatokat idézi:

„Remélem nem fogod megint élémfesteríteni a vállalatbeli képet. Tudom, sovinizmus, fúrás, cérnák ülnek a vezetői székekben és ők emelik föl a nagy lóvékat, semmi lehetőség a fejlődésre, de az istenit, nem mehet így az örökké!”

Ezután jön az újabb vád, felhozva hogyan ír Rózsa Sándor az afrikai diákok jelenlétéről az egyetemista otthonokban:

„Jönnek ide a Pi-Csád Köztársaságból, az apjuk még emberevő volt, végigszélhámoskodják Európát, külföldi rendszámú Opelok, Volkswagenok, teli vannak dollárral, plusz még az állam is dotálja őket, persze, tesszük kifelé a szépet, nekünk meg nincs mit ennünk, csak tudnám, mért udvarolunk ezeknek a banánköztársaságoknak, az orvosnál soron kívül bepofátlankodnak a rendelőbe, a legstramabb nőjeik vannak, fehér nőjeik...”

Itt tér át az ügyészi beadvány arra a szövegrészre, melyben magyar nacionalizmust lát:

„– Tulajdonképpen mi is négerek vagyunk – mondtam – magyar bőré négerek. Ha bemész egy üzletbe és magyarul beszélsz, ugyanúgy nem szolgálnak ki, mint a feketét Amerikában. Elegem van ebből.”

Ide lett aztán kapcsolva egy későbbi mondat is:

„– A magyar munkásról két bőrt húznak le – mondtam –, először azért, mert munkás, aztán azért, mert magyar.”

Ezután következik, hogy mit mond Rózsa Sándor a köztársasági elnökről, valamint a szocialista rendszerről nálunk és a világban:

„– Te mit tennél, ha köztársasági elnök lennél? – kérdezte Laci.

– Lemondanék – válaszolta Grú. – Disszidálnék Kínába. A nagy Maó beszédet tartott: »Elvtársak, mi kiépítettük a szocializmust és útban vagyunk a kommunizmus felé.« Egy kínai: »De Maó, én éhes vagyok!« Maó: »Kuss! Útközben nem eszünk!« He-he-he-he. Jó, mi? Tegnap mesélte a prófóm.

– Mégis, mi a véleményed a szocializmusról?

– Ha nagyon akarod: hát megmondom: elment apám dinnyét lopni, elfelejtett zsákokat vinni. Inc-pinc, te vagy oda kint!”

Az ügyész szerint a következő idézet is azt mutatja, hogy hogyan látja Rózsa Sándor a szocializmust:

„– A kommunizmusban mindenki kap egy kocsit – nyögte Laci. [...]

– Nézzétek, már most is lehet kocsija mindenkinek, aki csak akarja. Mennyi kocsit látsz az utcán.

– Igen, de azoknak fele lopott kocsit. Nem szocialista módon szerzett kocsit!”

Az utolsó téma, melyet az ügyész célkeresztbe vesz, az „összehasonlítás a járulék-jövedelem és a profit között, nálunk illetve a kapitalizmusban”:

„Vagy te azt hiszed, hogy van különbség a járulék és a profit között? – kérdezte Grú.

– Azt hiszem – válaszolta Laci.

– Persze, hogy van – magyarázta Grú –, a járulékok »lecsippantása« után kevesebb marad a zsebedben. Lecsíp belőle ez is, ellop belőle az is – ki tudja, azt a pénzt milyen impotens politikai szervezetek zabálják föl – a tartomány, a köztársaság, a szövetség, csíp-csíp csóka, vak-varjúcska, ugorj a Tiszába!”

Ezekre az idézetekre támaszkodott a betiltási javaslat.

Az 1971. november 24-én kelt ügyészi beadványok már aznap eljutottak a szerkesztőségbe. Ezután mozgalmas napok következtek. Egy nappal később (november 25-én) kaptam meghatalmazást, hogy képviseljem a folyóiratot a betiltással kapcsolatos eljárásban a kerületi bíróság előtt. A meghatalmazást az Új Symposion nevében Tolnai Ottó írta alá, az Ifjúsági Tribün nevében pedig Végel László.

Ugyanaznap az egyetemen egy fiatalabb közgazdász kollégával beszéltem, aki elmondta, hogy valaki a tartományi pártbizottságból, aki felsőoktatási kérdésekben kompetens, szólt, hogy közölje velem, hogy rossz néven vennék, ha a jogi kar egy docense az ellenfél oldalára állna pont ilyenkor, amikor a nacionalizmus és más elhajlások elleni harc fontos fázisba került. Kissé habozva írom ezt most le, amikor gombamódra szaporodnak a kommunista rendszer áldozatai. Egyre többen mondják el, hogyan és hányszor fenyegették őket, hogy milyen kockázatot vál-

laltak – szóval hősök voltak. Amennyire vissza tudok emlékezni, persze kellemetlen volt a kollégát hallgatni, de nem azt éreztem, hogy igazán drámai lenne a kockázat. Kézenfekvő volt, hogy a védelem vállalása nem tesz jót a karrieremnek, amíg tartanak az akkori keretek, de nem láttam igazán megrettentő fenyegetést. Úgy láttam, hogy a szakmámban maradnak lehetőségek, az ügyvédség sem tűnt megvetendő alternatívának. Külföldi egyetem is eszembe jutott. Meg aztán, minden családi hagyomány felrúgása lett volna, ha nem vállalom a védő szerepét. Egy frázissal válaszoltam, olyasmit mondtam a kollégámnak, hogy egy érett jogrendszerben (márpedig a miénk, ugye, ez igyekszik lenni), fontos, hogy minden esetben mindkét fél adekvát módon legyen képviselve.

Mivel gyorsított eljárásról volt szó, rögtön következett a tárgyalás, és az ítélet mindössze két nappal az ügyészi javaslat után, azaz november 26-án született meg. Sajnos, a tárgyalási jegyzőkönyv nincs meg – nem is kaptuk meg. Teljes szó szerinti jegyzőkönyv nem is készült. Két forrásra támaszkodom, amikor most rekonstruálni igyekszem a védekezést: a jegyzeteimre, és az ítéletre, mely összefoglalja, milyen érveket hoztunk fel Tolnai Ottóval a betiltás ellen.

A lelkek akkori új diszpozíciója nagyobb ellenfél volt, mint az ügyész érvei. A Jugoszláv Kommunista Szövetség Elnökségének 21. ülése határozta meg e diszpozíciót. Akkoriban mantra volt a 21. ülés. Azóta teljesen elfelejtettem, de most látom, hogy a félretett újságcikkekben akkoriban ez volt a záporozó hűségeskük elrugaszkodási pontja. A hűségeskük mellett záporoztak a leváltások és leszámolások is. A horvát „masovni pokret” („tömegmozgalom”), a szerb „liberalizmus”, a még el nem felejtett 1968, botrányok és műbotrányok mindenütt. Kisebb-nagyobb bűnök felfedezésére szükség volt minden tagköztársaságban, minden tartományban, minden nemzeti közösségben. A tárgyilagosság megköveteli, hogy elmondjam, a hosszú titói évek alatt nem volt minden időszak ilyen – de ez az időszak nagyon ilyen volt. És ebben a hangulatkörnyezetben persze nem lehet véletlen, hogy „éppen most” jelenik meg egy írás, amelyben az egyik szereplő azt mondja, hogy a diplomával az ember kitörölheti a seggét, hogy nem szolgálnak ki, ha magyarul beszélsz az üzletben, hogy a járulékok le lesznek csippantva. Valamivel később (december 10-én) a szerkesztőségi közlemény az „éppen most, amikor...”-ra is igyekszik reagálni, magyarázva, hogy a „nyomda megterheltségének következtében” a 76. és a 77. szám csak nagy késéssel tudott megjelenni. Így a kifogásolt szövegek „két, illetve három hónappal a kéziratanyag lezárása után jelentek meg, amikor a társadalmunk politikai légköre is jelentősen megváltozott, és az inkriminált írások más akusztikát kaptak, mintha a folyóiratszámok időben megjelentek volna. Hangsúlyozzuk tehát, hogy a betiltott írások nem a JKSZ jelenlegi akciójára... reagáltak...”

A tárgyaláson elsősorban azt kellett megkísérelni, hogy valahogyan ellensúlyozzuk a felhevültséget (a „lelkek diszpozícióját”). Mondtam, hogy a felforgatásnak van egy objektív eleme is – a felforgathatóság. Nem szabad lebecsülnünk a társadmunkát, mint ahogyan ezt – ha szándékolatlanul is – az ügyész teszi, amikor azt állítja, hogy a kérdéses humoreszk képes arra, hogy felforgassa a polgárokat, faji és nemzeti gyűlöletet szítson; nem fogadhatjuk el, hogy felforgatásra képes súlya van annak, amit Rózsa Sándor humoreszkiének egyes szereplői mondanak az oktatásról, a gazdaságról és egyebekről. Egy érett társadalomban józan ész és kritika is létezik, mely önmaga is ellensúlyozni képes egy ilyen humoreszket, akár jó, akár rossz szövegről van szó.

Az egyes mondatokkal foglalkozó érveknek is az volt a fő célja, hogy valahogy kilépjünk a baljós és egzaltált hangulat- és szöveggörnyezetből. Azzal próbáltam érvelni, hogy az egész ügyészi beállítás hamis. Egy humoreszket a tanulmányok mércéivel mér. Néhány inkriminált mondatot például úgy vezet be, hogy amiről szó van az a „helyzet a vállalatokban, vállalatok vezetése és perspektívái”. De hát egyáltalán nem erről van szó. Amit láttat a szöveg, az nem a társadalmi-gazdasági vagy politikai helyzet, hanem a helyzet egy diákszobában. Egy diákszobában alakuló szóváltásról van szó, nem rejtegetve az ilyen szóváltásokra gyakran jellemző szalonképtelenséget sem. Igyekeztem megmagyarázni azt is, hogy torzít az ügyészi felvezetés, amikor csak Grú mondatait idézi, és nem teszi hozzá, amit ezután Laci mond: A betiltást indokolva az ügyész kiemeli például, hogy a szerző fajgyűlöletet kelt, mert szerinte jönnek a feketék, akiknek az apja még emberevő volt, teli vannak dollárral, sora kívül „bepofátlankodnak” a rendelőbe, „fehér nőjeik” vannak. De a teljes szövegből egyáltalán nem az tűnik ki, hogy ez a szerző véleménye. A két vitatkozó közül ezeket Grú mondja, Laci pedig ezzel válaszol: „Mióta divat nálad a fajgyűlölet?” – majd hozzáteszi – „Norman Mailer szerint a négerék felsőbbrendűek.” E gondolatot folytatva, később a december 10-i szerkesztőségi közleményben ez áll: „...a satirikus írás [...] párbeszédeiben két álláspont, két gondolkodásmód, két világnézet körvonalai rajzolódnak ki, s e kétféle alkatot képviselő szereplők az írás egyik jelenetében fizikailag is leszámolnak egymással.”

Leginkább groteszk mellékízt eredményez, ha egy irodalmi szöveget a jog eszközeivel igyekszünk megérteni és értékelni. Az ügyész jogi minősítéseit azonban csak jogi érvekkel lehetett cáfolni. Az már korántsem volt biztos, hogy ez az út az adott helyzetben kiutat is jelent. Az ügyész a sajtótörvény 52. szakasz, első bekezdés 1., 2. és 7. pontjainak megsértésére hivatkozott. Jegyzeteim között ott van kigépelve a három pont és kézzel hozzáírva az érveim. Az első pont arról az esetről beszél, amikor a szöveg az állam, a nép vagy Jugoszlávia fegyveres erői elleni bűncselekményt valósít

meg. Számomra evidensnek tűnt, hogy ez mennyire távol van attól, amit a *Mindennapi Abortusz* produkálhatott volna (ha megjelenik), de a lelkek diszpozíciója nem a mi érveinket támogatta. A 2. pont közrendet veszélyeztető álhírekről és állításokról beszél. Itt azzal érveltem, hogy ami a humoreszkben le van írva, először is nem hír vagy álhír; álhíreket nem humoreszkben szokás közölni. Aztán elemezni próbáltam, hogy jogilag mi értendő „állítás” alatt, és hogy e fogalom semmiképpen sem vonatkoztatható a *Mindennapi Abortusz* párbeszédeire és civakodásaira. Nem tudom, miért, de ez volt az egyetlen érv, amit a bíróság elfogadott. A bírósági döntés nem hivatkozik már az 52/1., 2. pontra. A 7. pont népeink, a legmagasabb képviseleti szervek és köztársasági elnökünk becsületének megsértéséről, valamint külföldi méltóságok becsületének a megsértéséről beszél. Itt is beszéltem aránytévesztésről, a szándék nyilvánvaló hiányáról, arról, hogy nem csak egy nézetet tükröz a szöveg, semmi sem utal arra, hogy – amint az ügyész állítja – ellenséges propagandáról lenne szó. Az egyik szereplő köztársasági elnökről is beszél, de semmi sem utal arra, hogy a jugoszláv köztársasági elnökről lenne szó. Hozzátettem, hogy az *Új Symposion* többévi munkássága mérhető, és teljesen alaptalan a folyóiratot nacionalizmussal vádolni. Javasoltam, hogy hallgassák meg erről a magyarul jól beszélő, de a szerb irodalomhoz tartozó, közmegebecsülésnek örvendő értelmiségiek véleményét. Salgó Juditot és Sava Babićot ajánlottam.

A tárgyaláson szóba került minden idézett szövegrész, de nem térnek ki minden részletre. Azt akartam csak bemutatni, hogy milyen irányban fogalmazódott a védelem. Egy kis részletet tennék csak hozzá, ahol nem voltam egészen meggyőződve az érvelésem megalapozottságáról. Grú egy helyen azt mondja, hogy „cérnák ülnek a vezetői székekben, és ők emelik fel a nagy lóvékat”. Az ügyész szerint itt a montenegróiakról, azaz crnagoraiakról van szó. Kocsmai dalok esetében gyakori vitatéma, hogy ki lett-e valójában mondva (el lett-e énekelve), amit az ügyész állít. (Például, hogy Száva Kleet vagy Péter királyt éltették, hogy a Túl a Tiszán faragnak az ácsok... kezdetű nóta melyik változata hangzott el a csérnyei kocsmában.) Írott szövegnél nehezebb annak a vitatása, hogy mi is lett tulajdonképpen kimondva. Itt mégis megjelent ez a gondolatkanyar is. Idéztem Matijevics Lajos szlengszótárát, mely szerint az utcalányokat nevezik cérnáknak. A bíróság ezt konstataálta is. Nem tudom. Az ügyvédi feladatvégzésbe belefért, amit mondtam. Rózsa Sándort kellene megkérdezni, hogy mire gondolt.

Amint ezt a bírósági végzés rögzíti, Tolnai Ottó elmondta, hogy a folyóirat mindig a nemzetek közötti megértés vonalán haladt, hogy a szerző egy fiatal egyetemista, hogy a szöveg egy hippicsoport vitatkozásáról szól, mely kapcsán két különböző álláspont van leírva. A szerzőnek nem volt olyan szándéka, hogy nemzetek közötti gyűlöletet keltsen.

Mindketten azt javasoltuk, hogy a bíróság oldja fel az ideiglenes betiltást.

A bíró (Hübsch Richárd) korrektül végighallgatta, amit mondtunk, de ennek nem volt jelentősége. A döntést minden valószínűség szerint már előre meghozták – és nem a bíróság falain belül. A végzésben ott áll, hogy a *Mindennapi Abortusz* „rosszhiszeműen és valótlannul mutatja be az országban uralkodó társadalmi-politikai állapotot, valamint a magyar nemzetiség helyzetét, a fejletlen afrikai országokból jött egyetemisták felé való viszonyt, és sérti idegen népek becsületét, különösen a Csád Köztársaság népét és a kínai népet”.

Ezek után – Bacsó hősét parafrázálva – a helyzet tovább fokozódott. Következik a 77. szám betiltása Miroslav Mandić *Vers a filmről* című írása miatt. Büntetőeljárás indul Rózsa Sándor, Miroslav Mandić és Tolnai Ottó ellen. Olvasom a *Magyar Szó* megőrzött számait. A december 17-i számban, a hetedik oldalon az egyik cím: *A Jezű főszerektője benyújtotta lemondását*. Egy másik cím: *Az Új Symposion-ügy legújabb fejleményei – Eljárás a főszerektő ellen?* Egy harmadik cím France Popit szlovén politikust idézi, aki szerint „A JKSZ-nek erős és cselekvőképes központra van szüksége”. Popit államcsínykísérletről beszél (ezt elfelejtették Rózsa és Mandić nyakába varrni), a Horvát Maticát bírálja, és kifejti, hogy a „jugoszláviai nacionalisták nyilvánvalóan hajlamosak arra, hogy szövetségre lépjenek a nyugatbarát politikai emigrációval”. Egy nappal később (1971. december 18.) az ötödik oldalon az egyik cím: *Kifogások a Jugoszláv Irodalmi Lexikon ellen*; majd egy másik címben Aslan Fazlija kosovói albán vezető mondata: *Taktikát változtatnak a nacionalista diákgyűlések vezetői*. Egy további kosovói vonatkozású cím: *Kosovóban minden más ügy előtt a politikai kilengéseket tárgyalják a kihágási bírók*. A december 18-i számban a legtöbb teret a tartományi pártbizottság ülése kapja. A legtöbb felszólaló hivatkozik a JKSZ Elnökségének 21. ülésére és annak határozataira. Mirjana Jocić kiemeli, hogy „a nacionalizmus egyik tűzfészke az intelligencia”, majd konkrét példaként az *Új Symposiont* és az *Umetnost* folyóiratot említi.

Miloš Radojčin szerint „csak az taníthat, aki haladó elveket hirdet”. Aleksandar fira (akkor alkotmányjogot tanított az újvidéki jogi karon) helyteleníti a tudomány elkülönítését a politikától és az ideológiától.

Valamivel később, december 30-án, jelenik meg a *Magyar Szóban* a Híd szerkesztőbizottságának közleménye, mely szerint a „szerkesztői éberség lazulása” és a „kellő elvi következetesség hiánya” folytán megjelentek idegen nézeteket tükröző írások is, és ezektől a szerkesztőség elhatárolja magát. Konkrétan Garai László *Kis-Ázsia* című versciklusát említi. Néhány hónappal később betiltják Žilnik *Jönnek a nők* és Vicsek *Kereszt és csillag* című rövidfilmjeit.

Emlékszem ezekre az időkre. Valaki elmondta, hogy egy büntetőjogász kollégám a kari pártértekezleten követelte, hogy vizsgálják felül a státusomat, amikor az *Új Symposion* 77. számának betiltása volt napirenden. Néhány hónappal később, a kari tanács egyik ülésén, miután valamiben nem értettünk egyet, a katonai előképzés tanára (akinek sokféle kapcsolata volt) drámai hangsúllyal mondta, hogy ne lepődjünk meg, ha az ügyészség az én egyik kéziratom kapcsán vizsgálatot indít ellenem is, mert amit terjeszték, az – amint mondta – „hipička filozofija”. (Talán így lefordíthatatlanul sem kell magyaráznom, hogy milyen félrehallásra adhatott ez okot.) Egy szlovén származású szociológiatanár gyorsan helyesbített, hogy „hipiška filozofija”. (Később mondta egy tanárságéd – aki akkor hallgatott –, hogy szerinte talán a „hipi-filozofija” lett volna a szerb nyelvhez legközelebb álló kifejezés.) Azt hiszem, a *Divat és mítosz* című írásomban fedezett fel valaki hippi filozófiát, és ezzel foglalkozott az ügyészség is. Eljárás mégsem indult. Egy darabig nem vehettem részt tudományos projektumokban, de írhattam nemzetközi magánjogi tankönyvet.

Ennél sokkal drámaibb dolgok is történtek. A mércék elmozdultak. Lejjebb húzódtak a bátorság mércéi is. Aztán egyre többen lettek, akik lehetőséget kerestek, hogy bizonyosságot tegyenek amellett, mennyire nagyszerűek a 21. ülés határozatai. Új lehetőségek nemigen adódtak, a meglévőket kellett tovább facsarni. Így az *Új Symposion* esetében nem volt elég a betiltás, bűnvádi eljárás is indult a két szerző (Rózsa Sándor és Miroslav Mandić) ellen. Bűnvádi eljárás indult Tolnai Ottó ellen is, aki nem gondolkodott másként, mint mi, a többi szerkesztőségi tag, de ő került célkeresztbe, mert akkor éppen ő volt a felelős szerkesztő. (Öt számmal korábban, még én voltam a felelős szerkesztő.) Ezekben az eljárásokban már nem lehetett szerepem. Csak kamarai tagsággal bíró gyakorló ügyvéd képviselhetette a vádlottakat, és ilyen minősítésem nem volt. (A betiltással kapcsolatos eljárásban nem volt feltétel, hogy gyakorló ügyvéd legyen a védő.) Rózsa Sándor Slobodan Beljanski védte, Mandićot Koncz István, Tolnait pedig Slavko Mišić.

A veszély határainak a módosulásával sok magatartás is módosult. Az Ifjúsági Tribün 1971. november 25-én arra hatalmazott fel, hogy álljak ki a betiltás ellen. Három héttel később, december 16-án, az Ifjúsági Tribün egy közleményt ad ki „az *Új Symposion* betiltott számaiban megjelent írásokról”. A közlemény (melyet a Tribün nevében az Ifjúsági Tribün Tanácsa fogalmazott meg) december 17-én jelent meg a *Magyar Szóban*, valamint az *Új Symposion* 80. számában. Ebben most már ez is olvasható: „A tanács elhatározta, hogy Rózsa Sándort, az *Új Symposion*-ban közzétett nacionalista tartalmú írása miatt, eltávolítja a tribünön betöltött munkaköréből, leváltja a magyar nyelvű előadásprogram szerkesztőjének tisztségéből, és

megfosztja ösztöndíjától. Miroslav Mandićról hasonlóképpen úgy véli, hogy nincs helye a tribün munkájában és munkatársai között. Ezenkívül keményen megbírálja Tolnai Ottót és az egész szerkesztőséget, hogy ébertelenségük miatt Rózsa Sándor és Miroslav Mandić írásai megjelenhettek." Enyhítésként csak az lett hozzátéve, hogy elfogadva Tolnai Ottó lemondását, megállapítják, hogy „sem a nacionalizmus, sem a többi elfogadhatatlan nézet nem volt rá jellemző”. Néhányan, akik egy ilyen szöveget három héttel ezelőtt még egyértelműen árulásnak bélyegeztek volna, most ésszerű kompromisszumot kezdtek emlegetni. (Voltak olyanok is, akik nem változtattak véleményt.) Az Új Symposion 80. számában megjelennek az Új Symposion szerkesztőségének és munkatársi értekezletének a közleményei is. Ezekben is van önkritika, de kiállítás is minden megbélyegzés – különösen az Ifjúsági Tribün Tanácsa által is elfogadott „nacionalista” megbélyegzés – ellen. Hangsúlyozva van, hogy a bírálaton túl más eljárások és szankciók nem indokoltak. A Munkatársi Értekezlet közleményében többek között ez áll: „A Munkatársak Értekezlete helyesnek tartja Rózsa Sándor és Miroslav Mandić írásainak bírálátát, de helytelennek tartja más eljárás indítását ellenük.”

Az álláspontok idomulása – és sokak elhallgatása – megnehezítette azoknak a helyzetét, akik éppen bizonyítani akartak. Nem volt ki ellen bizonyítani. Ezzel összefügghet, hogy akkoriban kapott erőre – és vált divatossá – a „differenciáció”. Sokan már elfelejtették, számos közösségben (munkaszervezetekben, pártszervezetekben is) éjjelekbe nyúló ülések voltak, melyeken a különbségek, álláspontok, eszmei hozzáállások közötti eltérések felfedése volt a tét. A „diferencijacija” magyar fordítása („differenciáció”) a vajdasági magyarba is átcsúszott. Úgy emlékszem, nem lett átvéve azonban a „diferenciran” megjelölés. A „kidobott” mellett maradtunk, a „differenciált” eufemizmus helyett. Felajzott hangulatok idején elfogadhatatlan az ellenséghiány.

Itt egy kitérőt tennék, egy (majdnem) mai példát hoznék fel. 2001 decemberében láttam Atlantában, hogy mekkora szükség van a terrorizálásra. Amerikában (és nem csak Amerikában) 2001. szeptember 11-e óta a legbuzgóbb rendőri és titkosrendőri álmok a terrorizmus felé irányulnak, mert ezzel szemben lett a leghitelesebb a hősiesség. Persze nem azt akarom mondani, hogy nem komoly veszély a terrorizmus, mint ahogyan azt sem mondhatjuk, hogy nem komoly veszély a féktelen nacionalizmus. (Láttuk, hogy mit hozott a nacionalizmus Jugoszláviában a kilencvenes években.) Azokhoz az ismétlődő történelmi pillanatokhoz fűznék csak egy megjegyzést, melyekben az irány annyira dominál, hogy a látókörön kívülre szorul minden arány. Szóval, hadd folytassam az atlantai példát. Egyre fokozódott a készenlét, meg lett előlegezve a hősiesség, meg lett hitelezve a fontosság – és nem jött semmi. Aztán 2001 decemberében az

atlantai repülőtéren egy szerencsétlen utas a mozgólépcső előtt felejtette a táskáját. Ezen a helyen (a kijárat felé) nem lehet ellenkező irányba indulni. Csak felfelé haladó mozgólépcsők vannak. Így az ügyetlen utasnak nem maradt más választása, mint hogy lefelé próbált szaladni a felfelé haladó mozgólépcsőn, több utast is félrelökve. Ez nagy feltűnést keltett – és itt volt az esély. A biztonsági őrök és feletteseik végre bizonyíthatták, hogy résen állnak, hogy nem kevésbé fontosak, mint a New York-i rendőrök vagy az Afganisztánban bevetett pilóták. Majd tízen lehettek, akik rögtön odaértek, és leteperték a rendbontót, majd bilincsekben a földön tartották, míg megjelentek az antiterrorista egységek és a CNN is. A hatalmas Hartsfield nemzetközi repülőtér öt-hat órára lezárták. Aztán lassan kiderült, hogy a megbilincselte utas tulajdonképpen csak trotli. Nemigen lehetett már azonban visszakapcsolni a dolgokat a patriotizmus és hősiesség hullámhosszáról. A tv-hírek továbbra is terrorizmussal példálóztak. Később kártérítési per is indult a szerencsétlen ellen, még hozzá sok millió dolláros kereseti igénnyel, mert sok millió dollár kárt okozott a repülőtér öt-hat órás lezárása. Nem tudom, mi lett a perrel. Azt sem tudom, hogyan próbálták ok-okozati összefüggést konstruálni az utas ügyetlenkedése és a reptér lezárásából fakadó kár között. (Érdekes, hogy ilyenkor a vehemens túlbuzgóság nem kap helyet a lehetséges károkozó tényezők között.) Bármilyen gyenge is volt a tényleges hátszél, sokan továbbra is erre igyekeztek állítani vitorláikat. Kiderült, hogy az ügyetlen/feledékeny utas egy sportrendezvényre igyekezett. (Ha jól emlékszem, amerikai futballról volt szó.) Folytatva a megingathatatlan patriotizmus és a terrorizmus elleni harc vonalát, több klubtulajdonos azt vetette fel, hogy a szerencsétlent ki kell zárni a sportrendezvényekről. (Nem tudom, megszületett-e a döntés, és ha igen, hogyan szereztek neki érvényt, mert Atlantában természetesen nem kell személyit felmutatni ahhoz, hogy valaki bemehessen egy sportrendezvényre.)

Visszatérve 1972-re, megszülettek az új ítéletek, melyek most már nem betiltást, hanem börtönt eredményeztek. Rózsa Sándor három év szigorított börtönt kapott, Miroslav Mandić egy év börtönt. Tolnai Ottót mindkét ügy kapcsán elítélték, ő azonban feltételes büntetést kapott, nem kötelezték tényleges börtönszolgálatra. Az ítélet támogató érvként használta, hogy az Ifjúsági Tribün Tanácsa és az Ifjúsági Szövetség Tartományi Értekezlete Elnökségének Titkársága (ezt az elnevezést akkor sem volt könnyű megjegyezni) elhatárolódtak a „nacionalista és antiszocialista” írástól.

Hadd tegyek még hozzá egy bizarr apróságot. Újraolvasva az iratokat most veszem észre, hogy a Tolnai Ottó és Rózsa Sándor ellen hozott ítélet végén 1971. február 21-e a dátum. Valójában egy évvel később, 1972. február 21-én hozták meg az ítéletet. Gépelési hiba. Vagy egy Rózsa Sándor és Miroslav Mandić stílusában alkotott performance-ről lenne szó? Bizonyí-

tása annak, hogy nemcsak a logika, de az idő korlátai is mozgathatóak? Mindenesetre, egy évvel korábban, a lelkek kevésbé egzaltált diszpozíciójának idején, nemigen születethetett volna ilyen ítélet.

Az ítéletek brutalitása akkora volt, hogy a nagy iramban vágatók is egy kicsit megálltak és visszaneztek. Külföldi reakciók is voltak. A tiltakozók közé állt Dobrica Ćosić is, aki biztosan nem nevezhető magyar nacionalistának. Egy bírósági ismerősöm, aki egy ideig alig akart köszönni, egy nap megállított, és azt mondta, hogy a zászlóepizódot eltúlozták. Ennél tovább nem ment. Egy akkor szárnyra kelt történet szerint a vizsgálószervek abban az igyekezetükben, hogy feltárják Rózsa Sándor nacionalizmusát, kiderítették, hogy Alex egyszer egy norvég lányt látott vendégül az egyetemista otthonban, és – talán a sikert bizonyítandó – kitette a lány törülközőjét az ablakpárkányra. A törülközőn egy norvég zászló volt. Ezen persze még fogást kellett keresni. Nem lett volna igazán meggyőző Rózsa Sándort norvég nacionalizmussal vádolni. Egy norvég–magyar ellenséges tengely felvetése sem volt ígéretes. Volt egy olyan változata is a történetnek, hogy finn zászlóról volt szó. Mindenesetre – és ezt már adatok is bizonyítják – az ügyész felrótta, hogy Alex Jugoszláviában egy idegen nemzet zászlaját tűzi ki nyilvános helyen (tulajdonképpen az egyetemista otthon teraszán), ami Jugoszlávia-ellenes magatartásra utal.

Az ítélet nemcsak az elítélteket sokkolta és sok más embert, hanem – miután a lendület függönyén egy kis perspektívárés nyílt – a döntéshozókat is zavarba ejtette. Ezt az is bizonyítani látszik, hogy Rózsa Sándort nem hívták be a büntetés letöltésére. Az útlevelét sem vonták be. Habozhattak. Alex többször járt nálam, a strand közelében volt akkor lakásom. Nem a lakásban, inkább a Duna-parti sétányon beszélgettünk. „Menni vagy maradni” volt a téma. (Húsz évvel később valamennyien szembesültünk ezzel a kérdéssel.) A Duna-parton két lehetséges változaton töprengtünk. A helyzetet lehetett úgy magyarázni, hogy belátták, eltúlozták a dolgokat, a visszalépést el akarták kerülni, hogy ne legyen gyengeség jeleként értelmezve, és így az tűnt a legjobb megoldásnak, hogy hagyják elmenni. Ezzel szemben állt az a lehetőség, hogy minden csak egy további fondorlat része, és az a cél, hogy Alex megpróbálja elhagyni az országot, hogy aztán majd a határon elkapják, és ezt is a nyakába varrják. Azt sem tudom kizárni, hogy létezhetett egy harmadik magyarázat is. Nem jogi kérdés volt, nem tudtam felelősséggel tanácsot adni. Csak boncolgattuk a lehetőségeket. Aztán Alex úgy döntött, hogy megy. Vonatra ült, és elhagyta az országot. Nem állította meg senki. Németországban befejezte tanulmányait, és ott állt munkába. Most (2011 augusztusában írom ezt a szöveget) Magyarországon él. Gerincbántalmai miatt nehezen mozog. Telefonon szoktunk beszélgetni. Lendülete

töretlen, csak irányt váltott, és most más lehetetlennek tűnő feladatokat ostromol: környezetvédelemmel foglalkozik.

A lelkek diszpozíciója, amely a *Symposion*-pereket ihlette, elérte a szerkesztőséget is. 1971 végéig még igyekeztünk nagyjából mindent fenn tartani. Az év utolsó száma december 13-án került nyomdába. Benne volt a december 10-ével keltezett szerkesztőségi közlemény, de utólag helyet kellett szorítani a munkatársak értekezlete december 15-én elfogadott határozatainak és az Ifjúsági Tribün december 16-i közleményének is. A szerkesztőségi közlemény csak arról beszél, hogy átszervezésre, a Statútum rendelkezéseinek megfelelően, az év végéig sort kell keríteni. A munkatársak értekezlete egy konkrét változást említ, jelzi, hogy – mint korábban – szétválasztja a fő- és felelős szerkesztői pozíciókat. (Korábban egy darabig Tolnai Ottó volt a főszerkesztő, és én voltam a felelős szerkesztő. Most ismét ez a képlet lett javasolva, azzal, hogy Utasi Csaba lenné a felelős szerkesztő és Tolnai Ottó maradna a főszerkesztő.) Egy nappal később, az Ifjúsági Tribün Tanácsa már elfogadja Tolnai Ottó lemondását, elítéli a „nacionalista és egyéb túlkapasokat”, és hangsúlyozza, hogy „szükségesnek tartja a szerkesztőség felfrissítését és megerősítését”.

Aztán néhány hónappal később, 1972 februárjában, következnek a büntetőítéletek Rózsa Sándor és Tolnai Ottó, majd valamivel később Miroslav Mandić ellen. Ez hangsúlyozottabb lépéskényszert eredményez. Következik az elvárt „felfrissítés”, de az új összetétel nem megadást tükröz; az új szerkesztőségi tagok korábban is az Új *Symposion* munkatársai voltak. Aztán 1974 elején teljessé válik a váltás. Érdekes, hogy ekkor bekerül a szerkesztőségbe és ott lesz egy ideig a Svédországban élő Domonkos István is, aki kezdettől fogva az egyik legeredetibb és legjelentősebb egyénisége az Új *Symposion*nak, de formálisan nem volt a szerkesztőség tagja, amióta Svédországba költözött. Ugyanakkor a perek előtti összetételből már senki sem maradt a szerkesztőbizottságban. Elindultunk a valóságból a nosztalgia felé, és lettünk az „első *Symposion*-generáció”.

HÁZKUTATÁSOK, NYELVHASZNÁLAT ÉS INTERNÁLÁSOK

Az I. világháborúban és az I. világháború nyomán

Semmi sem feledtet jobban egy háborút, mint egy másik háború.

A II. világháború után indultam iskolába. Általános iskolás körömből emlékszem pincébe vonulásokra bombázások idején, padlásunkon rejtőzködő ismerősökre, beszállásolt orosz katonákra, néhány puska golyóra, melyet a kertben találtam a disznóóllal szemben. Leginkább feszültségre, félelemre. Aztán a háború utáni években enyhült a félelem, folytatódtak a sorban állások, a takarékoság, továbbra is maradtak romok, és jött időnként a lelkesedés, amikor kiderült, hogy valamelyik rokon, akinek a sorsáról nem tudtunk semmit, túlélte a háborút. Feltételezem, hogy így valahogy emlékezhetek a szüleim az I. világháborúra. Jó darabig ez biztosan fontos beszédtema is volt, de az új háború átszabta szinte mindeknek a relevanciáját. A mindennapok látókörén kívülre szorult, hogy korábban is volt egy háború. Egyébként apám is, anyám is, két évvel az I. világháború előtt születtek, én pedig két évvel a II. világháború előtt. Később kissé változtak a distanciák, a fiaim tíz-tizenkét évvel a jugoszláv háborúk előtt születtek. Az idősebbik unokám ma nyolcéves. Meglátjuk.

Persze nem volt titok, hogy sorsunknak az I. világháború szabott pályát, csak az újabb háború révén minden jóval távolabbra került, mint amennyivel békebeli négy-öt év mozdította volna odébb. Ezért is kerestem az iratok között aktákat, melyek az I. világháború mindennapjait mutatnák. A mindennapokhoz egy háború folyamán sok nem mindennapi dolog is tartozik. Ilyenek voltak az internálások is, melyeket az 1914. évi L. törvénycikk 10. paragrafusa vezetett be. A nagyapám több bánáti szerbet védett, akiket a magyar hatóságok internáltak (vagy igyekeztek internálni) az I. világháború folyamán. A becskerekai szerbek közül sokan erről jegyezték meg.

Az ideillesztett kép egy becskerekai kiadványban jelent meg 1930-ban. A könyv szerzője Uroš Jovanović, az V. rész címe: *Az internáltak nagy barátai és védői*. Nagyapámról azt írják, az életrajzi adatok mellett, hogy önként vállalta az internáltak védelmét, akiket hazaárulással vádoltak, és sikerrel védte őket.

V. ДЕО

ВЕЛИКИ ПРИЈАТЕЉИ И БРАНИОЦИ ИНТЕРНИРАЦА

Др. Имре Варади

адвокат и бив. народ. посланик по Ослобођењу.

Рођен у В. Бечкереку. 1867. г. Правне науке свршио је у Б. Пешти и докторат. Примио се драговољно за браниоца оптужених интернираца за велеиздају, и успешно их је бранио. По

Az internáltak védekező később sokat segített a nagyapámnak abban, hogy a trianoni béke aláírása után ismét egy kisebbség (korábban többség) érdekében lépjen fel. Amikor a két háború között magyar érdekeket igyekezett védeni, és teszem fel, egy magyar iskola megtartásáért szállt síkra, növelte az esélyeket, hogy ezt az éri, aki korábban szerb internáltakat védett.

Többször is próbáltam megkeresni az internálással kapcsolatos ügyiratokat. Kevés sikerrel. Rémlík, hogy valamikor még gimnazista koromban egy szerb történész kérte kölcsön az iratokat – és lehet, hogy nem adta vissza. Lehet, hogy nem így volt, és továbbra is megvannak az akták, csak logikátlan helyre kerültek a több tízezer iratcsomó között.

HÁZKUTATÁSOK AZ I. VILÁGHÁBORÚ ALATT, ÉS EZEK EREDMÉNYEI

Közben egynéhány irat mégis előkerült. Most vonaton olvasgatom őket Budapest és Bécs között. 2013 márciusában vagyunk. Jövőre lesz száz éve, hogy megindult az I. világháború és az internálások. Csakúgy mint száz évvel ezelőtt, most sincsen szükség útlevele Bécs és Pest között. A vonat tömve van. Mellettem többen olvassák a *Die Presse* március 23-i számát. Én is. Az első oldalon – és nem csak ott – a ciprusi pénzügyi krízis a főtéma. Írják, hogy Cipruson visszatért a készpénz-gazdálkodás. Mást, mint készpénzt, nem fogadnak el. Éttermekben sem, benzinkutaknál sem. Velem szemben egy szürke pulóveres szőke nő ül. Szürke sál is van rajta. Felváltva olvassa az eurót és a bankokat fenyegető ciprusi eseményekről szóló újságcikkeket, és egy fehér fedelű könyvet. Ha lehajtom a laptopom fedelét, látom a könyv címét is. *Geh wohin dein Herz dich trägt* (Menj, ahová a szíved visz). Egy másik útitársam szintén német nyelvű újságot olvas, de nem a *Die Presse*-t. Nem látom az újság nevét. A cikk az új pápával (Ferencce) foglalkozik, akit alig több mint egy hete választottak meg.

Száz évvel ezelőtt szintén fontos téma volt egy új pápa. Elhoztam magammal a vonatba egy régi iratcsomóban talált újságcikket, mely az internálások idejében íródott (bár nem az internálásokról szól). X. Pius pápáról írnak, aki röviddel a világháború kezdete után, 1914. augusztus 19-éről 20-ára virradóra hunyt el. Néhány hónappal korábban a Monarchia nagykövete megkérte, hogy áldja meg a hadseregének a fegyvereit. A pápa azonban ezt válaszolta: „Én nem a fegyvereket, hanem a békét áldom meg.” Azt hiszem ez előre kiszámítható válasz volt

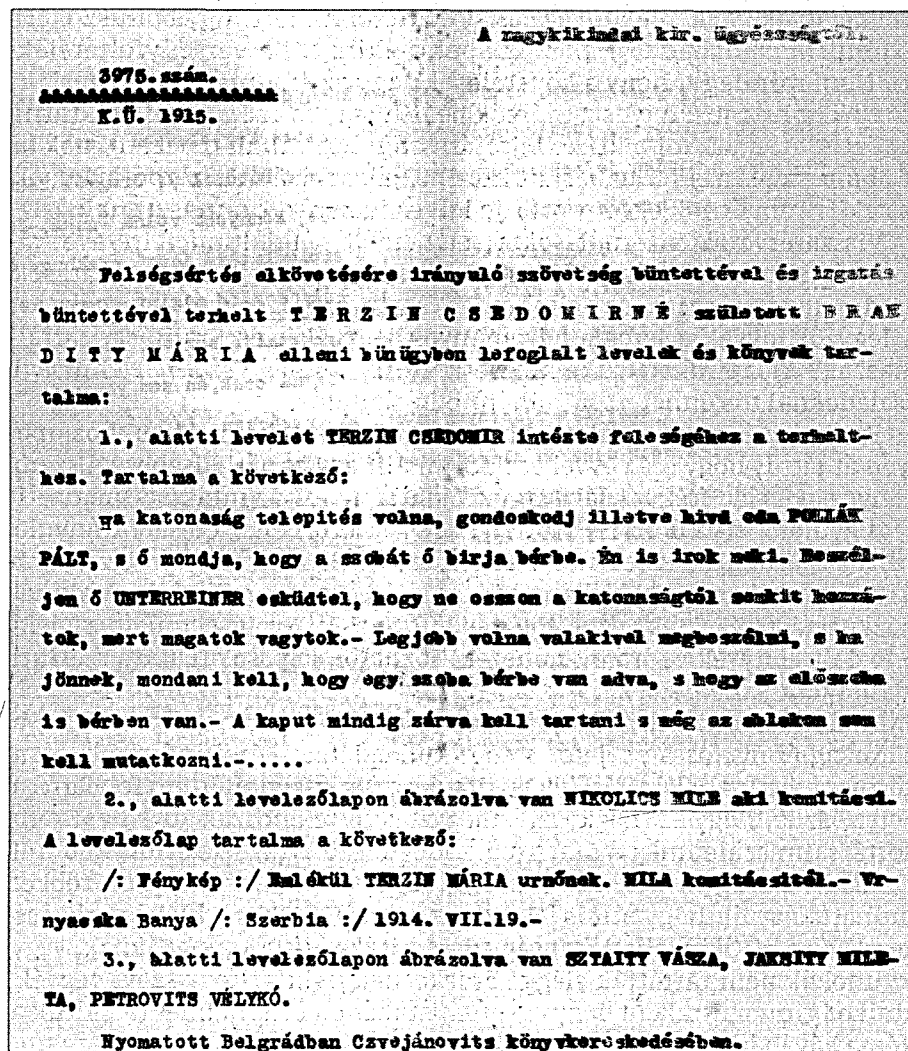
egy pápától. Persze lehet, hogy a nagykövet (nem tudom, hogy osztrák volt-e vagy magyar) így is dicséretet nyert, mert olyasmit kért, ami növelte (volna) az osztrák–magyar hadsereg tekintélyét. A jutalmak mércéi gyakran képlékenyek; és akik dicséretért vagy bónuszokért vannak versenyben, igyekeznek persze kihatni a versenyfeltételekre. Nem mindegy, hogy a követelések vagy az eredmények mutatják, hogy ki a hős. Ha ügyes a mércék beállítása, és ezt sikerül beiktatni a köztudatba, akkor a krízis lejtőjén száguldó vállalati vezetőknek is jár bónusz, és a siker babérjait hordhatják azok a nemzetszervezők is, akik nem érnek el semmit, de lelkes igényeket támasztanak.

Visszatérve az internálásokra, egy fiókban találtam félretéve három régi formátumú iratot, amely az 1915-ben megejtett házkutatások eredményeit rögzíti, és feltehetően az internálásokkal kapcsolatos. A jegyzőkönyvek a lefoglalt irományok jegyzékét és fordítását tartalmazzák. A papírokból az is kikövetkeztethető, hogy szerb értelmiségi családoknál történhetett mindhárom házkutatás.

Furcsa érzés most odaállni ehhez a durván vésett kémlelőlyukhoz, melyen át látni, hogy száz évvel ezelőtt mi állt egy bánáti kisebbségi szerb könyvespolcán, íróasztalán vagy fiókjaiban. A házkutatást „nemzeti-ségi gyűlöletre való izgatás”, illetve „felségsértés elkövetésére irányuló szövetség” büntetteinek vádjával rendelték el. Több esetben ezek a vádak alapozták meg akkoriban az internálást is. Az egyik vádlott, akinél házkutatást végeztek, „gyújtogatás büntetével” volt gyanúsítva, de a lefoglalt könyvek és iratok nehezen hozhatók kapcsolatba szó szerinti gyújtogatással.

Különös így közelről látni a szerb kisebbségi sorsot és retorikát, a bátorság és óvatosság sajátos színezetű képleteit – és mindezt abban a környezetben, ahol én később magyar kisebbségiként nőttem fel. Furcsa persze az is, hogy ezt házkutatási jegyzőkönyvek hozzák közelbe. Szerb kortársaim szülei még a Monarchia idején születtek, de erről az időről nekik is csak gyermekkori élményeik lehettek. A nagyszülők többet tudhattak arról, hogy mit is jelenthetett szerb kisebbséginek lenni Becskereken vagy Kikindán, de ezt vagy nem adták tovább az unokáknak, vagy az unokák nem tartották eléggé érdekesnek ahhoz, hogy szóvá tegyék, amikor gimnazistaként vagy egyetemistaként a történelmet taglaltuk a Rózsa kávéházban.

A Terzin Csedomirénál megejtett első házkutatás egy tizenhét oldalnyi listát eredményezett. Így indul:

Feltételezem, hogy az ügyész támaszkodott ezekre a jegyzőkönyvekre, a nagyapám pedig ügyvédként másolatot kapott a védeniceit terhelő iratokból. A listákat azonban olyan tisztviselő állíthatta össze, aki maga nem minősített, csak gyűjtött, azzal, hogy később az ügyész válassza ki, hogy mit tart terhelőnek. Így szélesebbek (és tulajdonképpen érde-

kesebbek) a felsorolások. Háború van. 1915-ben az már kiderült, hogy nem teljesül a magyar kormányzat ígérete, mely szerint a besorozott katonák 1914 karácsonyára visszatérhetnek, mert addig már minden eldőlt. Semmi sem dőlt még el 1914 karácsonyáig, és 1915-ben sem, amikor még mindkét oldal leendő győztesként látta magát. Az irodai tisztviselők is bizakodtak, és úgy látták, hogy munkájukat nem teszi értelmetlenné, hanem felértékeli a háború. Nem tudom, hogy Terzin Csedomir (Čedomir Terzin) idézett levele vádpont volt-e vagy sem. A belakoltatásokat elhárítani igyekvő praktikák a mi családukban sem voltak ismeretlenek – csak valamivel később, a német megszállás és a szovjet hadsereg bejövetele idején alkalmaztuk őket.

A listázott iratok 9. pontjában Vasa Stajić egyik levele van rögzítve: „9. alatti SZTÁJITY VÁSA írta TERZIN CSEDOMIRNÉNAK 1914. május 25-én Raguzából. Tartalma a következő: Öszinte üdvözlés neked MÁRÓNAK és UGLYASÁNAK erről a szép szerb földről. VÁSZÓTOK.”

Raguza (azaz Dubrovnik) hovatartozása egy másik iratban is felmerül. A lefoglalt könyvek között ott van egy szöveggyűjtemény, mely a šabaci gimnázium „Pouka” (Tanulság) nevű egylete tagjainak írásaiból állt össze. Az egyik meglehetősen radikális hangvételű írásban arról az elvárásról is szó van, hogy „Dubrovnik városa a horvátoktól teljesen megszabadulhasson”.

Vasa Stajić neve többször is megjelenik az iratokban. Említésre kerül volt felesége is. Az egyik lefoglalási leltár 17. pontja szerint az egyik levelet a „Pancsován lakó SZTÁJITY MILICZA írta TERZIN CSÉDÁNAK, 1914. június 11-én.” Az ügyész tájékoztatására hozzá van téve: „SZTÁJITY MILICZA SZTÁJITY VÁSZÁNAK elvált neje”.

Ha jól emlékszem, Vasa Stajić először utcanévként jelentett nekem valamit. Az egyik legelegánsabb újvidéki utcának ez a neve. Szép fák vannak az út mindkét oldalán. Nyáron összeér a koronájuk. Kommunista időkben ott volt a városi pártbizottság is. Vasa Stajić egyike volt a legmarkánsabb szerb (kisebbségi) értelmiségieknek. Filozófiát és jogot tanult, Budapesten diplomázott 1902-ben. Nyilván úgy beszélhetett magyarul, mint a korombeli vajdasági magyar értelmiségiek szerbül, de ez mintha levált volna a róla alkotott képről.

Tovább lapozva a lefoglalt iratok listáit, megállok egy könyvnél, melynek címe *A szerb faj és haza szeretete*. Ez gyanús lehetett 1915-ben. Le vannak fordítva a fejezetek címei, és a jegyzőkönyvben ott áll a házkutatást elrendelő hatóságok kis recenziója is: „Ezen könyv tartalma miként a 19-ik alatti [a Jegyzőkönyv 19. sorszáma alatti] könyv is a szerb népnek a faj iránti szeretetét a szerb haza iránti ragaszkodását s ennek révén annak nagyra tételét propagálja. Célja, hogy az összes szerbiai határain belül

és kívül lakó szerb ajkú népet tömörítse, egyesítés és a nagy szerb eszmék megvalósítására megnyerje." A listázott könyvek között részletesen van leírva a Szerb Matica (Matica srpska) 1914-es naptárának tartalma. Ebben még olyan alcímek is, mint A csillagásatról (15-25. oldal); Antialkoholista cikk és példabeszédek (63-70. oldal).

Nem tudom, tudta-e, aki a gyanús irományok jegyzékét összeállította, hogy a Szerb Matica Budapesten lett alapítva (pontosabban Budán). A szerb nyelvet és kultúrát volt hivatott őrizni és ápolni Magyarországon. Hintázva a száz évvel ezelőtti és mai események között, leírom, hogy ma kaptam e-mailben egy meghívót a Szerb Matica díjátadó ünnepségére, 2013. április 15-ére. A díjazottak között van a „montenegrói szerb nyelvtanárok egy csoportja, mely ellenállt a szerb nyelv eltiprásának”. Néhány évvel ezelőtt ugyanis a montenegrói alkotmány külön nyelvvé nyilvánította a montenegrói nyelvet. Vitatott volt (és maradt), hogy létezik-e montenegrói nyelv a szerb mellett. Persze jó lenne azt is tudni, hogy a Szerb Matica díjáról hogyan vélekednek a montenegrói nyelv védői.

Viisszalendülve a hintán a száz évvel ezelőtti házkutatáshoz, az egyik jegyzőkönyvben 5. pont alatt a következő levél van idézve (fordításban):

As 5. alatti :

RAMADANSZKI PÉTER levele GRUITS GYÖRGYRŐL 1910. évi február hó 22.
én hely megjelölése nélkül keltetve.--

300 menykő és 500 kín ! Magam sem tudom mire címezsem ezt, mert oly ingatott vagyok, hogy kívüleg az egész világot kedvem volna fel pofozni, különösen a magyar bűnrációt, hogy az öröög vigye el. Képzeld a szemtelenséget ! az ügyedet valamiképen folyó hó 15.-én letárgyalták, azután egy ismerőssel elmentem a kultuszminisztériumba de kérvényedet sehol sem találták.....

Gruits György neve több iratban fordul elő. Látom, hogy tanár volt. Az iratok lefoglalása azonban a „gyűjtogatás büntetével gyanúsított Gruity Péter” ellen irányult. Feltehetően rokonok voltak, talán apa és fiú, és Grujić lehetett a vezetéknevük, melyet helyenként Gruits, másutt Gruityként próbáltak magyarul kifejezni. Valami hidat keresve az általam is ismert terület felé, eszembe jut, hogy apámnak volt egy Grujić nevű ügyvédkollégája. Elég valószínű (bár nem biztos), hogy ugyanarról a családról van szó. Sava Grujić ügyvéd és a felesége, aki orvosnő volt, rendszeresen eljártak hozzánk karácsonykor, és magyarul kívántak boldog karácsonyt. Mi is eljártunk hozzájuk szerb karácsonykor, és apám megtanított, hogy

ilyenkor szerbül azt illik mondani, hogy „Hristos se rodi”. Talán ez az emlékkeveredés is közrejátszik abban, hogy egy kicsit nehéz elhinnem a gyűjtogatást.

A Gruitséknél lefoglalt iratok között ott vannak Gruits György feljegyzései a szerb nyelvről. Tulajdonképpen idézetekről van szó, melyeket Gruits György (vagy Đorđe Grujić) válogatott különböző szerb, magyar és német írásokból. Egy idézet azt sorolja fel, hogy hány szláv szó van a magyar, a román, az újgörög, illetve a cigány nyelvben. Egy másik idézet szerint a macedóniai szlávok nyelve „szerb vonású, és alapját a szerb nyelv képezi”. Egy Pomázev Miklósként idézett szerző szerint „a szerb nyelv hatalmasabb az olasznál, de nem szegényebb a görögnél sem”. Más kisebbségek körében sem ismeretlen foglalkozás a büszkeségtéglák gondos gyűjtése, hogy legyen mivel identitást építeni.

Idéznék még egy Gruits-szöveget:

A 10. alatti :

A szerb iparos egyetben tartandó ünnepi beszéd /: Gruity „yörgy
írása :/

„Igen átéltünk már mindenféle napokat, és a mai nap is népünk sorintásos napja. Csak hogy ezen ünnepélyek mind egy kaptafára működtek. Ezen az ünnepélyeken meggyökeredett szokásá vált a bánat, a régi szomszéd és a Koszovói hőstettek valamint annak a reménynek az emlékeztetése hogy a szerb szerenese egén: is a j 8 v 6 drága hajmala fel fog virradni és hogy ezután a nap a szerbekre állandóan fog ragyogni. Ezek meghallgatása után szokásá vált, hogy a bánat a dicséret melódijába olvadt át míg végül a hallgatóság az előbbieket után egy jótmulatott.....de mirevaló mindes amikor minálunk nagyobbára úgy van, amiként azt tudjuk is, mert ha másként volna, akkor együtetűen és hathatósan felkiáltanánk hogy : „ Ne fojtogass ! ” Bocsanatot az esetleges erős kifejezésekért, de rem ünnepségeink ezt a benyomást gyakorolták. Én szándékosan mellőzöm a tradíciókat elvetem Koszovót s elvetem a dicséreteket s csak azokat a valókat hozom elő a melyek megteremtik jövőnket. Ismerjük el, a valót és ne hiszdelgünk magunknak hazugságokkal, hogy roghattak vagyunk s aki viszonyainkat ismeri s össze egyeztetni azt a mai kor haladásával és tudásával fel kell sóhajtania, hogy a szerbek nem voltak de lehetnek. Egészen Szecshényi szellemében mind a magyarok újja teremőjének szellemében lehet rólnk is beszélni, hogy nem is voltunk, nem is vagyunk, de még elő nemzet lehetünk, hogy ha fáradhatatlan munkához látunk oly munkához a mely a mai tudással lépést tart és a viszonyokhoz alkalmazkodik.

Ez a szerb iparos egyletben megtartott ünnepi beszédének a szövege. (Ezen a helyen a „Druity” György – és nem Gruits György – név van feltüntetve. Olykor a Monarchia tisztviselői is hibáztak.) A szöveg egy része szó szerint van lefordítva (a hatóságok által 1915-ben). A józanságnak és biztatásnak egy figyelemre méltó – és igen ritka – ötvözetét látom ebben a szövegrészben, mely Széchenyit állítja szerb példaképnek.

Érdekes lennie tudni, hogy száz évvel ezelőtt a szerb iparos egylet tagjai közül hányan értettek egyet azzal, hogy túl kellene lépni a Kosovo-retorikán – és módosultak-e azóta az arányok.

NYELVHASZNÁLAT ÉS FOKOZATOS NYELVVÁLTÁS

Ujvári Adolf fakereskedő perének tükrében

Gruits a szerb iparos egyletben tartotta meg előre megfogalmazott és leírt beszédét. Az iparos egyleteknek, gazdaköröknek akkoriban fontos szerepe volt a kisebbségi kultúra és nemzettudat fenntartásában. Ez folytatódott az I. világháború után is, csak akkor már magyar iparos egyletekre és gazdakörökre várt ugyanez a szerep. Aztán átrendeződtek a dolgok. Eltűnt e pillére a kisebbségi (vagy többségi) kultúrának.

Megállnék Gruits György nevénél is. A Szózat a' magyar és szláv nemzetiség' ügyében című könyvében Wesselényi Miklós ezt írja a szlávok nyelvi jogairól 1843-ban: „Ezek méltán követelhetik, keblökben és beligazgatásukban az anyai nyelvek helyettesévé tett latin', vagy akár élő anyai nyelvek' használatát; követelhetik, nemcsak hogy családi' s magány éltökben anyai nyelvekkel élhessenek; hanem hogy azt ápolhassák és művelhessék is. – Ezeknek jövődjök: [...] polgári élte' közös működéseit a' magyar nemzettel együtt 's egyenlő módon gyakorolván.”

Érdekes lenne azon elmélkedni, hogy mit is jelenthet mai kontextusban egy kisebbségi nyelv használata „beligazgatásban”, mit jelent az a lehetőség, hogy magánéleten kívül is „ápolhassák és művelhessék”, és mire terjed ki a polgári lét egyenlő módon való gyakorlása. Azt hiszem, hogy Wesselényi elfogadhatónak tartotta volna, ha a szerb neveket eredeti formájukban használták volna a magyar hatóságok is. Persze nem egyszerű kérdés a „č” átírása. Ezt mutatja a Gruits és Gruity közötti ingadozás. Viszont a keresztnév maradhatott volna Đorđe, vagy legalábbis Gyorgye.

Aztán fordultak a dolgok. Amikor apám ügyvéd lett, hivatalos iratokon a neve nem József volt már, hanem Josif. Voltak keresztnévek, melyek több veszélynek voltak kitéve (ezek közé tartozott a József is, csakúgy mint

az István). Biztonságosabb volt például a Tibor, mely nem módosult, mert nem volt megfelelője a többségi nyelvben; nem lehetett sokat alakítani a Zoltánon sem.

A 8005. számú aktában lépésről lépésre követhető a nyelvváltás. A történet főszereplője Ujvári Adolf becskerekai fakereskedő. 1914-ben és 1915-ben deszkát, zsindelyeket; épületfaanyagot szállított Jankó Ágoston (Torontál vármegye alispánja) kertészetéhez. Az iratok között van egy félretett újságcikk is, mely nem mint épületanyag-vásárlót mutatja be Jankó alispánt. A Pesti Hírlap 1906. július 16-i számában a következő hír jelent meg:

„A torontáli alispán párbaja Torontálmegye szombati közgyűlésén – mint már jelentettük – Jankó Ágoston alispán Sándor Mihálllyal, a Nagybecskereki Hírlap szerkesztőjével, szemben sértő kifejezéseket használt, amelyekért az utóbbi lovagias elégtételt kért. Az alispán segédei csak fegyveres elégtételt ajánlottak fel. A kardpárbaj vasárnap délelőtt ment végbe és Sándor Mihály megsebesülésével végződött. A szerkesztő két súlyos fejevágást kapott.”

Erről tudhatott Ujvári Adolf is.

Az iratok között van egy számlamásolat 1918. május 24-i keltezéssel. (Az eredeti számla néhány évvel korábban készült, de elveszhetett. Ezért készített Ujvári úr másolatot.) A számla kétnyelvű (magyar és német), a telefon két számjegyű.

TELEFON: 72. Nagybecskerek, 1918. május 24.

Másolat
SZÁMLA
UJVÁRI ADOLF
FAKERESKEDÉSÉBŐL

Minden az ÉPÜLETFA-KERESKEDÉSBE vágó czikkék, TÉGLA ÉS CSERÉPEGETÉS. KÖRKEMENCZE.

Alle in das BAUHOIZFACH schlagende ARTIKEL und ZIEGELEI RINGOFEN.

Méltóságos Jankó Ágoston alispán úr kertészetének Becskerek

19 18		Fizetendő Nagybecskereken					Ár Preis		Összeg Betrag	
hó Monát	nap Tag	darab Stück	hossza Länge	vastag Dicke	széles Breite	kor.	fill.	kor.	fill.	
május	26	25	12	3/4	7			7 34	183 50	
			25	12	3/4	8		8 40	2 10.-	
		40	4	1/4	7/4			36	14 40	

I. deszka

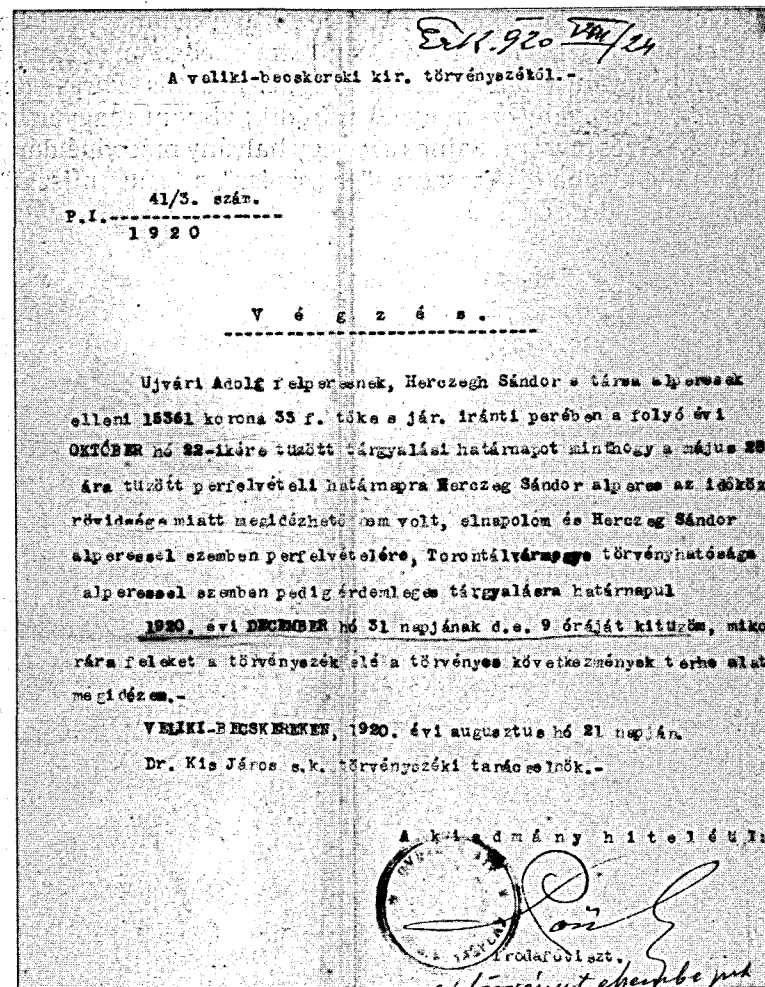
A 8005. számú akta mutatja, hogy Ujvári Adolf épületfaanyagot és tetőcserepet szállított egy internátus építéséhez is, melynek kivitelezője Herczegh Sándor budapesti mérnök volt.

Minden pontosan le lett szállítva, de közbejött a háború. Az építkezések leálltak, az anyag ott maradt, Herczegh Sándort elvitték katonának. 1920-ban mindenféle elszámolások következnek. Ujvári Adolf igyekszik megkapni a leszállított építőanyag árát – vagy legalább visszakapni, amit leszállított. Közben a sorsváltás nyelvváltást is eredményez, és ezt lépésről lépésre lehet követni az ügyben. 1920. január 20-án az igazságügy-miniszter rendelete alapján a Nagybecskereki Törvényszék elnöke köriratot bocsát ki, mely szerint a bíróság 1920. február 1-jétől „szláv ügyvédektől nem fogad el semmilyen magyar nyelven írt beadványt, és ugyanez vonatkozik a nem-szerb ügyvédekre is, ha mindkét fél szláv, vagy legalább az alperes szláv”. 1920. február 5-én pontosítása jelenik meg a két héttel korábbi rendeletnek. E szerint az új szabályok nemcsak új, hanem folyamatban lévő ügyekre is vonatkoznak. Hozzáteszik, hogy a rendelet nem zárja ki, hogy a szerb beadványt egy magyar fordítás kísérje.

Tíz nappal később, 1920. február 14-én, egy újabb, a korábbiaknál radikálisabb köriratot bocsát ki a Nagybecskereki Törvényszék. Leszögezik, hogy mivel csak két államnyelv van (szerbhorvát és szlovén), Nagybecskereken csak szerbhorvát nyelven készülhetnek ügyvédi beadványok. Ha más nyelven íródna a beadvány, azt visszaküldik a feleknek.

A gyakorlat kissé habozva követi az egymás után pattogó köriratokat. Több iratcsomóban látom, hogy eleinte csak tétova főhajtások vannak. Egy ítélet, melyet 1920. április 2-án hoz a Nagybecskereki Törvényszék, azzal indul, hogy „Velikobečkerčki sudbeni stol”, majd alatta az áll, hogy „U ime njegovog veličanstva kralja”, azaz őfelsége, a király nevében (nyilván a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság királya). E címzés után azonban magyarul van megfogalmazva az ítélet és az indoklás is.

Ujvári Adolf ügyében elhúzódott a korábbi nyelvi valóságból való kiköltözés. 1921. augusztus 21-én egy végzést bocsát ki dr. Kis János törvényszéki tanácselnök. A végzés magyar nyelven íródik, ismét csak a címzésbe jut bele valami az új nyelvből, és ez is csak felemásan. A Nagybecskereki Törvényszék helyett nem „Velikobečkerčki sudbeni stol” áll, hanem „A veliki-becsakerki kir. törvényszék”. Tehát csak a „nagy” lett „veliki”-vel helyettesítve:

Következik a nagyapám előkészítő irata, melynek csak kézzel írt változata maradt meg. Ez két nyelven íródott – magyarul és szerbül. Feltehetően mindkét változat be lett adva gépelt formában. A magyar szöveg klasszikus magyar jogásznyelven van megfogalmazva, a szerb változatban látok egy-két hibát, de nem sokat. Látom, hogy a „kihallgatás” tükörfordítás nyomán „islušanje” lett. Az „előkészítő irat” pedig „pripremní spis” a ma használatos „pripremní podnesak” helyett – bár a „pripremní spis” is elfogadható. Egy másik beadvány figyelembe veszi az új helyzetet – de csak amennyire tudja. Azt látom, hogy a beadványt egy szerb ügyvéd (Milivoj

Dimitrijević) írja az ellenfél nevében, de ez az ügyvéd magyar iskolába járhatott, és úgy látszik, más módon sem ismerkedett meg a szerb helyesírással. A beadvány tetején van ugyan egy cirill betűs aláírás – de csak aláírás. Maga a beadvány szerb nyelven íródik, viszont magyar helyesírással. Furcsa érzés olvasni. Sajnos csak egy halvány másodpéldány van az iratokban, de kivehető a „zasztupa”, a „szpisz”, a „zsupanijszki” és a többi magyarul íródo szerb szó.

Szlavnom Szudbenom Sztolul
u
Velikom-Becskereku.

Prilozim szpisz
Municipije torontalszke zsupani-
je /zasztupa podzupan/
zasztupa
dr. MILIVOJ DIMITRIJEVITY
zsupanijszki odvotnik u
Velikom-Becskereku

protiv
Adolfa Ujvarij

Hogy valahogy közelebb hozzam ezt azok számára is, akik nem beszélnek szerbül, olyasmi ez, mintha valaki angolul azt akarná mondani, hogy „e bíróság nevében” (on behalf of this court), és ezt úgy írná, hogy „on bihaf of disz kórt”. Manapság az ilyesmit tranzíciónak nevezik. Nem tudom, hogy akkoriban létezett-e olyan tekintélyes fogalomskatulya, mint a tranzíció, melybe ha betesznek valamit, az érdeklődés elhárítódik, az értetlenkedő pedig behúzza a nyakát, és csak annyit mond: Vagy úgy!

A tranzíció után, 1920. december 21-én már teljes a váltás. Kis János még a bírő, de most Jovan Kis a neve. Egy idézést bocsát ki szerbül, cirill betűkkel. A felperes (Ujvári Adolf) és az alperes (Herczegh Sándor) neve is cirill betűvel van írva – csak elfelejtették Aleksandarra váltani a Sándort.

1921-XII-14
В БЕЧКЕРЕЧКИ СУДБЕНИ СТО КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Број: 541/8
1920

Позив

У партиципацији
тужигеља против
туженог ради
суд за усмену расправу заказује
у 10 сати пре подне код овог суда (судбена палата, 5 спрат, врата број 65) за када позива странке с тим, да ако предстане ма и само једна странка и моли одржање расправе, суд ће на молбу расправу одржати и евентуално мериторну одлуку донети. (445. § 1. зак. чл. 1911)

Велики Бечкерек 14-ог Јануара 1921 год.
Др. Јован Кис судија. окр. суд.

За верност одправка:
Др. Миле Јерасић
у. б. судија

Ha megfordítom az idézést, látom, hogy a másik oldalán (mely most hátoldal) magyar nyelvű Idéző végzés című formanyomtatvány áll, mely kitöltetlen maradt.

Innen indulva már nem adódtak a dolgok, hanem ki kellett őket járni. Nagypám azért ismerte a magyar jogi nyelvet, mert jogász volt. Apám

a jogi nyelvvel már szerbhorvátul (illetve horvátszerbül, Zágrábban) ismerkedett meg. A magyar jogi nyelvet nem az életpálya hozta természetesen, hanem egy egyéni elhatározás, hogy ezt is illene megtanulni. Én Belgrádban tanultam jogot, akkor kezdtem magyar jogi terminológiával foglalkozni, amikor az úvidéki jogi karon esély nyílt arra, hogy ne csak szerbül, hanem magyarul is tanítsak.

A történelem is néha másként érint egy kisebbségi nyelvet, mint a többség nyelvét. A miloševići évek a nyelvben is örvényeket kavartak. Elsodródtak olyan elemi kifejezések is, mint például a török kávé. Pedig ez a tisztességes magatartás egyik szimbóluma volt. Rendes ember egy látogatót – akkor is, ha irodában történik a látogatás – megkínált egy kávéval. És ez rendszerint török kávé volt. De aztán a „török” szó ellenséges szimbólummá vált. Milošević nem Gruits György bölcsességét folytatta. Nem próbált túllépni a Kosovo-mítoszon, hanem erre építette politikai feltörését. Minden célt, hitet a kosovói mítosz koordináta-rendszerébe helyezett. Hagyományos ellenségdolmány került a szemben állókra, és a kosovói szembenállás logikája szerint ez török dolmány kellett hogy legyen. Hazafias újságok egyre gyakrabban töröknek nevezték a szemben álló bosnyákokat. Látom, hogy jóval a háború után is, 2013 áprilisában, a Hágai Törvényszék előtt Ratko Mladić a török anyját szidja egy bosnyák tanúnak. Így nem logikátlan, hogy a miloševići jelszavak légkörében, az a kávé, melyet egyébként a szerb nép (is) magáénak tudott, nem maradhatott török kávé. A nyolcvanas évek végén és kilencvenes évek elején szerb kávé (*srpska kafa*) lett a neve. Módosultak az étlapok is. A bosnyákok is bekapcsolódtak a vetélkedésbe: amikor a kilencvenes évek végén egyszer török kávé akartam rendelni Szarajevóban, láttam, hogy az étlapon boszniai kávé (*bosanska kafa*) a neve. Hozzátehetném, hogy a nem lankadó görög–török feszültségek sem kerültek meg a kávé kérdését. Megtanultam, hogy sértő, ha egy görög előtt török kávénak nevezem, amit ő görög kávéként ismer. Milošević távozásával csillapodtak a kedélyek. Egyre inkább forrófejűségnek tűnt a szerb kávé elnevezés, de kissé kellemetlen lett volna a teljes visszatérés is, és így megszületett áthidaló megoldásként a hazai kávé (*domaća kafa*). Most ez van az étlapokon. Maga a kávé végig ugyanaz maradt. – A mellékágban nem mindig ver hullámokat az országos politika és közéleti szélvész. Mi, vajdasági magyarok, megmaradtunk a török kávénál. (Persze lehet, hogy ezt valamikor korábban a szerbektől vettük át.)

Ujvári Adolf pere egyébként nem járt sikerrel. Csődeljárások és árverések indultak, képlékennyé vált, hogy a háború alatt tett megrendelések kihez köthetők a háború után. A háború széthordta az épületfát és a felelősséget is.

INTERNÁLÁS, LEJEGYZVE 1951-BEN

E fejezetet azzal kezdtem, hogy egy újabb háború (a II. világháború) feledésbe meríti a korábbi (az I. világháborút). Néhány aktában azt látom, hogy a habozás, kivárás is a következő háborúig tart. Több esetben az I. világháborúban eltűnt férjet csak a II. világháború után igyekszik holttá nyilváníttatni a felesége. Addig még valahogy folytatódik, ami az I. világháborúban indult: a szorongások, a találgatások és a remény, hogy talán mégis... Aztán az új vihar nyomán minden annyira átrendeződik, hogy nem kell már önmagukból erőt meríteni a szembesüléshez. Ha az ember körülnéz, minden azt sugallja, hogy vannak dolgok, melyek most már végleg elmúltak. Életek is.

Talán ezt érezhette Deák Ágota, amikor 1948 szeptemberében arra kérte apámat, hogy indítsa holttányilvánítási eljárást. Látom a beadványban, hogy férje, Deák Ferenc tordai földműves volt, 1883-ban született, az I. világháború kezdetén mozgósították, 1916-ban orosz fogságba esett, „azóta nincsen róla hír és feltehetően meghalt”. Ugyanígy, Zónai Anna 1949-ben indíttatott eljárást. Férje, Zónai József Felső Muzslyán volt földműves, 1881-ben született, őt is az orosz frontra vitték, Szibériába került hadifogságba, utoljára 1919-ben hallottak róla hírt. A holttá nyilvánítások megtörténtek.

Az internálásokkal kapcsolatban is találtam egy írást, mely a II. világháború után fogalmazódott meg. Az iratok között, melyek előkerültek, tulajdonképpen ez az 1951. május 30-ával keltezett nyilatkozat mutatja a legközelebbiről az internálásokat. A nyilatkozatot a nagyapám írta. Közvetlen célja az volt, hogy dr. Marko Nedeljković rokkantságjog-szultságát segítsen az új hatóságok előtt is igazolni. Látásvesztésről volt szó. Ennek a leírásánál a nagyapám szerbsége nem hibátlan, bár érthető. Azt írja, hogy Nedeljković „bez očnjeg vida” tért vissza a katonaságból, amit úgy próbálok magyarul visszaadni, hogy „szemlátás nélkül”. Ebből arra lehetne következtetni, hogy megvakult, de feltehetően csak ideiglenesen vesztette el a látását (vagy talán tartósan károsult a látása). Erre utal, hogy az irat hátoldalán ott vannak dr. Marko Nedeljković kézzel írott mondatai, melyekben elmondja, hogy megfelel a valóságnak, amit a nagyapám ír, és köszönetét fejezi ki. Nedeljković mondatai 1952 augusztusában íródnak – tehát akkor látott, bár lehet, hogy rosszul. Mielőtt figyelmesebben elolvastam volna, azt hittem, hogy ezek a sorok is a rokkantságjog-intéző hatóságokhoz lettek benyújtva. De látom, hogy Nedeljković nem a hatóságoknak, hanem a nagyapámnak címzi, amit ír, „Kedves Imre!” megszólítással. Azt hiszem, az történt, hogy egy születésnapon vagy Imre-napon meglátogatta a nagyapámat, köszönetét akarta

kifejezni, nagyapám pedig – aki szeretett mindent rögzíteni – azt javasolta, hogy írja a bizonylat hátlapjára, amit mondani akar. Így maradt meg mindkét szöveg. Magyar fordításban ez áll bennük:

„Tiszta és nyugodt lelkiismerettel kijelentem:

1914-ben, a Szerbiához intézet hadüzenet után rögtön az első napon, dr. Marko Nedeljkićot, mint szerbet és az akkori hatóságok számára politikailag elfogadhatatlan megatartású személyt, még néhány nagybecskereki polgárral együtt hazaárulás vádjával letartóztatták. A nagybecskereki börtönből bilincsben Szegedre vitték, az úgynevezett Csillagbörtönbe, majd ismét visszahozták a nagybecskereki börtönbe, utána pedig 1914 decemberében Kapuvárra vitték (Felső-Magyarország) mint politikai internáltat. 1915. április közepén sürgős levelet kaptam a fent említett személytől, hogy azonnal jöjjenek Sopronba, ahonnan őt az internálásból a 38-as magyar honvédezredbe kísérték. Mint civil személy tudtam, hogy nem sokat segíthetek, és ezért a levél kézhezvétele után azonnal Budapestre utaztam, ahol – mint korábbi képviselőnek – sikerült kapcsolatba lépnem Balicska Sándor régi jó ismerősömmel és barátommal, aki akkor a magyar vezérkar főnöke volt. Amikor elmondtam neki, hogy miért jöttem, ezt mondta: háború van, itt egy ember élete nem játszik szerepet. Miután megismételtem a kérésemet, telefonösszeköttetést kért a helyőrség parancsnokával, azt javasolta neki, hogy engem fogadjon és hallgasson meg. Emellett adott nekem egy írásbeli ajánlást is. Ezután rögtön Sopronba utaztam, ahol a következő hellyel szembesültem: a fent nevezett megfigyelés alatt állt, és mivel nem mozoghatott szabadon, nem léphettem vele kapcsolatba. Belicska Sándor ajánlólevele révén sikerült viszont kapcsolatba lépnem az ezredparancsnokkal. Amikor elmondtam neki, hogy miért jöttem, közölte velem, hogy igen komoly dologról van szó, mert a védecemet, az akkori Törökbecsei járási előjáró vádjai alapján, hazaárulásért kötél általi halálra ítélték, és az példaként is szolgálhatna az ezredben, melyben szlávok is voltak. Nem álltam el a kérelmemtől, és elmondtam, hogy a Törökbecsei járási előjárója nem illetékes, hogy vádat emeljen a védecem ellen; mert ő Nagybecskerek polgára. Hosszas tanácskozás után az ezredparancsnok elfogadta az érveimet, és úgy döntött, hogy védecemet az első menetzászlóaljjal a harctérre küldi, ami meg is történt. Akkor jó testi egészségben találtam védecemet, teljesen jó látással, de amikor 1918 végén visszatért Nagybecskerekre, láttam, hogy szemlátás nélkül jött vissza a katonaságból.

E nyilatkozatot a védecem rokkantjogosultsága rendezésének céljából adom.

Dr. Várady Imre”

„Kedves Imre! Mindaz, amit azokban a nehéz és sorsdöntő időkben értem tettél, és amit olyan pontosan, hűen és a valóságnak megfelelően felhoztál ebben a nyilatkozatban, megkönnyítette nehéz helyzetemet.

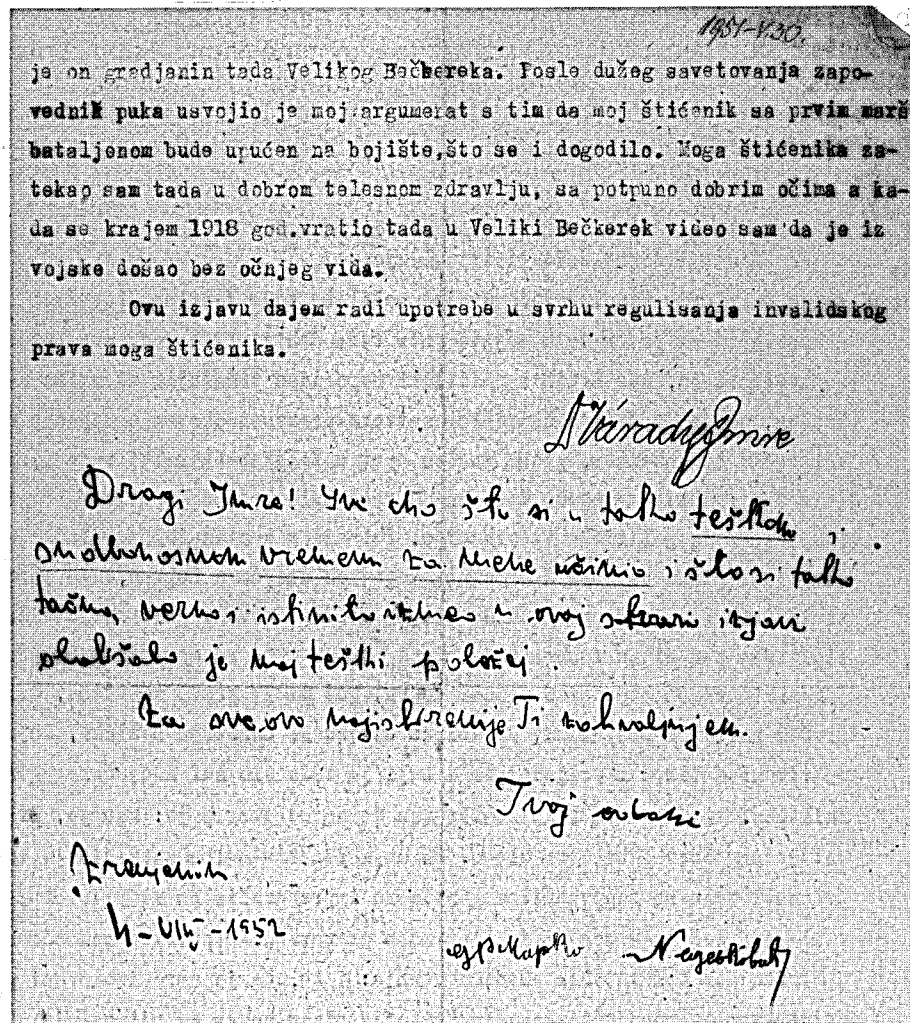
Mindezért legőszintebben mondom neked köszönetet,

Zrenjanin, 4. VIII. 1952.

híved,

dr. Marko Nedeljkić”

Az eredeti levél hátoldala (melyen Marko Nedeljkić szövege is ott van) így néz ki:

Ilyen is volt.

Amikor a nyilatkozatot megfogalmazta, nagyapám már nyolcvannégy éves volt. Marko Nedeljkić talán valamivel kevesebb.

*

Farkas Geiza eleméri földbirtokos, vajdasági magyar író, társadalomtudós, 1897-ben *Fényűzés* címen ad ki könyvet Budapesten. A huszonnyolcadik oldalon egy mondást kommentál, melyet sokszor hallottam én is – és mindenki más is. Farkas Geiza leírja, hogy kinek a mondása (amit nem tudtam), és hozzátesz egy gondolatot: „Rabbi Akiba mondása, hogy semmi sem új a nap alatt, teljesen igaz. Csakhogy még nem ismerünk mindent, ami valaha a nap alatt lehetett.” Farkas Geiza gondolatmenetét folytatva hozzátehetném, hogy van olyan is, amit megismertünk, de elfelejtettük.

HÁROM BECSKEREKI TÖRTÉNET

ÜTEMLŐZŐ

A *Rózsától Rózsáig* című szövegem egy részében kávéházi dalokkal foglalkoztam. Nem felfedezés, hogy ezeknek gyakran identitásmutogató/fitogtató szerepük van – miközben más-más lendületek, büszkeségek, előítéletek, önteltségek vagy szorongások kísérik a többség, illetve a kisebbségek nótáinak húzását. Írtam arról is, hogy gimnazistakoromban a Rózsában milyen magyar, szerb, román nótákat húztak a társaságomban. Az egyik szövegváltozatomban ott volt még egy nóta, de ezt némi töprengés után kihagytam. Közben megtudtam még valamit erről a nótáról, és most ezzel kezdeném:

„Vett a zsidó két libát

– két libát

Egy feketét egy tarkát

– egy tarkát

Baszd meg zsidó a libát

– a libát

Mért nem vettél egyformát

– egyformát.”

E. nevű osztálytársam húzta ezt a nótát. Büszkén. Nem voltam benne soha egészen biztos, hogy a büszkeséget az a tudat ihlette-e, hogy ez egy identitásigenlő nóta, vagy inkább az, hogy ilyen jópofa nótát is tud. Úgy tudom, hogy E. zsidó származású volt – bár ez sohasem került közöttünk szóba.

Amikor különböző kávéházi nótákról írtam, úgy láttam, hogy ez érdekes színt adott volna a szövegnek. Azért haboztam, mert felmerült bennem a kérdés, hogy vajon ez ironikus zsidó nóta-e, vagy pedig valami antiszemita ihletésű rigmus. E. minden valószínűség szerint zsidó nótát látott benne. Amikor elhúztunk egy magyar, majd egy szerb nótát, megrendelte ezt is, hogy ilyenből is legyen. De tudta-e, hogy mit húzat? Nem sok zsidó kortársam volt. Ezek – mint én is – a világháború alatt, vagy alig előtte, születtek, de az ő esetükben identitásukat nem hozták tudomásukra, mert ez életveszélyes lehetett volna. Emlékszem, hogy milyen dráma volt otthon, amikor hároméves koromban szülői tiltások ellenére felmentem a padlásra, és ott láttam valakit. Lejövet megkérdez-

tem, hogy miért van ez a bácsi a padláson. Egy nagynéném – nem éppen körültekintően – elmagyarázta nekem, hogy ez a bácsi zsidó, a németek nem szeretik a zsidókat, és ezért bújt a padlásra. Apám egészen elfehéredett, amikor ezt neki is megismételtem. Hónapokig nem engedtek ki az utcára (pedig apám barátja csak néhány napig rejtőzködött a padlásunkon). Zsidó kortársaimmal szüleik nyilván nem közölték, hogy zsidók; a szülők, a rokonok saját identitásukat is rejtegették. Ezek a megrögződések többeknél a veszély elmúltával is folytatódtak. Mit tudhatott E. arról a közösségről, ahonnan származott? Vélhetően keveset. Maradhatott emlékezés szokásokra, maradhattak tárgyak, történetek, melyeket más-más ismerősök többféleképpen magyaráztak. Betemetett identitásból itt-ott kiemelkedő földhátak. Ezek között botolhatott a nótába. Olyasmi volt-e ez, amit szülei (vagy azok ismerősei) egy közösségtudattal játszadozva dúdoltak, vagy olyasmi került a bucka alá, amit szülei, rokonai úgy tartottak számon, mint mások (különösebb rosszindulat nélküli) csúfolódását.

Erre nem tudtam a választ gimnazistakoromban és jóval később sem, amikor a *Rózsától Rózsáig* szöveget írtam. Kihagytam a Vett a zsidó két libát... kezdetű nótát, mert nem akartam egy vélhetően csúfolódást – ha nem is mérgező – az identitásigénylő nóták közé sorolni. Aztán néhány hónappal a szöveg megjelenése után, egy beszélgetés során, Budapesten megkérdeztem Kenedi Jancsit, akit még symposionista koromból ismerem, nem tud-e véletlen valamit erről a nótáról. Nem volt benne biztos, megkért, hogy dúdoljam el, esetleg segít a melódia. Elénekeltem (először egy fél évszázad után), és Jancsi azt mondta, hogy ez valószínűleg egy ironikus haszid nóta. Ezután döntöttem úgy, hogy mégis beveszem a következő szövegembe.

Különös volt összevetni azt a Becskereket, amelyben felnőttem azzal, amely a nagyapám és a szüleim történetei, beszélgetései nyomán körvonalazódott. Ha szóba kerültek a háború előtti rendezvények, összejövételek, akkor felsejlett egy zsidó közösség és a hozzá kapcsolódó ünnepek, események, melyekre más közösségbeli embereket is meghívtak. Tudom (hallottam), hogy 1945-ben a Becskereken sikeresen elrejtőzött (vagy identitásukat sikeresen elrejtő) zsidók, a Magyarországról és máshonnan visszatérő zsidók megalakították a becskerei Zsidó Tanácsot; de aztán eltűnt a színről. Többen eltávoztak (Izraelbe vagy más országba, esetleg más városba). Persze volt, aki maradt, tudtam például, hogy Jancsi bácsi – apám egyik kollégája – és nővére, Iduska néni (aki angoltanárként volt) zsidók. De úgy tudom, a közösség nem alakult újra. Maradtak emlékek. Többször hallottam a családban Borsodiék (Borsodi Lajos író és fia, Borsodi Ferenc) történetét. Borsodi Ferenc apámnak szobatársa volt az egyetemi évek során Zágrábban. Amikor először táborba hurcolták őket, ez már fasiszta jogszabályok alapján történt, de a szabályokon belül még volt valami apró

mozgástér, melyben legalább próbálkozni lehetett. (A következő – 11 964. számú – jogeset is ilyen próbálkozást mutat.) Nagyapámnak sikerült valahogy kijogászkodnia Borsodiék szabadon bocsátását. De aztán valamivel később ismét táborba hurcolták őket, és innen már nem volt visszatérés. A Borsodi Ferivel kapcsolatos egyetemi anekdoták gyermekkoromban még részei voltak valamilyen becskerei valóságnak. Ma ez a valóság is eltűnt.

Aztán tanúi lettünk még egy közösség eltűnésének. Kortársaim is, én is – ki többet, ki kevesebbet, de – tudunk még németül. Becskereken három nyelven beszéltek az emberek. Ez volt a természetes. A német identitás a háború utolsó éveiben és a háború utáni első években vált tehertétellé. Mint a zsidók esetében is, itt is létfontosságúvá váltak a hovatartozás mércéi, a többféle kötődés elbírálása. Az örület pedáns is igyekszik lenni. 1941. május 22-én a német Katonai Parancsnokság rendelet sorozatot adott ki, amely a kultúrára vonatkozó egész Szerbia területén (Verordnung über den Betrieb von Lichtspieltheatern und der Verleih von filmen, Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Serbien Belgrad / Uredba o radu bioskopa i iznajmljivanju filmova, List uredaba vojnog zapovednika u Srbiji, No 5, 22. V. 1941.). A mozikról szóló rendelet 7. paragrafusában például az állt, hogy nem állhatnak alkalmazásban (tehát jegyárosok, jegyszedők vagy a vendégeket helyükre vezető alkalmazottak sem lehetnek) azok, akik zsidók, cigányok, vagy zsidóval, illetve cigánnyal kötöttek házasságot. Nemcsak az etnikai és faji hovatartozás, hanem a kirekesztett etnikumokkal vagy fajokkal való kapcsolattartás is megbélyegzést vont maga után. És aztán a mindennapi életben újra meg újra felmerült az abszurdum határainak kérdése. Mi van azokkal, akik elváltak? Akik özvegyek? A német csapatok kivonulása/kiűzése után a helyi németek kerültek a jogszabályok és a megbélyegzés célkeresztjébe. Ismét felmerült a határok kérdése is.

Volt egy cseh származású szakácsnőnk. Daruváron született (ott valamikor létezett cseh közösség). Becskereken néhány hónappal a háború előtt férjhez ment egy német munkáshoz. A férjét mint németet hamarosan besorozták a német hadseregbe, és az orosz frontra került. Odaveszett. Így csak néhány hónapig tartott a házasság. Ez azonban elég volt a besorozáshoz. A nagyapám naplójában olvasom:

„1945. IV. 20. Péntek. Éjfél utáni 1 órakor a folyosóról behallatszott hangos beszélgetésre ébredtem. Józsi, majd utóbb Zorka hangjára is ismertem. Majd hallom, hogy az idegen hang a telefonba beszél. A folyosóra nyitok. Józsi két partizánnal tárgyal, s kérdéseimre közli, hogy a partizánok Maska (Marija) szakácsnét elhurcolják; férje, Annau a németeknél mint katona szolgált. Maska cseh származású, mint ilyen kapott is személyi legitimációt, de bejegyezve: »udata za Nemca« [német a férje]. A partizánok összeírták a szakácsné-házunkban levő – ingóságát. Két partizán itt aludt, az első irodaszoba díványán az egyik, a folyosón levő padon a másik, bizonyára arra vigyázva, nehogy az összeírt ingókból az

éjjel valami eltűnjék. – Dél előtt folyamán idesereglett panaszosoktól halljuk, hogy az éjjel raziaszerűen végigmentek a városban, s elhurcolták a német nevűeket. Hírlik, hogy a környékbeli német községekből is összeszedik, és a városba kísérik a németeket, s innét vagy kitelepítik Ausztria felé, vagy elhurcolják őket Oroszországba. Rémhírek-e ezek? Most még nem állapítható meg. – Déli 1 órakor befordult az udvarra hosszú stráfkocsi. Erre felrakták a szerencsétlen szakácsnő egy pár szegényes bútorát (ruhaszekrényt, ágycsészét), ruhaneműt, egy pár cipőt, harisnyákat, zsebkendőket, s elvitték. Végignéztem a szegénység kocsira rakását. Mélységes szálnalmat a szerencsétlenek, mélységes undort éreztem az emberiség ily elfajulása iránt. Ahogy innét a mi udvarunkból hurcolták a szakácsnő egy életen át összekuporgatott kis szegénységét, úgy láttam, amint az utcákon végig mentem a nap folyamán, egyik bútor hurcoló szekeret a másik után."

A téboly a menekülés ösvényeit is megbélyegzi. Ismét idéznék egy bejegyzést nagyapám naplójából:

„1944. XII. 9. [...] Az én szobámat már három napja átadtam Piroznak, Józsinak, akik Ivkovics írakkal itt fogadják, itt hallgatják a nehéz panaszokat. Itt vetik írásba a részleteket, készítik a kérvényeket. Az utolsó 3 napon át szakadatlan a panaszosok tódulása. Valahogy híre jutott annak, hogy megkönnyebbül sorsa az olyan asszonynak, aki – német – férje ellen válókeresetet ad be. Tódulnak a szerencsétlen asszonyok. Itt szoronganak a folyosón, az én szobámban már reggeli 7 órától az est beálltáig. Íródnak a panaszok; készülnek a válókeresetek. Persze mind szívesség, ingyen munka. Ma, mert pénzt senkitől nem fogadunk el, az egyik, a táborból kimenekült asszony, hálából 10 liter bort vitt a konyhába."

És hadd tegyem hozzá, hogy a felajzottság korszakaiban, a hevület koordináta-rendszerében és retorikájában talál besorolást a kegyelem is. Ismét egy naplóbejegyzés:

„1945. V. 25. Péntek. [...] – Délben nagy örömmel megjelent a lágertől Maska szakácsnő, majd nemsokára felkeresett dr. Kleitsné Pupa és Draganne. Tehát a hír valóra vált, a lágerből kibocsátották a vegyes házasságúakat. Becskereken több száz szabadult. Ma van Tito marsall születésnapja, úgy magyarázzák, hogy ez alkalomból kegyelmi tény a kiszabadulás."

A Becskerek környéki gyűjtőtáborokban sok német (vagy németként besorolt) életét vesztette. A többség azonban – ellentétben a néhány évvel korábban gyűjtőtáborba hurcolt zsidókkal – túlélte a szenvedéseket, és visszatért. A vagyonukat viszont nemigen sikerült megmenteni. A német megszállók szabályai szerint elkobzásra került minden zsidó és cigány vagyon. Hasonló szabályokat alkotott ezután a németeket kiűző új hatalom. Elkobzásra került minden német vagyon – kivéve olyan németek vagyonát, akik a partizánokhoz szegődtek. Voltak ilyenek is, de nagyon kevesen. Annál többen voltak olyan becskerekai német polgárok, akiknek a nevéhez nem fűződtek sem hőstettek, sem gonosztettek. Ezeknek a vagyonát is elkobozták. Sok esetben a hatóságok előtt az vált perdöntő kérdéssé, hogy ki a német. Becskereken nem volt sok olyan család, amelyben ne lett volna vegyes házasság is. Így a hovatartozás választás kérdése volt. Most azonban hatósági döntés mondta ki, ki hova tartozik. A német nevű

magyarokhoz fűződött a legtöbb vita. Aztán az ötvenes években egyezség született Tito és a német kancellár között. Németország vállalta, hogy a Szerbiában elkobzott német vagyon ellenértékét megtéríti azoknak, akik Németországba emigrálnak. (Ezzel szemben Jugoszlávia feltételezhetően csökkentette hadi kárpótlási igényeit.) Ez új utat nyitott meg azok előtt, akiknek azért vették el a vagyonukat, mert németek voltak (vagy mert nem sikerült bebizonyítaniuk, hogy nem németek). Emlékszem, hogyan fogytak a gimnáziumi évek során a német nevű osztálytársak. A zsidó közösség után eltűnt Becskerekéről a német közösség is.

Három ügyiratot találtam a nagyapám/apám ügyvédi levéltárában, melyekben ez – azt hiszem – nyomoni követhető. Az első részben az Eckstein-aktáról írnék.

KARTONRUHÁK ÉS SORSOK

Az Eckstein-akta (a 11 964. számú ügyirat)

1937 februárjában a becskerekai Tükör hetilapban a következő hír jelent meg:

A zsidók örömnünet

Ülnek. Talán furcsán hangzik ez ma, amikor ez a nép a legdurvább és legembertelenebb üldözéseknek van kitéve. De ez az örömnünet mégis aktuálisabb mint valaha, mert reményt ad ennek a népnek, hogy az új Hamanok is ugyanugy elpusztulnak mint Abasverus idején. És ez ma nemcsak a zsidó nép kívánsága, hanem az emberiség legnagyobb része is örömmel várja azt a napot, amikor az új Hamanok véres kardja a feledésbe merül.

Eckstein Lilit, Eckstein János börtönös leányát, február 21-én vezette oltár elé Budapesten nemes Molnár Károly. A fiatal párt tömegesen keresték fel szerencsekívánatokkal.

A *Tükör* tulajdonosa és felelős szerkesztője László B. Jenő volt. Vékony Náci írói álneven verseket is írt, leginkább bökkverseket. Nagyon ismert (manapság azt mondanánk: kultikus) könyv volt az *Ákom-Bákom Irka-firka, s Mindezt Vékony Náci Írta*. Véletlen bukkantam rá évtizedekkel ezelőtt a családi könyvtárban. Többször is elolvastam. Néhány sort meg is jegyeztem, például azokat, amelyek egy becskerekai labdarúgóhóst dicsérnek, akinek a neve Kamenkó, és aki „úgy lőtt, mint egy tüzes menykő”.

De más szövegeket is írt Vékony Náci. Nagy Ivánnal vitatkozva (akit szélsőséges bácskai magyar politikusként sorolt be a történelem) László B. Jenő ezt írja: „Az »A Nép« cikke azzal tisztel meg engem, hogy valószínűleg a vallásomra célozva megállapítja, hogy nem érthetem meg a magyarság küzdelmeit. Megnyugtathatom az »A Nép« érdemes sanda mészáros szerkesztőjét (aki máshová céloz és máshová üt), hogy alighanem jobban megértem és átérzem, mint ők! Nekem már a nagyapám mint 48-as honvéd vérzett egy eszméért – már akkor amikor az érdemes »A Nép« szerkesztő gárdájának és fullajtárjainak az ősei még a Kamarilla hívei voltak. Én nem szoktam rojtos gatyát felhúzni, hogy magyaroskodjam, de az vagyok ha rossz idő is jár rám és ezt a tényt a világ semmiféle törvénye nem változtathatja meg. Ellentétben azokkal, akik kiválasztják maguknak mindig a jó időt.”

Ez a cikk 1940. április 6-án jelent meg. Egy év múlva már nincs *Tükör*. Eckstein Lili Budapesten van a férjénél (amint az aktákból kiderül, a IV. kerületben laknak, a Petőfi utca 7. szám alatt). Becskerekén német megszállás van. A megszállók új jogrendet alkotnak. Megszületik egy rendelet, mely szerint elkobzásra kerül minden zsidó és cigány vagyon. Már jogász voltam, amikor a papírok között kotorászva kezembe került a Rendelet (Verordnungsblatt / Lista uredaba) 1941. május 22-i száma. (Ebben volt a mozikról szóló rendelet is, amelyet az előző sorokban már említettem.) A Rendelet 1941/5. számában volt egy rendelet a sajtóról, egy másik a színházakról, a harmadik a mozikról, a negyedik a kabarékról és varietékről szólt. Mindegyik rendeletben többször is ott van, hogy pontosan mit nem végezhetnek zsidók, cigányok vagy azok, akik zsidókkal, illetve cigányokkal kötöttek házasságot. Vannak árnyalatok is. A kabarékról és varietékről szóló rendelet 1. és 3. paragrafusában ott áll, hogy aki kabarét vagy varietét akar működtetni, annak be kell szereznie a Katonai Parancsnokság engedélyét, ehhez pedig szükség van bizonyítékra arról, hogy mekkora a forgótőke, és van-e benne zsidó tőke (cigány tőkére nem történik említés, és – a szabály betűje szerint – a zsidó tőke jelenléte is csak az értesítés kötelezettségét vonja maga után). Táncosnők nem lehettek sem zsidók, sem cigányok, sem azok, akik zsidóknál vagy cigányoknál vannak férjénél (5. paragrafus). A 4. szakasz azt pontosította, hogy nem kerülhetnek bemutatásra zsidó szerzők vagy zeneszerzők mű-

vei (itt nem voltak kizárva a cigányok, és azok sem, akik zsidókkal éltek házasságban). A 4. paragrafus azt is meghatározta, hogy kabarékban és varietékben tilos a konferansz.

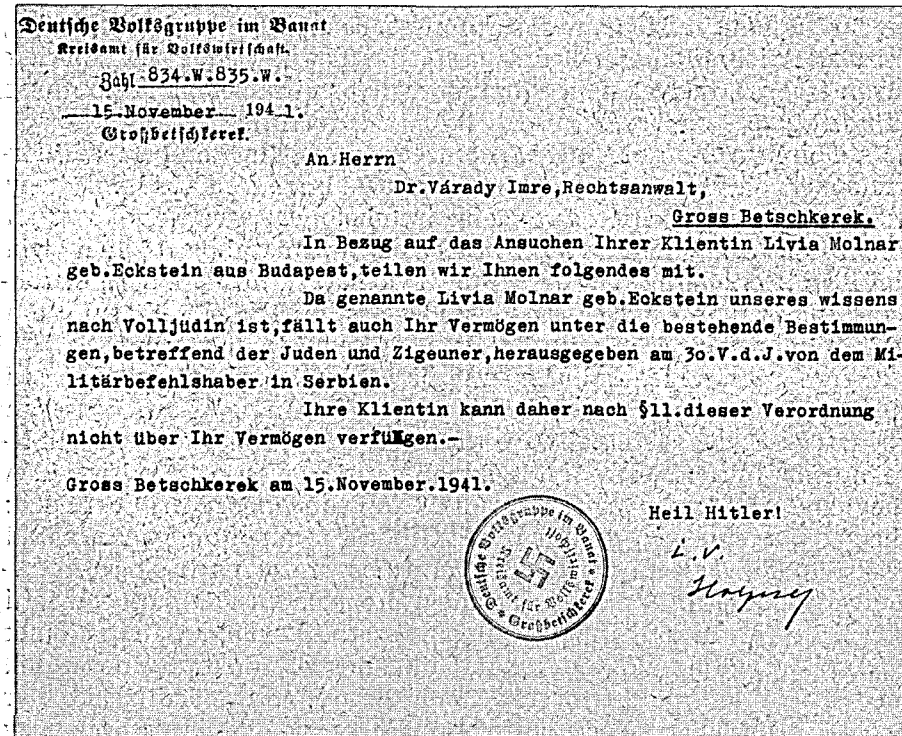
Hogy juthatott idő ilyen aprólékosan okoskodó előítélet-hímezgetésre 1941 májusában? Kik írtak ilyen szabályokat? A téboly lépésről lépésre haladását lejegyezve írja Victor Klemperer, hogy egy darabig Németországban a zsidóknak szabad volt parkokban sétálni, de nem volt szabad padokra leülni. Rudolf Schlesinger, aki müncheni jogászként kezdte, majd a fasizmus elől menekülve Amerikában lett az összehasonlító jog egyik legnevesebb tanára, emlékezéseiben pontosan leírja, hogyan történt a mindennapok során a normalitás dekonstrukciója, hogyan haladt centiről centire az örület (SCHLESINGER, Rudolf B. [2000]: *Memories*, Università degli studi di Trento kiadása). Írja, hogy 1933-ban egy németországi reform kimondta, hogy zsidók nem doktorálhatnak. (Condolkozom, hogy idézőjelbe tegyem-e a reform szót. Az idézőjel olyasmit jelez, hogy lám, ezt reformnak nevezték, pedig... Viszont annyi mindent neveztek már reformnak, hogy elkopott minden előjel. Talán nem kell már idézőjel akkor sem, ha náci reformokról van szó.) Az alakuló téboly szabályok egy ideig még a normális időkre és környezetekre jellemző felvezetéssel alakultak. Határidőhöz volt kötve az életbelépés. Schlesingert 1933 májusában felhívja Mueller-Erbach nevű tanára, elmondja, hogy készül az új szabály, de a nyári szemeszter végéig még doktorálhatnak zsidók. Támogatja őt még egy nem zsidó tanára, akit Kischnek hívnak. Schlesinger megbecsüléssel ír mindkettőjükéről. A doktorálást eredetileg az év végére tervezte, de most felgyorsítja a munkát. Nem végez el mindent úgy, ahogy eredetileg tervezte, de összejön a disszertáció és a szóbeli vizsgák is a nyári szemeszter végéig. Az eredmény summa cum laude. Ezután a család és az ismerősök körében nagy kerti vacsora következik. Leírja, milyen jólesik neki, hogy ezentúl Herr Doktornak szólíthatják. Aztán egy szabály szerint nem árják nem lehetnek az ügyvédi kamara tagjai; de kivételesen kamaratagok maradhatnak azok a zsidók, akiket huszonöt évvel ezelőtt vettek fel, vagy akik katonaként szolgáltak az I. világháborúban. Így Schlesinger apja ügyvéd maradhatott, de ő maga már nem nyerhetett felvételt az ügyvédi kamarába. Viszont dolgozhatott jogtanácsosként egy bankban, részt vehetett bírósági tárgyalásokon, de nem mondhatott perbeszédet.

Nem könnyű ezt perspektívába helyezni. A fasizmus szempontjából szükséges lépcsők voltak ezek? Egy bizonyos civilizációs színről már csak fokozatosan lehet az embertelenségig jutni? Ezeket a lépcsőfokokat jelzik tragikomikus pedánszággal az alakuló szabályok? Bizarrságra van szükség ahhoz, hogy le lehessen bontani a normalitást? És hogyan nézzünk azokra, akik e szabályokat alkották? E szabályok fogalmazói ma már ösz-

szemosódnak azokkal, akik a „sétálás igen, de padra ülés nem” normát gázkamrákba telereléssel folytatták. Vajon voltak-e a sértő, diszkriminatív (de egy darabig inkább groteszk, mint véres) szabályok fogalmazói között olyanok is, akik megálltak (vagy megálltak volna) ott, hogy zsidók sétálhatnak, de nem ülhetnek le parkokban, hogy lehetnek jogtanácsosok, de nem lehetnek az ügyvédi kamara tagjai, vagy hogy zsidók, cigányok és azok házastársai nem lehetnek mozikban jegyzedők?

De hadd térjek vissza Eckstein Lilire, akinek házasságkötését a becskerek zsidók örömmünnepeként jegyezte fel a *Tükör* 1937-ben. Eckstein Lili apja bőrgyáros volt, és amint az Eckstein-aktából látom, nem kevés per fűződött hozzá – és nem kevés vagyont szerzett. Lili – a szüleim meséi szerint – csinos volt, kedves, rokonszenves. Huszonhét éves korában kötött házasságot. Az iratok között ott van egy 1941. augusztus 14-én keltezett, kézzel írott levél, melyet Eckstein Lili küldött Budapestről a nagyapámnak „Kedves Imre bácsi” megszólítással. (Eckstein Lili szüleim kortársa volt.) A levélben többek között ezt írja: „Kérem, hogy szíveskedjen a német hatóságoknál eljárni, hogy a tulajdonomat képező Kraljica Marija 2. ház bérjövödelmét [...] visszamenőleg egészen a megszállás óta kifizessék. A bérjövödelemből legyen jó Imre bácsi a fennálló összes tartozásaimat rendezni, és a fennmaradó tiszta jövedelmet a magyar diákok segélyezésére fordítani.” Látom, hogy volt legalább még egy elintézendő ügy. (A felkérő levél nincs meg, de a beadvány igen.) Ebben arról volt szó, hogy az Eckstein-cégben Lilinek 600 000 dináros vagyონrészesedése volt, és erre 1937. február 11-étől 8%-os kamat járt. A beadványban a nagyapám ennek a kifizetését kéri a hatóságoktól. A papírok szerint ez a 600 000 dinár Lili kölcsöne volt az Eckstein-cégnek. (Sokkal valószínűbb, hogy valamilyen adómeggondolást követve lett ez annak idején kölcsönnek minősítve. Feltehetően nem arról lehetett igazából szó, hogy a lány kölcsönt ad a gyártulajdonos apának, hanem inkább arról, hogy az apa 600 000 dinárt és annak járulékait átengedi a lányának.)

1941 augusztusában, amikor a levél íródott, a Kraljica Marija utcai házat és az Eckstein-céget is már elkobozták zsidó vagyónként. Nagyapám a hatóságokhoz fordult Eckstein Lili kérelmével. Látom, hogy meglehetősen részletes a beadvány. Német nyelven van írva, a címzett a Deutsche Volksgruppe im Banat, Kreisamt für Volkswirtschaft – Juden Abteilung (azaz: Bánáti Német Népcsoport, Népgazdasági Körzeti Iroda – Zsidó Osztály). A válasz 1941. november 15-én íródik, és meglehetősen szűkszavú. Arról értesítik a nagyapámat, hogy a kliense „tudomásunk szerint tiszta zsidó [Volljüdin]”, így a vagyonnal a zsidó és cigány vagyont illető rendelet értelmében többé nem rendelkezhet. Heil Hitler!-rel végződik a levél.

Ezt követi aztán egy másik próbálkozás. Látom, hogy itt a nagyapám a nemzetközi magánjog területére sodródik. (Újvidéken évtizedekig nemzetközi magánjogot tanítottam. Az akta nemrégiben került a kezembe, s eddig nem tudtam, hogy a nagyapámnak is volt tapasztalata ezen a területen.) Az érvelés egyik támasza egy székesfehérvári bizonylat, mely igazolja, hogy nemes Molnár Károly (Eckstein Lili férje) evangélikus vallású. Egy másik igazolás azt mutatja, hogy Molnár Károlyné, született Eckstein Livia magyar állampolgár. Nagyapám 1942. február 9-i német nyelvű beadványa azt magyarázza, hogy Molnár Livia magyar állampolgár, és eszerint nem vonatkoznak rá a szerbiai [német] Katonai Parancsnokság rendeletei. Magyarországon pedig akkor nem voltak zsidó és cigány vagyón elkobzásáról szóló rendeletek. Tehát ha a magyar jog alkalmazandó, Molnár Károlyné továbbra is jogos tulajdonos. A beadvány szerint az állampolgárság, és nem a vagyón fekvési helye döntő abban a kérdésben, hogy melyik jog alkalmazandó. Majd eggyel feljebb lépve a retorikai lépcsőfokokon: „Az élő személy, és nem a holt vagyón a döntő momentum.” (Vonakodva, de meg kell jegyeznem, hogy ezt nem egészen így tanítottam. Ha ingatlanról van szó, a nemzetközi magán-

jogban uralkodó álláspont szerint fontosabb az ingatlan fekvési helye, mint a tulajdonos állampolgársága. De hát más ügyvéd is használt már olyan érveket, melyek nem a jogtudományban uralkodó álláspontokat tükrözik.)

A döntés valószínűleg nem a nemzetközi magánjogon múltott. Viszsautasító végzés nincs az iratok között, de a levelezésből kiderül, hogy sikertelen volt a kísérlet. Ott van az iratokban egy 1942. február 28-án keltezett levél is, melyben felszólítják a nagyapámat, hogy Molnár Livia ügyében jelenjen meg egy Pamer nevű Obersturmführer előtt a Biztonsági Szolgálatban, Sokolski kej 8. Ez a levél is Heil Hitler!-rel zárul. Nem tudom, mi történt ezen a meghallgatáson (vagy kihallgatáson).

Aztán a lezárt ügyet újra megnyitja a hatalomváltás. Eckstein Lili túléli a háború borzalmait, de házassága nem marad fenn. 1945-ben visszatér Nagybecskerekre. Ügyeit most apám veszi át. Eckstein Lili leveleiben a Kedves Imre bácsi megszólítást a Kedves Jóska váltja fel. A meghatalmazáson az aláírás: Livija Ekštajn, méghozzá cirill betűkkel: Ливия Екштajn (hogy ezen már ne múljon). A célpont ugyanaz marad (Eckstein Lili vagyona), de más a nyelv (most szerb), és más hevültséget kell kerülgetni. A címzettek is megváltoznak. A valamikori egyszerű polgármesteri hivatalt (magyarul vagy szerbül) előbb a Bánáti Német Népcsoport váltja fel. Aztán folytatódik a hosszú, kioktató elnevezések időszaka. A következő címzett a Gradski narodno-oslobodilački odbor (azaz Városi Népfelszabadító Bizottság). Marad a lelkes zárószavak négy évvel korábban indult megrögződése is, csak a Heil Hitler!-t most a Smrt fašizmu, sloboda narodu! (Halál a fasizmusra, szabadság a népnek!) váltja fel. Egy továbblépés is történik, nemcsak a hivatal, hanem a hivatalhoz forduló egyén is így zárja a szöveget. (Esetleg egy kicsit visszafogottabban, csak rövidítéssel: S. F. – S. N.) Eckstein Lili is S. F. – S. N.-nel zárja a Városi Népfelszabadító Bizottságnak intézett folyamódványait – ami számára mégiscsak könnyebb lehetett, mint a Heil Hitler.

A megmaradt iratokból, levelekből nem egészen világos, hogy milyen alapon tartotta távol a vagyonától Eckstein Lilit az új hatalom. Hallottam olyan történeteket, hogy a német név vagyontól megfosztó új groteszk besorolást hozott. A zsidóknak, akiknek német vezetéknévük volt, és akiket nem öltek meg a német megszállók, azt kellett bizonygatniuk, hogy nem németek. Ezt pedig az nehezítette, hogy az identitásrejtegetés idején az emberek igyekeztek megszabadulni a (zsidó) identitásra utaló papiroktól is. Apámnak volt olyan ügye, melyben a Városi Népfelszabadító Bizottság előtt bizonyítékként bemutatta a Bánáti Német Népcsoport, Nép gazdasági Körzeti Iroda – Zsidó Osztály végzését, mely szerint valakinek a vagyonát mint zsidó vagyont kobozták el. (Apám és az ügyfele ezzel persze azt akarták bizonyítani, hogy az illető nem német, tehát nem

vonatkozhatnak rá az új vagyonekbeosztási rendeletek.) A büszke lakonikus válasz azonban az volt, hogy „mi nem vehetünk figyelembe fasiszta dokumentumokat”.

Az iratokban annak nem látom határozott nyomát, hogy az Eckstein-vagyont német vagyonként tartotta volna birtokában az új hatalom. Találgatásra ad okot, hogy ott van Lili apjának, Eckstein Jánosnak cionista igazolványa.

Nem látok dátumot, de ott áll, hogy Eckstein Jovan (János) hetvenegy éves (mivel 1866-ban született és 1937-ben állíthatták ki az igazolványt). Az Új Cionista Szervezetről van szó, melynek alapcélkitűzései szerb, héber, angol és francia nyelven vannak leírva az igazolványban. Igazolni kellett, hogy az Ecksteinék zsidók; és nem németek, hogy nem működtek együtt a fasisztákkal? Most már nincs kit megkérdezném. Elgondolkodtató a bányász igazgatójának 1951. június 4-én írt levele is. A levél tárgya Lepadat Livia követelése (Eckstein Lili újra férjhez ment, új férjének neve Lepadat Dušan). Az Eckstein-bányászról van szó, de ennek a neve most már Fabrika Kože Svetozar Marković-Toza, Zrenjanin.

A levél arról értesít, hogy változott a minősítés. Eredetileg – 1950. március 1-jén – elkobozták (konfiskálták) a gyárat, mostantól pedig államosítás (nacionalizáció) jogcímen van állami kézben. A konfiskáció elsősorban azoknak a vagyonát érintette, akik „együttműködtek a megszállókkal”. Ezt az együttműködést Becskereken (és nem csak Becskereken) meglehetősen szélesen értelmezték. A Bencze-bútorgyárat is azért vették el, mert a bútorgyár „együttműködött a fasiszta megszállókkal”. Az ítélet pontosan meg is határozza, miből állt az együttműködés: abból, hogy a bútorgyár nemcsak a becskeréki polgároknak, hanem a fasiszta megszállóknak is készített és árusított bútort. Ennyi.

Eckstein Jánost, a bőrgyár tulajdonosát (nagyapám gimnáziumi osztálytársát) 1942-ben Belgrádba hurcolták, és ott ölték meg. Többször hallottam, hogy a Becskerekről (és valószínűleg más városokból) odaszállított zsidókat kamionokban utaztatták Belgrádban, az utasok közé gázt engedtek, és azok így vesztették életüket. Nem vagyok benne biztos, de úgy tudom, hogy a bőrgyár üzemeltetését nem vették át közvetlenül a német megszállók. Akárhogy is történt, a bőrgyár minden valószínűség szerint annak adott el bőrt, aki vásárolni akart és volt pénze (vagy annak, aki pénz nélkül is elvehette, amit akart), tehát juttatott bőrt a fasiszta megszállóknak is. Lehet, hogy így minősítették az Eckstein-bőrgyárat is, ami konfiskációhoz vezetett. A megbélyegzést sikerült levetkőzni, de

az államosítás maradt, ezzel a háttérrel kellett kárpótlási követeléssel próbálkozni a Svetozar Marković-Toza bőrgyár ellen.

Voltak más problémák is, melyek megoldására Eckstein Lili ügyvédi segítséget kért. Az új meghatalmazás 1945 májusában íródik, és apámat mint petrovgradi ügyvédet említi (tehát nem volt már Grossbetschkerek, nem is Nagybecskerek, és még nem Zrenjanin). Az első kérvény (1945. május 10.) arra irányul, hogy a becskeréki Eckstein Livia letelepedhessen Becskereken. Ehhez azonban szükség volt egy politikai és erkölcsi magatartást igazoló bizonylatra (Uverenje o političkom i moralnom vladanju), melynek kiadásakor különös figyelemmel vizsgálták a megszállókhoz való viszonyulást. (Nem tudom, a véletlen hozta-e azt a kis nyelvi mozgást, melynek eredményeképp a magyarban és a szerbben is, a politikai és erkölcsi kifejezésben idővel módosult a sorrend, és erkölcsi-politikai [moralno-političko] lépett a helyébe.) A bizonylatot kérve Eckstein Lili többek között ezt írja: „...zsidó nemzetiségű vagyok, és ilyenként szöktem a német megszálló hatóságok elől. Petrovgradban születtem 1910. III. 12-én, apám Jovan [János], anyám Polák Gizella, akiket a fasiszta megszállók kivégeztek. [...] Mint zsidó nem is kompromittálhattam magam a megszállók oldalán, tehát politikailag megfelelő magatartású vagyok.”

Az utolsó mondatban a sorok mögött valami ingerültséget is érzek.

A beadvány hátlapján egy irodai tisztviselő megjegyzése van ceruzával feljegyezve. „A bizonylat néhány napon belül ki lesz adva.” Ki is adták.

Az erkölcsi-politikai bizonylatot igénylő beadvány után egy nappal (1945. május 11.) egy másik folyamodvány is íródik. Ezt a Városi Nép-felszabadító Bizottság Ellátási Osztályához intézik. Az elején fel van tüntetve a folyamodvány tárgya: ECKSTEIN LÍVIA petrovgrádi házaszszony (Kr. Marije u. 2.) aziránti kérelme, hogy kiadatassék egy engedély egy nyári női kartonruha megvásárlására. (Eredetiben: „Molba EKŠTAJN LIVIJE, domačice iz Petrovgrada [Kr. Marije ulica 2], radi izdavanja dozvole za kupovanje jedne letnje ženske ciane haljine”). Ebben Eckstein Lili a következőket írja (szerb nyelven):

„...Petrovgrádból a német megszállás elől Magyarországra szöktem, 1945. május 8-án tértem haza. Egy téli ruhán kívül másom nincsen. Kérem, engedélyezzék, hogy egy nyári ruhára való anyagot vegyek, és pedig olyan anyagot, mely mosható. Petrovgrád, 11. V. 1945. S. F. = S. N.”

GRADSKOM NARODNO OSLOBODILAČKOM ODBORU
/Odeljak za snabdevanje/ Petrovgrad

Predmet: Molba EKŠTAJN LIVIJE, domaćice iz Petrovgrada /~~Petrovgrada~~ /
Kr. Marije ulica 2/, radi izdavanja dozvole za kupovanje jedne
letnje ženske cicanne haljine.

U proleće 1941 godine izbegla sam iz Petrovgrada ispred
nemačke okupacije u Madjarsku.
8. maja 1945 god. vratila sam se natrag svojoj kući.
Osim jedne zimske haljine neman druge.
Molim da mi se izda dozvola za kupovanje materijala za
jednu letnju haljinu, i to materijal takav koji se može prati.
PETROVGRAD, 11. V. 1945

S.F. - S.N. I

Válasz nincs az iratokban, de mivel a megfelelő politikai-erkölcsi magatartás bizonyítást nyert, feltételezem, hogy a kartonruha beszerzése is lehetségessé vált. Egyébként nem emlékszem már biztosan, hogy ki mesélte, de úgy hallottam, hogy a kérvénybe Eckstein Lili azt is be akarta írni, hogy azért is kell a ruha, mert most már a korzón is meg szeretne jelenni. Apám lebeszélte róla, hogy ezt is beírja. Becskereken a korzó körülbelül ugyanolyan fontos volt, mint amilyennek Márai minősíti az Egy polgár vallomásaiban. A korzó Becskereken is a Fő utcán volt (e nevet használtuk és használjuk a sok névváltoztatás után is). Hallottam, hogy a korzó nem szűnt meg teljesen a fasizmus alatt sem, s különbség volt az utca két oldala között. Márai szerint volt egy úri oldal, és a másik oldalon a „cselédek, bakák és a társadalom szerényebb tagjai” sétáltak. Nem tudom, hogy ez pontosan így volt-e valamikor Becskereken, de különbség létezett. Én az ötvenes évek derekán kezdtem korzózni, és ekkor ez megkerülhetetlen tényezője volt a város társadalmi életének. Megmaradt

valami különbség is a korzó bal és jobb oldala között. Nem mondhatnám, hogy ez osztályalapú különbség lett volna, de mindnyájan tudtuk, hogy a korzó bal oldala (ha a városháza és a katolikus templom felől indulunk) a főszínpad. A jobb oldalon sétáltak a vidéki diákok, akik még nem kapcsolódtak be a város életébe és a szerelmespárok is, akik egymással akartak lenni, kerülve a sok köszönést, megállást, szóváltást az ismerősökkel. Voltak olyanok is, akik mindkét oldalon sétáltak.

1951 májusában egy komolyabb eredmény is születik az Eckstein-ügyekben. Olvasom a jegyzőkönyvet, amit Nikola Preradović, az Állami Épületek Osztályának főnöke, Milorad Popović, a Városi Vagyoni Vállalat igazgatója és apám, mint Lepadat Lívia, született Eckstein ügyvédje írnak alá 1951. május 31-én. A jegyzőkönyv szerint Lepadat Líviának átadják a Makedonska utca 13. alatti házat és telket teljes egészében, valamint a Balkanska utca 12. alatti házat és a telek felét. Az ingatlant a meglévő állapotban adják és veszik át a felek megjegyzés nélkül. (Az nem derül ki a papírokból, hogy itt korábban elvett ingatlan visszaadásáról van-e szó, vagy más ingatlant adtak a korábban elkobzott helyett.)

Ezután még két Mariborból küldött levelet idéznék. Lepadat Duško kikindai volt, egy ideig Kikindán élt a házaspár. Lehet, hogy nyári szabadságon íródtak a Mariborból küldött levelek, de az is lehet, hogy a Lepadat házaspár Mariborba költözött. Ez utóbbi lehetőségre utal a nagyapám naplója, melyben feljegyzi, kik jöttek el, vagy kik küldtek levelet, sürgőnyt a születés- vagy névnapjára. Rendszeresen megjelenik az Eckstein és Lepadat név is. Az utolsó ilyen bejegyzés dátuma 1956. március 1. Látom, hogy nagyapám nyolcvankilencedik születésnapjára táviratot küldött többek között „Eckstein Lilly, Dusko, Maribor”.

Az 1951-ben küldött két levél egyikét Lepadat Duško írja az apámnak szerb nyelven, és mondja, hogy örülnek a házzal kapcsolatos sikernek, és gratulálnak. A másikat Lepadat/Eckstein Lili írja szintén Mariborból az apámnak, 1951. június 15-én, magyarul. Azt írja, hogy jól érzik magukat Mariborban, és hozzáteszi: „Nagyon szépen kérem, tegyen meg mindent, hátha mégis sikerül a pénzt a börgyártól megkapni. [...] Itt [Mariborról van szó] tényleg nagyon szépen és kellemesen lehet élni, mindent kapni, csak ha az embernek meglenne hozzá a pénze is.”

Az államosított vagyon utáni kárpótlás kérdése elhúzódott. 2011-ben hozta meg a szerbiai parlament a vagyon-visszaszármaztatási törvényt. Azt hiszem, ennek alapján a becskereki börgyárral kapcsolatban is lehetne pénzt kérni. Csak azt nem tudom, maradt-e valaki, aki kérhetné.

ZOKNIK A CSILLÁRON, ÉLETEK HAJSZÁLON

A 12 198. számú akta

Egy házasság és az „ágytól és asztaltól való elválás”

Separatio a mensa et thoro

Karl Engel és Kuzmin Márta 1938. január 28-án kötöttek házasságot. Körülbelül három és fél év után, 1941. augusztus 2-án született kislányuk, Judit. A nevek nem valódiak. Ez egyszer eltérek attól az elhatározástól, hogy a dokumentumprózában tényleges nevükön mutassam be a szereplőket. A történet ezúttal is maradéktalanul valós történet, valóság az ügyiratokból válogatott idézetek is, valós a többi szereplő neve is. A válóper részletei azonban azt sugallták, hogy a főszereplők esetében ezúttal helyesebb lenne fiktív neveket használni.

Karl német volt; Márta zsidó. 1938 januárjában már félelmetesen terjedt a fasizmus, de odáig még nem jutott el, hogy megakadályozzon egy becskerekai házasságot.

A válóokokon kívül magáról a házasságról nem sokat mondanak az iratok. Valami becskerekai emlékezet azért maradt. Egy epizódot többször is hallottam a szüleim társaságában. Anyám saját élményeként mesélte, de a történet más társaságokban is felbukkant társalgási témaként. Házasságkötésük után – 1938 kora tavaszán lehetett – Márta és Karl a lakásukba meghívtak egy vendégtársaságot. Karl a szüleim kortársa volt – anyámnak talán osztálytársa is. Amikor az első vendégek megérkeztek (köztük a szüleim is), Márta fogadta őket. Karl néhány perc múlva bukkant elő mezítláb, és ingerülten kérdezte: „Márta, hol a zoknim?” Márta könnyed mosollyal válaszolt. „Hát hol lenne, a luszteron van.” (Egyes tanúk szerint németül, mások szerint szerbül folyt Karl és Márta szóváltása. A történetben poénként kiemelkedő „zokni” és „luszter” szavak szempontjából ennek nem igazán van jelentősége, ezeket Becskereken körülbelül ugyanúgy mondják magyarul, németül és szerbül is.). Megütkezés és rokonszenv keveredett a mesékben, melyek vissza-visszatértek Engeléknek a polgáritól a bohém felé távolodó háztartási szokásaira. A történetekben nem éreztem nyomát sem német-zsidó feszültségnek, sem pedig valamilyen dacnak az alakuló történelemmel szemben. Nem egy Rómeó-Júlia-házasság volt.

Az események egyik pontján fontossá válnak Karl gimnáziumi osztálytársai. A nevekből látom, hogy szerb gimnáziumba járhatott. Valószínű, hogy Márta is. Az iratcsomóban sok a levél, melyeket Engelék az apámnak írtak. Vannak magyar, szerb és német levelek. A nyelvválasztás néha logikus. Karl-t besorozták a német katonaságba, és az orosz frontról – német

katonaként és a német cenzúrát figyelembe véve – németül írt az apámnak. De vannak Becskerekről írt német levelei is, mint ahogy vannak magyar és szerb levelek is. Márta is három nyelven írt leveleket. Gyakran nem látok semmilyen logikát a nyelvválasztás mögött – kivéve a „mind-egy” logikáját.

Itt egy kitérőt tennék. Becskereken persze voltak nemzeti identitások, büszkeségek, és ezeknek egyik (bár nem egyedüli) természetes alapköve az anyanyelv – azzal, hogy néha az apa nyelve foglalja el az anyanyelv helyét. Természetes volt azonban a többnyelvűség is. Míg Becskereken éltem és általános (elemi) iskolába jártam, nemigen volt olyan nap, amely folyamán egy nyelven beszéltem volna (esetleg ha betegen otthon maradtam – és vagy nem voltak látogatóim, vagy csak magyar látogatóim voltak). A házon kívül – a szomszédok, ismerősök, üzletek valós világában – háromnyelvűek voltak a mindennapok. Aztán, a gimnáziumi évek folyamán, lassan eltűnt a közéletből a német nyelv. Így a némettudásom sohasem érte el az apám vagy a nagyapám némettudásának a szintjét. A kétnyelvűség azonban folytatódott. Tulajdonképpen a becskerekai évek után sem igen volt olyan nap az életemben, amely folyamán csak egy nyelven beszéltem volna. Belgrádban magyar szobatársam volt. Volt magyar szobatársam Aleksinacon is, ahol kötelező katonai szolgálatomat teljesítettem. (Megjegyezném, hogy Belgrádban egy szobatársam volt – természetesen becskerekai – Aleksinacon azonban körülbelül nyolcvan. Katonaságom „szobája” egy hatalmas raktárhelyiség volt, ott aludtam vagy nyolcvanadmagammal, közöttük két Szabadka környéki – ha jól emlékszem kispiaci – magyar földműves gyerekkel, akikkel mindennap váltottunk néhány magyar szót.) Amerikában is voltak magyar és szerb ismerőseim, gyakran a családom is velem volt – később persze az e-mail könnyítette a nyelvváltást. A háromnyelvű mindennapok akkor álltak vissza az életembe, amikor Pestre költöztem. A város ezúttal magyar, a feleségemmel váltogatjuk a magyart és a szerbet, az egyetemen angolul tanítok. Ennyiben folytatódott a becskerekai életmódom. Másban nem igazán.

Az iratcsomó a válóper papírjaival kezdődik. Azelőtt azonban sok minden történt. Becskerekre bevonultak a német megszállók. A per, amelyről írok, 1943-ban indul. Az aktában ott van a *Torontál* 1943. június 26-i száma. Figyelmesen végignézttem, nem találtam benne semmit, ami az ügyre utalt volna. Ha véletlenül került is az ügycsomóba, most segít. Mutatja, hogy hogyan keveredtek akkoriban a hatalomfüggő, illetve Becskerek-függő hírek és a valóság. A fejlécen „Becskerek” áll, mögötte zárójelben „Nagybecskerek”. A szerkesztőség címe: „Sepp Kraft (Zápolya) ucca 3. szám”. (Nem tudom, ki lehetett a rövid időre utcanevet ihlető Sepp Kraft. A megszállás alatt a német népcsoport vezetőjét Sepp Jankonak hív-

ták – de a Sepp keresztnév). A négy oldalból egy teljes oldal Marton Andor temetésének van szentelve. Aztán ott áll, hogy „Németország megbízható védelmi fedelet vont az angolszász légi támadásoktól veszélyeztetett területei felé”. De vannak címek, melyek egy más történelmi irányvételt sejtetnek. Olvasom, hogy a londoni jugoszláv emigráns kormány élére Banjanin került, és hogy a külügyminiszterségre Grollnak van a legtöbb esélye. Olvasom azt is, hogy Moszkva követeli, hogy Londonból Moszkvába kerüljenek azok az emigráns kormányok, „amelyeknek országai a Szovjet által igényelt befolyás-övezetben terülnek el”. A negyedik oldalon olvasom, hogy a Lehel 4 : 1-re győzött az Olympia ellen. (A Lehelről tudom, hogy muzslyai. De az Olympia? Valahogy a fülemben cseng, hogy „tördai Olympia”, csak nem tudom, hogy e szókapcsolatot az emlékezés vagy az emlékek keveredése hozza össze.) Egy magyar–német összecsapásban, a Hajrá 4 : 2-re győzött a Schwäbischer ellen. Aztán ott van a harmadik oldalon egy hirdetés, melynek nemigen tudom visszaállítani/viszszaképezni a kontextusát. Az olvasóra bízom.

NTAL
3. oldal

Hirdetés

A repülőtérén csak juhokat (birkákat) szabad legeltetni. Más állatok legeltetése, büntetés terhe alatt szigorúan tilos.

A körzetvezető:
Amelung s. k.
 kapitány

Ez volt a helyzet. Ebben a helyzetben Karl többé már nem becskerekai kereskedő. Németként besorozzák a német hadseregbe, és Untersturmführer lesz az orosz fronton. (Úgy tudom, ez meglehetősen tipikus sors volt a bánáti németek között. A besorozott bácskai magyarok többségét is az orosz/ukrán frontra vitték.) A válást azonban nem a történelem megosztásai és kirekesztései ihlették. A felhozott okok hagyományosak és időtállóak.

Márta – inkább ifjúságának lüktetésében, mint a világeseményekben keresve ihletet – lendületes életet élt. A kisvárosi titkok, buzgó szomszédok révén, az orosz frontra is eljutottak. Az ottani életkörülmények nem sugalltak megbocsátást.

A válókeresetet 1943. szeptember végén adták be. A kereset végén a dátum „szeptember 31.”. Akkor is történtek elírások. A becskerekai Kerületi Bíróság pecsétje szerint a kereset 1943. október 1-jén lett beiktatva. Az indoklásban az áll, hogy miután Karl besorozták és elvitték Beeskerekéről, 1943 nyarán Márta kapcsolatot létesített egy R. B. nevű orvostanhallgatóval. Emellett augusztus folyamán lakásában vendégül látott egy öt-hat tagú „könnyelmű társaságot”, közöttük R. B.-t is. E társasággal egész éjjel ivott, kártyázott és táncolt, néha fürdőruhára vetkőzve. Három tanú meghallgatását javasolták: Ž. Slavko ügyvédjelöltét (fiának is ez volt a neve, ő is ügyvéd lett), L. Erzsébetét és P. Erzsébetét. Mártát Adamović Stojan ügyvéd képviselte. Az Adamović családban is több generáción át voltak ügyvédek. Stojan valamivel fiatalabb volt az apámnál. A Brankovan nevű uszodában ismertem meg az ötvenes években. Kitűnő úszóedző (is) volt.

Először egy békéltető tárgyalás lett kitűzve 1943. november 18-ára. A bírósági idézés iratmintáján a „Petrovgrádi Kerületi Bíróság” olvasható, de az idézés a becskerekai Karl Engelt és Marta Engel sz. Kuzimint értesíti a tárgyalásról. Túl sok volt a névváltozás ahhoz, hogy a papírok következetesek lehessenek. A békéltetés nem járt sikerrel. (Karl nem is tudott eljönni.) Apám egy német nyelvű levélben értesíti Karl a kimenetelről, jelzi, hogy a következő tárgyalás valószínűleg 1944 januárjában lesz, és azt írja, reméli, hogy Karl arra el tud majd jönni. A levélen az áll, hogy „Betschkerek”-ről küldte egy tábori postaszámra (Feldpostnummer 44609/A). 1943. december 18-án újabb levelet ír apám ugyanarra a tábori postaszámra. Kérdi Karl, megkapta-e a novemberi levelet, mert nem érkezett rá válasz. Most már közli a tárgyalás pontos dátumát és idejét (1944. január 11., 9 óra). Azt is írja, hogy a perbeli előadás során szeretné egyszerűsíteni a dolgokat, és csak a legfontosabbra szorítkozni. Válasz nincs az iratok között.

A tárgyalásra nem jött el sem Karl, sem Márta. Tárgyalási jegyzőkönyv nincs az iratok között; de a tanúk vallomását apám kézírással feljegyezte egy irat hátlapjára. Ž. Slavko azt mondta, hogy Márta és R. B. is, elmondta neki, hogy kapcsolatuk van. L. Erzsébet takarítónő azt vallotta, hogy egyszer vizet hozott a hálószobába, és észrevette, hogy Márta R. B.-vel van az ágyban (védői keresztkérdések nyomán az is kiderült, hogy mindketten fel voltak öltözve). Amikor Erzsébet bejött, R. B. ideges lett, Márta azonban megnyugtatta: „Semmi, semmi, ez csak az Erzsike.” L. Erzsébet azt is hozzátette, hogy egyszer – amikor Karl már egy ideje katonaságban

volt – mosogatás közben egy férfi alsónadrágot is talált. P. Erzsébet bejárónő is terhelő vallomást tett. Elmondta, hogy 1943. augusztus 5-én lépett alkalmazásba. Azt látta, hogy R. B. többször egész napokat töltött Mártánál. Védői rákérdezések nyomán azonban azt is hozzáteszi, hogy Márta a hálószobában aludt a kislányával, míg R. B. az ebédlőben. Elmondta azt is, hogy többször volt Mártánál férfitársaság „és egy pancsovai hölgy”. Ittak, mulattak, kártyáztak, és volt úgy, hogy Márta fürdőruhára vetkőzött.

Egy kicsit elbizonytalanodom, míg idézem ezeket a tanúvallomásokat. Igaz persze, hogy nem valami kirívó esetről van szó a válóperek nemzetközi gyakorlatában. Van ilyen. De nem felejtődött még el az előítéletek vihara, mely minden pórázról elbocsátott gondolatot, minden szabadjára engedett megjegyzést rögtön felkap, és azonnal egy szégyenpóznához sodorja és sorolja. Ma már nincs vihar, de maradt egy megrögződés, hogy körülnézzünk és találgassuk, eltűnt-e a brutális légmozgás, vagy csak fenyegetéssé merevedett – és megmaradhat-e emberközeli légkörben egy történet vagy közlés. Vagy pedig elsodródik közülünk, amit Slavko és a két Erzsike ecseteltek, és a kis ákombákornak irányjelző vonallá simul, merevedik, mutatva hogy „ilyenek a zsidó nők” (míg az árja nők nem!?): Slavko, az Erzsikék és én pedig két besorolás közé sodródunk: ezek után (innen vagy onnan nézve) lehetünk szókimondó árja látnokok, vagy pedig hitvány antiszemiták. Közben – ha szélcsendben nézzük – a tanúvallomásokból nemcsak hogy az nem derül ki, hogy milyenek a zsidók (vagy milyenek a nők), hanem tulajdonképpen az sem, hogy milyen is volt igazából Márta.

A döntést 1944. január 29-én mondják ki. Az akkori jogszabályok értelmében a válóperes ítéletet és a válás esetleges kimondását megelőzi egy döntés, mely meghatároz egy hat hónapra szóló „ágytól és asztaltól való elválást”. (Latinul: *Separatio a mensa et thoro* – ez egy kánonjogi intézmény, mely több európai jogban sokáig fennmaradt, helyettesítve vagy megelőzve a válást.)

A hat hónap alatt sok minden történt. Az utcánk végén egy gyűjtőtábor működött. Ebben főleg cigányok voltak. A német katonák többször egymás ellen hergeltek néhány cigányt, azok veszekedtek, verekedtek, a katonák pedig nézték, felette voltak a csetepaténak, és élvezték felsőbbrendűségük kézzelfogható bizonyítékát. A végén néha még nagylelkűségüket is bizonyították: levest adtak a veszekedés/verekezés főszereplőinek. Évtizedekkel később láttam ennek a képletnek egy enyhébb és az új civilizációhoz idomított változatát. A *Jerry Springer show*-t néztem egyszer-kétszer Amerikában. Itt is valódi emberi veszekedés volt a mutatvány. Színpadra került egy szerelmi háromszög vagy esetleg szomszédi perpatvar. A műsorvezető vitát gerjesztett, a veszekedés látványos volt, néha eljutott a verekedés küszöbére, esetleg egy-két lépéssel azon

túl is. A résztvevők komolyabb jutalmat kaptak, mint egy leves, és utána haza is mehettek. Annak idején egy diákcsoporttal néztem a *Jerry Springer show*-t egy egyetemista otthon termében. A többség a felülről mosolygást és az *Übermensch* boldogságát választotta. Voltak olyanok is, akik nem a felülemelkedésben, hanem abban találtak örömet, hogy beleélték magukat, azonosultak valamelyik résztvevővel, szurkoltak. Volt olyan is, aki felháborodott azon, hogy mennyire megalázó az egész. Ma már nem kell Amerikába menni egy ilyen valóságshow (esetleg „reality-show”) miatt. Folytatódtak a hozzáállás-módozatok is. Nincsenek statisztikai felméréseim, de úgy látom, hogy továbbra is nagyon sokan választják az *Übermensch*-esélyt. Azok sincsenek kevesen, akik valahogy kombinálják (vagy összekeverik) a kívülről álló fölényt és a valamelyik résztvevővel való azonosulást. A felháborodás marginalizálódott. A képlet pedig leválasztódott a fasizmusról. Természetessé vált.

Az ágytól és asztaltól való elválás hat hónapján belül van március 19-e is. Nálunk erre a napra nagyon készült a család, mert ez József-nap, apám névnapja. 1944. március 19-e azonban másként alakult. A nagyapám naplójából idézek:

„1944. III. 19. József napja. Reggeli ¼ 6 órakor az ajtóm előtt hangosabb beszélgetést, járkálást hallok. Nemsoká bejön hozzám – ágyban fekszem – Józsi, karján plaid és kispárna, megcsókol, búcsúzni jött. Két német polgárőr jött hozzá a parancsral, hogy azonnal öltözzék, s velem együtt bekísérnek a Messinger intézet internáló helyiségbe. Oda viszik, amint mondták, a városba szerte küldött polgárőrök, az itteni magyarság összes egybetertelt vezetőit. Ajtóm előtt azért beszélgettek hosszasan, mert Józsi és Zorka elmondották nekik, hogy engem nem lehet itthonról elkísérni, mert tegnapelőtt óta betegen fekszem. Erre az egyik őr elkísérte Józsit, a másik pedig az irodából telefonon értesítette parancsnokát, hogy: „az öreg Várady betegen fekszik, és már 77 éves – mit tegyen?” Itthon hagyott. Közben hozták a híreket arról, hogy kiket kísértek be. Ott van prelátusunkkal az egész ismert magyar vezetőség, sőt a női tábor vezetői is, Mara Saczival, Végh Vilmmával.

A bpesti rádió semmi hírt nem adott le. Itt azt beszélük, hogy a német hadsereg megszállotta Magyarország határait, s Szerbia, Horvátország és Románia felől halad lefelé az országba. Magyar ellenállás nincsen. A kormány ma délelőtt lemondott. Egyesek szerint Werth Henrik alatt katonai diktatúra van kikiáltva, mások szerint Szálasyék vették át a kormányt. Teljes a bizonytalanság. – Engem itthon hagytak. Egész nap fekszem.

Igy tellett el a szépen elgondolt József napja.

Esti ¼ 8 órakor hazaérkezett Pali, utóbb Józsi is. Hazaengedték valamennyit. – Mondják, közölték velük, hogy biztonsági elfogadás volt. A német véderő megszállja Magyarországot, s nehogy az itteni magyarság esetleg valami könnyelmű mozgalmat készítené, ezért kellett őket biztonságba helyezni. – Szegény Magyarország. Józsi, Pali közlik, elbocsátás előtt valamennyi elfogottnak nyilatkozatot kellett aláírnia, amely szerint: a várost külön engedély nélkül nem szabad elhagyniok. Politikai összejövetel, megbeszélés tilos.”

Becskerek eddig is német megszállás alatt volt, de a magyar-német feszültségek és Magyarország megszállása a becskerek utcaikon is változást hoznak. Ismét idézek néhány sort nagyapám naplójából:

„1944. III. 20. és 21-én különböző hírkeringések, találgatások, teljes bizonytalanság. Rádió semmit sem közöl a Magyarországon történekről. A bánáti városokban kellemetlen incidensek. Vasárnap (19-én) a templomba menő magyar diákok – fiúk és lányok – fejről a Hitler Jugend levette a Bocskay sapkákat, letépték a ruhákról a magyar zsinórzatot.”

A hat hónap alatt történt az is, hogy Mártát taborba vitték, Csókára; majd onnan egy idő múlva kiengedték. Ebben (a kiengedésben) talán volt valami szerepe a válófélben levő férjének. Úgy emlékszem, hogy ezt halottam később szüleimtől, de nem vagyok benne biztos. Az iratcsomóban ennek nincs nyoma.

1944. július 11-én járt le az ágytól és asztaltól való elválás hat hónapja. A válóper a saját ritmusát követve folytatódott. 1944. július 17-én Karl közli a bírósággal, hogy a házassági közösség nem lett visszaállítva, és az elmúlt hat hónap alatt nem született újabb gyermekük. Az 1894. évi házassági törvény paragrafusaira hivatkozva kéri a válás kimondását. Perköltségek megtérítését nem kéri. (Nem kéri az alperes sem.) Ítélet 1944. szeptember 28-án születik, és zömmel a korábbi ténymegállapításokra támaszkodik. Szerb nyelven van írva, cirill betűkkel. Az ítélet felvezetéseiben, megállapításaiban nem látom a történelem pecsétjét. Egy ilyen megfogalmazású ítélet született volna ötven évvel korábban vagy ötven évvel később is. A bírák ismertetik a felek álláspontjait, összegezik a tanúk vallomásait. Aztán arra a következtetésre jutnak, hogy nem fogadják el azt az állítást, hogy házasságtörés történt. Látnak a házasságtörésre utaló körülményeket, de leszögezik, hogy a házasságtörés kimondása nem alapulhat következtetéseken, hanem bizonyítani kell a házasságtörés tényét. Hozzáteszik, hogy a házasságtörést az sem bizonyítja, hogy R. B. napokat töltött az alperes lakásában, és vele együtt feküdt (felöltözve) az ágyon. Ugyanakkor, a bírák bizonyítottként fogadják el egy másik váloókot, melynek a megfogalmazása ma már kissé archaikusan hangzik. Megállapítják, hogy az alperes viselkedése konok, erkölcstelen életvitelként minősíthető („svojom ponašanjem tvrdokorno provodila nemoralan život”).

Következik a fellebbezés az elsőfokú ítélet ellen, de innen a dolgok más irányba fordulnak. Mártát Auschwitzba viszik: Karl megszökik a német katonaságból. A hároméves Juditot ismerősök gondozzák. Másfél évvel később, 1946. február 5-én, apám a petrovgradi Kerületi Bíróság 1946. január 29-i kérdésére válaszol, és közli, hogy a felek ismeretlen helyen tartózkodnak. Az esetleges folytatásról majd értesíti a bíróságot, miután kapcsolatba lépett az ügyfelével. A bíróság tudomásul veszi, hogy az eljárás „megszakadt a háborús események miatt”. Felszólítja a feleket,

hogy tizenöt napon belül értesítsék a bíróságot, ha folytatni akarják a pert. Ilyen értesítés nem érkezett. És itt befejezném a történet első részét.

Mindent vissza?

Restitutio in integrum

Mielőtt az (ismét petrovgradi) bíróságot apám értesítette volna, hogy a felek nem elérhetőek, az asztaltól és ágytól való elválás óta sok minden történik. A háború befejezése Karl és Márta szempontjából úgy alakul, hogy Karl a német alakulatokkal visszakerül az orosz frontról Pancsovára, majd két nappal a válóperes ítélet kihirdetése után, 1944. szeptember 30-án megszökik a német katonaságból. Márta ekkor Auschwitzban van.

Egy évvel később már nincs háború, de teljesen bizonytalan, hogy le lehet-e súrolni az elmúlt évek megbélyegzéseit – és hogy vissza lehet-e térni. Az iratcsomóban ott van Karlnek egy 1945. október 1-jén Szegedről írt levele, melyben elmondja, hogy mi történt vele az elmúlt évben. Ebből derül ki az is, hogy életben maradt. A levél nemcsak beszámoló, célja van – és ez a cél a visszatérés. Apámnak küldi (hogy továbbküldje), de szerb iskolatársainak van címezve, akik a partizánokhoz csatlakoztak. Az a kérése, hogy a címzettek egy hitelesített nyilatkozatban igazolják, hogy Karl, annak ellenére, hogy Untersturmführer volt, a partizánok oldalán állt. Ezek a nyilatkozatok (talán) lehetővé teheték volna, hogy Karl visszajöjjön Becskerekre és kivonja magát a németeket és német vagyont sújtó törvények hatása alól. A levélben leírt események természetesen a célt figyelembe véve lettek felsorolva és megfogalmazva. A későbbi levélváltások és dokumentumok azonban hitelessé teszik azt, amit Karl leírt. Az 1945. október 1-jei levélben a megszólítás „Kedves Mišo” („Dragi Mišo”). Miša Dragovićról van szó, aki 1945 őszén már Jugoszlávia teheráni nagykövetségén dolgozik. Egy másolat Županski Stanojének lett elküldve, akit barátai (Karl is) Batónak szólítanak. E másolatot apám úgy igyekszik továbbítani, hogy Bato apjának adja át, aki becskerekai ügyvéd. Egy további másolat Nikola Škundrićnak lett elküldve, aki akkor Újvidéken tisztviselő az új tartományi szerveknél. A levél elment Svetolik Popovićnak is (aki akkor a Niši Kereskedelmi Akadémián tanár).

Karl leírja, hogy 1944. szeptember 30-án szökött meg a német katonaságból. Három partizánnal Besni Fok környékén találkozott, és velük megbeszélte, hogy más embereket is áthoz a partizánokhoz. Ennek a módjára egy Božin nevű paptól kapott utasításokat. Az utasításokat követte, át is hozott több embert a német hadseregéből. A hitelesség kedvéért Karl leírja Božin címét (Veršec, Zlatne grede 6.). Emlékezteti Miša Dragovićot, hogy ezekben a napokban vele is találkozott az opovói Helyi Népfelszabadító Bizottságban. Besni Fokon azt kérte, hogy fegyverrel

harcolhasson a partizánok oldalán. Erre elküldték Besni Fokról Opovára, hogy az ottani parancsnokság dönthesse a kérelméről. Közben Besni Fok környékére megérkezik a Vörös Hadsereg, és Karl – a partizánokhoz átszökött többi társával együtt – hadifogságba ejtik október 7-én. A levél szerint jobban bántak velük, mint azokkal a német katonákkal, akiket nem a partizánok között találtak. A foglyokat Temesvárra vitték, majd Debrecenbe, aztán Jászberénybe és végül Brnóba. Az ide-oda hurcolt hadifoglyok száma változott, néha ötven-ötvenötezen voltak. Egy antifasiszta egylet is alakítottak a fogolytáborban, ennek Karl volt az egyik vezetője. 1945. szeptember 12-én bocsátották szabadon Brnóban. Innen kerülhetett Szegedre.

A levél azt is igyekszik bizonyítani, hogy Karl nemcsak a német hadsereg összeomlásának napjaiban akart a partizánokhoz csatlakozni. Felhossa, hogy már 1944 májusában tett ilyen javaslatot Svetolik Popovićnak, és adatokat is szolgáltatott neki német fegyverraktárakról. Ezután azonban maláriát kapott, és hosszú ideig ágyhoz volt kötve. Batót és Mišót arra kéri, igazolják, hogy Karl, miután besorozták a német hadseregbe, adatokat szolgáltatott a partizán mozgalomnak. Hozzáteszi, hogy Márta révén téli ruhát is küldött a partizánoknak.

A levelek Becskerekéről továbbmentek. Két kísérőlevél másolata is van az iratok között; ezeket apám írta Nikola Škundrićnak és Svetolik Popovićnak, jelezve, hogy továbbítja Karl levelét. Válaszok nem érkeztek.

Apám 1945. október 31-én ír levelet Karlnak, és beszámol arról, hogy a Županskinak és a Dragovićnak küldött leveleket Županski apjának adta át, Škundrićnak és Popovićnak pedig postán küldte, ajánlva. Apám levele azonban nem ezzel indul. Karl sorsa ismeretlen volt, míg meg nem érkezett a Szegedről küldött levele. 1945 ősze a számvetés ideje. Ekkor derült ki, hogy ki maradt meg a távollévő családtagok és barátok közül, ekkor nyert megerősítést több halálhír is. Karl október 1-jén küldött leveléből (mely körlevélnek volt szánva) tudta csak meg apám, hogy Karl életben maradt és egészséges, és először is erre reagál, amint írja, „nagy és őszinte örömmel”. Aztán nagyon fontos hírt tudat Karllal: Márta túlélte az auschwitzi borzalmakat, Hollandiába került és onnan jelentkezett is. A levéllel apám elküldi a sürgőnyt is, melyet Márta Amszterdamból küldött. Karl nem tudta, hogy Márta is életben maradt, amíg meg nem kapta apám levelét (melynek a cenzornál is el kellett időznie). Telefonálni nemigen lehetett Becskerekéről Szegedre. Akkoriban tovább tartottak a rettegések és a remények is.

Nagyon sok volt a felgyülemlett mondanivaló. Apám levele beszámol közös ismerősökről is, és a visszatérő közlés az, hogy ki maradt életben. Ír Szerb Lászlóról, akivel apám Zágrábban tanult az egyetemen, és akit Karl is jól ismert. Írja, hogy Szerb Lászlót zsidóként Borba hurcolták. Amikor

onnan kiszabadult, Belgrádban kapott állást a külügyminisztériumban. (Amikor Belgrádba kerültem az egyetemre, apám bemutatott Szerb Lászlónak. Egy-két sarokra laktak az albérleti lakásomtól. Két-három hetente eljártam hozzájuk. Csáktornyán született. Tóth Árpád volt a kedvenc költője. A Jugoszláv Külügyminisztériumban jogtanácsos volt. Nem szívesen mesélt Borról. Egyszer elmondta, hogy ott egy magyar költővel is találkozott, a verseiről is beszélt. Ezek Radnóti versek voltak. Nem tudta, hogy Radnóti híres költő. Többször kértem, hogy írja le, vagy mondja el, amit Radnótiról tud. Nem akarta. Zárkózott ember volt. Meg aztán, az életének egy olyan időszakáról volt szó, amit nem akart feleleveníteni. Csak lezárni.) Még egy közös barátról ír apám Karlnak: Csicsiről. Ezt írja: „Két hete a Csicsi is felbukkant. Mindene meg lett semmisítve a háborúban. Csak egy ingje és egy nadrágja maradt, és egy rendelet, hogy Csernyére utazzon. Ott tévedésből németnek tartották és táborba vitték. Még nem sikerült kiszabadulnia.”

A vihar, mely Karl és Mártát a Gundulić utcából elsodorta az orosz frontra, Besni Fokra, Auschwitzba, Amszterdamba, Temesvárra, Jászberénybe, Brnóba, és mely a túlélés esélyeit sok esetben valószínűtlenre csökkentette, lassan csillapodott; de a léglökések folytatódtak, és továbbra is sodorták az embereket Becskerekéről (és nyilván nem csak Becskerekéről). Ez vonatkozott Csicsire is (az én perspektívámból tulajdonképpen Csicsi bácsi), és vele kapcsolatban tennék egy kitérőt. Héger Jenőnek hívták. Ő is Zágrábban járt egyetemre. Orvosi tanulmányokat végzett. A háború után német vezetékneve miatt táborba került, és ott orvosként is dolgozott. Nagypapám naplójában látom, hogy 1945 decemberében nálunk járt. Az 1945. december 31-i bejegyzés szerint:

„Estefelé útutazóban Rudolfsgrádról Mollyfalvára Dr. Héger Jenő (Csicsi), ki mint orvos működött, helyesebben éhezett, fagyoskodott, kínlódott eddig a rudolfsgrádi lágerben, s most áthelyezték ugyancsak mint kezelőorvost Mollyfalvára. Úgy ő, mint az őt kísérő partizán az éjszakát itt töltötték. Mindenben megerősíti a rudolfsgrádi láger borzalmairól keringő híreket. Éhségtől, hidegtől, legyengüléstől átlag 30 német hal meg. Tegnap – amint mondja – 41. haláleset volt. A holtakat napokig ott hevertetik az élők szobáiban, amelyekben egyébként is túlszűfoltan tengődnek a szerencsétlenek. – Csicsi és kísérője ma hajnalban utaztak tovább, a másik lágerbe.”

Miután (nem tudom pontosan, hogy mikor) Csicsi kiszabadult a táborból, kivándorolt Venezuelába. Valamiképpen ez is becskerekai történet. A II. világháború után több becskerekai ment el Venezuelába (főleg Caracasba). Oda vándorolt Pirooska nagynéném is férjével, Heklai Pállal és a Halmai rádiószerelő is. Caracasba kerültek más becskerekiek is. Nem tudom, hogy indult ez az egész. Azt sem tudom, hogy Csicsi úttörő volt-e vagy nyomkövető. Odaérkezve Csicsi letagadta, hogy orvos, mert akkoriban (az ötvenes években) állítólag a venezuelai orvosi kamara lobbizása

eredményeként, nem fogadtak orvos bevándorlókat. Cukrásznak mondta magát. Így beengedték. Amikor már papírokat kapott, bevallotta, hogy orvos. Nem küldték vissza, de nem lehetett orvos Caracasban vagy más városban, hanem csak egy isten háta mögötti kis faluban, melyet El Socorrónak hívnak (ami segítséget jelent.) 1968 nyarán – bevándorlási szándék nélkül – én is odajutottam. A Harvardon egy kocsmában összeismerkedtem egy lengyellel, aki *Encyclopaedia Britannica*-t árult. Aránylag hamar meggyőztem, hogy egy kötetsorozatot nem vihetek magammal Jugoszláviába. Aztán elmesélte az életét. Közben sokat ivott, nagyjából én fizettem. Hálából adott nekem egy sorsjegyet, melyet egyébként csak azoknak osztogatott, akik vettek egy könyvsorozatot. Nyertem. A jutalom egy ingyen autóbuszjegy volt Bostontól Miamiig, és ott két éjszakára szállás egy közepes hotelben. Július elejére szóltak a kedvezmények. (Miami-ban inkább a kora tavaszi vagy téli hónapokban virágzik a turizmus. Júliusban fülledt meleg van.) Mivel a nagynénémék többször hívtak, és mivel Miamiig érve már túl lennék az út felén, elfogadtam a meghívást. Útközben megálltam még egy becskerek-i családnál (Draxler Brunóéknál) Észak-Karolinában. (Egyébként több napot ültém volna buszon Boston és Miami között.)

Caracasban több becskerekivel találkoztam. Persze Becskerekekről beszéltünk. Ekkor láttam, hogy emigrációban hirtelen megvilágosodik, hogy honnan indul a múlt. Az emlékek pedig keretekbe kerülnek – mint egy képkiállításon – és fontossá válnak, csakúgy mint az óceánon áthozott otthoni szalvétatartó, mely minden étkezéskor ott kell hogy legyen az asztalon. Meghökkentett, hogy a bekeretezett emlékek között ott van a tizenkét éves koromban írt bökversem záróstrófája is (a többi sorra még Caracasban sem emlékeztek). Pali bátyám negyvenedik születésnapjára írtam a verset, ő pedig Caracasban visszaszavalta. Pali bácsi volt a legmagasabb a családban (az ebédlő falán volt egy falóra, melyet csak ő tudott felhúzni anélkül, hogy székre állt volna). Az is köztudott volt, hogy ügyvédi munkája mellett kertészkedni is szeretett. Ezek a tények, plusz a költői ihletés ezt a következtetést eredményezték a záróstrófában:

„Langy tavaszi eső

Hulljon le a babra

Kedves Pali bátyám

Nőjél te is nagyra!”

Úgy tűnt, hogy Caracasban erről ismernek.

Csicsi bácsi ragaszkodott hozzá, hogy elmenjek El Socorróba is. Most így, computer mellől (és több mint hetvenévesen), egészen hihetetlennek tetszik ez az út. Az autóbusz meg-megállt, hogy javítsák. A célállomás

azonban nem El Socorro volt. Odáig nem vezetett autót. Valamelyik faluban várt egy fiatal amerikai, akit Csicsi küldött, és aki misszionárius volt El Socorróban. Megdöbbenésemre két lóval jött. A fennmaradó tizenöt-húsz kilométert lóháton tettük meg. El Socorróban főleg indiánok éltek. Csicsit – így mesélte – félig-meddig istenként fogadták. Ehhez hozzájárult az, hogy gyógyított, de az is, hogy albínó volt; fehér haja, rózsaszín szeme pontosan megfelelt a helyi istenképleteknek. Aztán az ott töltött évek alatt lehámlott a csoda, bár láttam, hogy továbbra is különös tisztelettel üdvözölte mindenki a faluban. Két-három napot voltam ott, ezalatt meg-nézünk két kakasviadalt is. Sokat beszélgettünk persze Becskerekekről és a becskerekiekről. (Csicsi tulajdonképpen nem Becskereken született, de Bánátban, Becskerektől nem messze, és elsősorban becskerek-i kötődései voltak.) Kérdezett Karlékról is. Tudta, hogy életben maradtak. Aztán a sport is szóba került. Csicsi szenvedélyes labdarúgó-szurkoló volt. A Ferencváros volt a csapata. Alig hittem el, de megmutatta, hogy járátja a pesti *Népsport*-ot. Körülbelül három hónapos késéssel érkezett – részben lóháton. Így komoly időeltolódás volt a meccsek eredményei és az ehhez kapcsolódó ujjongás (vagy csalódás) között.

De hadd folytassam Márta és Karl történetét. 1945. november végén felenged még egy rettegés. November 22-én apám egy rövid levelet küld Karl-nak. A levélben néhány más mondat mellett ez áll: „Kedves Barátom, ma tudtam meg, hogy a kislányod Kaposvárott van. Szikics Ferencné, Talián Gyula utca 48. szám alatt.”

Ezelőtt, az 1945. október 31-i levelében, apám elküldte Karl-nak Márta sürgönyét, melyben közli, hogy túlélte Auschwitzot. A sürgöny angol nyelven volt írva. Mindenütt cenzúra működött még, feltételezem, hogy a holland hatóságok nem fogadtak el magyar vagy szerb sürgönyszöveget, mert időbe telt volna cenzort találni. Németül tudhattak, de nem akartak tudni. (Persze érkező leveleket is kellett cenzúrázni. A hatóságok – és nyilván nem csak Hollandiában – azt korlátoztak, amit korlátozhattak.) Úgy tudom, Márta nem beszélt angolul; valaki segíthetett. Márta elsősorban azért küldhette a sürgönyt az apámnak, mert Karl címe nem volt meg neki (abban sem lehetett biztos, hogy Karl is túlélte a háborút). Az is közrejátszhatott, hogy apám közvetítésére is számított a kapcsolat helyreállításában. Az iratokban ott van Karl válasza Mártának. Nincs rajta dátum, valószínűleg 1945 végén küldhette, mert már a lányukról is ír, aki még Kaposváron van. A levél magyarul van írva:

„Sürgönyödnök szívből örültem. Gratulálok ahhoz, hogy a koncentrációs táborok borzalmait szerencsésen túlélted. Sürgönyöd nem volt teljesen érthető – míg angol nyelven Budapestre érkezett, hibás volt. Kislányunkat is megtaláltam, Mariskáéknál van Kaposváron. Minden tekintetben meg lehetünk elégedve Vele, örülni fogsz Neki. Téged

fényképeiden megismer – kedves ha Rólad beszél. Természete nyugodt, csendes, de minden után érdeklődik. Habár jó kezekben van jelenleg, mégis szeretném, ha Rád bízhatnám – az Édesanyjára. Ezért kérlek gyere Budapestre, ahol Dr. Lengyel Ferinél, V. Ker. Báthory utca 5. I. 3. alatt találhatsz. Őti papírjaidat kérd szülővárosodra, mert Kaposváron csak addig lehetsz, amíg az anyagi és egyéb kérdéseket megbeszéljük és Kislányunk megint Hozzád szokott.

Öszinte szeretettel csókol
U. i. a kis (Juditól) sok üdvözet!

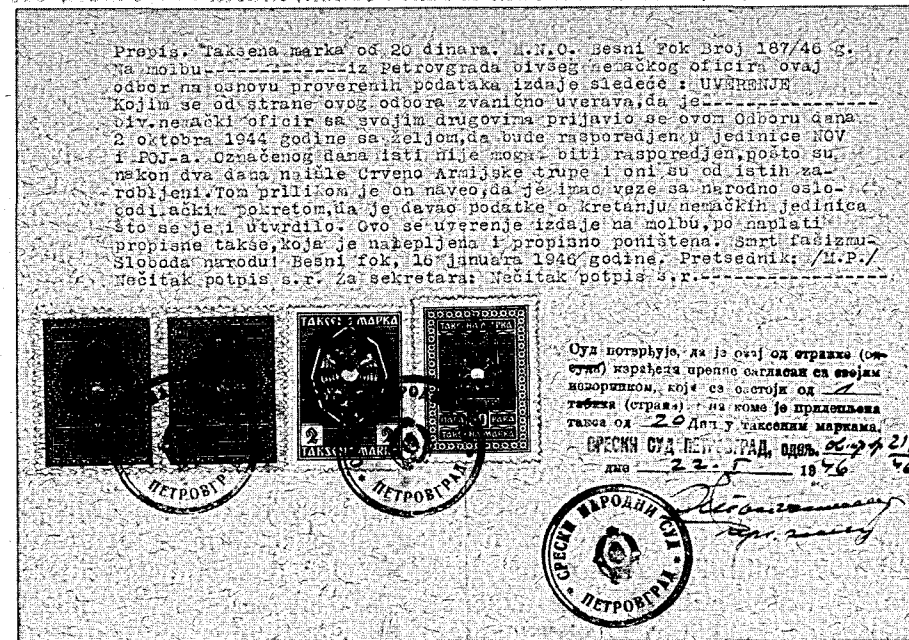
A levél kezdetén a „gratulálok” szó a kontextusban egy kissé szögletesnek tűnik. Nehéz lehetett hozzáfogni az íráshoz. A világháború eseményei természetesen eltörpítették a válóperes vitát, de a kommunikációs görcsök még feloldásra vártak. Úgy látom, a levél további mondataiban ez megindult.

Az alcím, amely e szövegrészt bevezeti, egy jogi fogalom: *restitutio in integrum*, azaz, az eredeti helyzet visszaállítása. Abban a becskerek-i társadalomban, melyet a legjobban ismertem, ez adott keretet a legtöbb vágyakozásnak. Bárcsak úgy lenne, ahogy a háború előtt volt. Legyen az üzletekben mindaz kapható, ami korábban kapható volt; a fogolytábor helyett legyen ismét fatelep, legyenek bálók, kerüljön a zöldségpiac vissza oda, ahol volt, kapjon helyet ismét minden vállás, legyen ismét olyan, amilyen volt a Messinger Intézet, legyen olyan, amilyen volt a Búza papír- és könyvkereskedés, és a Pentz-cukrászda is. Az eredeti (háború előtti) helyzet visszakívánását valószínűleg támogatta az egy kissé szelektív emlékezet az eredeti helyzetre. Én ebben nőttem fel. Voltak más vágyak is. Voltak, akik a világháború éveit nem a világháború előtti „eredeti helyzettel”, hanem egy új világgal akarták helyettesíteni. És ezek voltak a győztesek.

Az átélt borzalmak után Márta és Karl is valamilyen *restitutio in integrum* fogalom- és vágyrendszerben gondolkodhattak. A visszaállítást a házasságukkal kezdték. Miután életben maradtak, ez már rajtuk múltott (leszámítva az utazási engedélyek megszerzését). A restitúció útvonalán haladva a következő lépés a Becskerekre való visszatérés lett volna. Ez a törekvés is világosan követhető az ügyiratcsomóban: 1945. november 3-án apám levelet ír a Besni Fok-i Helyi Népbizottságnak, és kéri, hogy igazolják, hogy egy évvel ezelőtt Karl embereivel együtt a népfelszabadító hadsereghez igyekezett csatlakozni. Le van írva az is, hogy azért kéri az igazolást, hogy Karl mentesülhessen azoktól a vagyoni és személyi korlátozásoktól, amelyek az AVNOJ (Antifašističko veće naroda oslobođene Jugoslavije, azaz Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács) határozata alapján minden német származású emberre vonatkoznak, kivéve azokat, akik a népfelszabadító hadseregben vagy partizán egységekben harcoltak. A kérelem sikerrel járt. 1946. január 16-i keltezéssel érkezik

Besni Fokról a pecsétetes levél. A címzett: „Drug Varadi Josif, advokat, Petrovgrad” (azaz: „Várady József elvtárs, ügyvéd, Petrovgrad”). A pecsétetes bizonylatban olvasható, hogy Karl elvtárs, volt német tiszt 1944. október 2-án társaival együtt jelentkezett, és kérte, hogy csatlakozhasson a népfelszabadító egységekhez.

Később további bizonylat is érkezik Besni Fokról, magyarázva, hogy mi történt Karllal október 2-a után. Le van írva, hogy „a nevezett napon nem kapott beosztást, két nap után viszont fogolyként elvitték a Vörös Hadsereg egységei.” A bizonylatban ott áll az is, hogy Karl Besni Fokba jövet azt állította, hogy korábban is tartott kapcsolatot a népfelszabadító mozgalommal, és adatokat is szolgáltatott a német hadseregről. A bizonylat nemcsak azt igazolja, hogy Karl ezt állította, hanem, hogy ezt az állítást ellenőrizték is, és megállapították, hogy megfelel a valóságnak. A bizonylat természetesen a Halál a fasizmusra, szabadság a népnek! jelszóval zárul!

Néhány nappal később (1946. január 22-én) apám értesíti Karl-t, hogy megérkeztek a bizonylatok, elküld egy hitelesített másolatot. Írja, hogy reméli, Karl visszanyerheti polgári jogait Szerbiában (azaz Becskereken) a Besni Fok-i bizonylat megszerzése után. (Mivel most már sokadszor írom le a Besni Fok helységnevet, amit a vajdasági olvasók sem nagyon

ismerhetnek, hadd mondjam el, mit tudok róla. Annyit, hogy amikor Becskerekéről autóval jártam Belgrádba, valamivel a Duna és a Pancsovára való elágazás előtt láttam mindig egy táblát, mely jelezte, hogy jobbra van Besni Fok.)

Ezután Karlnek egy kézzel írott levele következik az iratcsomóban. Nincs rajta dátum, de világos, hogy apám 1946. január 22-i levelére válaszol. Megköszöni a Besni Fok-i bizonylatot. Hozzáteszi, hogy iskolatársai, akik most állami pozíciókban vannak, nem válaszoltak. Felhoz még néhány példát arra, hogyan tanúsított már korábban is antifasiszta magatartást. Županski Bato nála hagyott megőrzésre (azaz nála rejtve) olyan könyveket, amelyek őt a német megszállás alatt kompromittálhatták volna. Ezek között volt a *Tőke* és az *Anti-Dühring* is. (Feltehetően nagyobb biztonságban lehettek egy német katonatiszt lakásán.)

A következő levél apám 1946. augusztus 2-án kelt levele. Ebben egy júliusi levélre válaszol, mely nincs az iratcsomóban. Kerestlevelekről és más iratokról van szó, melyeket Márta és Karl kérnek. Márta vagyontárgyait is keresik. Apám azt állapítja meg, hogy amikor Mártát Auschwitzba hurcolták, Mariska (nem tudok róla többet) egy bizonyos Nellinek adott át több vagyontárgyat. A Becskerekre való visszatérés tekintetében apám pesszimista. Azt írja, hogy valószínűleg az sem segítene, ha a Besni Fok-i hatóság mellett Bato és más barátok is igazolnák Karl antifasiszta magatartását. „Hatalmas a németek elleni elkeseredés, a vagyonuk el lett kobozva, fogolytáborokban vannak, nagyon ritka a kivétel. Szinte ki van zárva, hogy olyan személyek javára tegyenek kivételt, akiknek – bármilyen megfontolásból is – német szervezetben volt valami szerepük. A te esetedben persze bizonyítékunk is van, hogy aktívan támogattad a mozgalmat – de számolnunk kell az általános hangulattal, és az, amint mondtam, elkeseredett.”

1946. november 7-én apám újabb levelet ír Županski Batónak és Svetolik Popovićnak. Ismét kéri őket, hogy küldjenek el egy-egy hitelesített nyilatkozatot Karl antifasiszta magatartásáról. Válasz nem érkezett. Az írásom itt egy olyan következtetés felé lejt, hogy az iskolatársak, akik most jobb helyzetbe kerültek, cserbenhagyták régi barátjukat. Persze nehéz most belülről látni Batóék helyzetét. Nem lehetett könnyű pozitívan írni egy Unterstrumfűhrről, akkor sem, ha ő igyekezett együttműködni a partizánokkal. Azt sem tudhatom, hogy ők pontosan mit tudtak. A Županski család ismert család volt Becskereken, nem hallottam róluk rosszat. Mégis, valamit azért írhattak volna.

Ezután anyakönyvi kivonatokkal kapcsolatos levélváltás következik. Majd Karlnek egy kézírásos levelét látom dátum nélkül, melyben ott áll, hogy „elkésve b. ú. é. k.”. Ebben a levélben ismét kéri apámat, hogy próbálja valahogy megtudni, „mi maradt meg a feleségem holmijából”.

A levél tintával van írva; a végén Márta ceruzával hozzáteszi: „Zorkával együtt szívélyesen üdvözöllek.”

Az iratcsomó utolsó levelének a keltezése 1948. február 10. Apám levelében is szó van még anyakönyvi kivonatokról, vannak benne személyes családi hírek is. A levél vége felé van egy összefoglaló következtetés: „Az én megítélésem szerint a visszajöveteled belátható időn belül lehetetlennek tűnik.”

Ezen a ponton nem következett be az eredeti helyzet visszaállítása. Karlék magyarországiak lettek. Sokszor hallottam (biztosan használtam is) az „új életet kezdtek” frázist. Legtöbbször inkább jelzőként, komoly valóságsúly nélkül. Itt pontosan ez történt. Új életet kezdtek. Foglalkozást is váltottak. Iparművészek lettek. Ebben sikeres volt Márta és Karl is, majd sikeresen folytatta Judit is. Juditnak két lánya van. Ők dunántúliak.

A FREUND-BARÁTH-AKTA

A 12 432. számú ügyirat

Visszatérés

A harmadik becskerei történet főszereplője Freund Gyurka, vagy pedig Đura Frajnd, attól függően, hogy magyar vagy szerb nyelvi közegbe igyekszünk-e betuszkolni egy zsidó ember német nevét. Hozzátenném, hogy egy szerb nyelven írt adásvételi szerződés végén az aláírás Đorde-Đura Frajnd (valószínűleg a biztonság kedvéért, mert más-más dokumentumokban másként fordíthatták le szerbre a Györgyöt vagy a Georgot). Freund Gyurkának írói neve is volt: Baráth György. Ezen a néven jelentette meg több verseskötetet. Az iratok között találtam egy újságkivágást is a *Hatikva* nevű, Izraelben megjelenő magyar nyelvű újságból. Ebben a számban Baráth György *Riadt félénk tekintetem...* című verse jelent meg. A szerkesztői megjegyzésben az áll, hogy Baráth György „magyarul író költő [...] büszke, hogy annak a Freund-családnak a sarja, amely 1760-ban telepedett le Nagybecskereken, a Jaulusz és Guttman családokkal együtt. A német kultúrájú kis városban végezte Baráth György iskoláit, majd Budapestre került, ott tanult tovább...”

Az iratcsomó elején egy meghatalmazás van, melyben Đura Frajnd felhatalmazza apámat arra, hogy visszaszerezze ingatlanait. Az ügyek 1945 tavaszán indultak. Ekkor már az új hatalom vette át a német megszállók helyét. Átvette a német megszállók által elkobzott ingatlanokat is. Ezeknek egy kisebb része 1945 tavaszán üres volt, sokat viszont az új

hatalom már kiutalt új felhasználóknak. A visszatérők nem vehették azonnal birtokukba az elkobzott vagyonukat. Eljárást kellett indítaniuk, hogy visszakaphassák. Ebben az eljárásban nem hátrány már a zsidó származás, de változott a vagyon társadalmi megítélése, és így módosult az ügyvédi feladat is. Most a vagyonkorlátozások kikerülése vagy rugalmas alkalmazása a (gyakran elérhetetlen) cél. A bizonyítékok betérjesztése sem egyszerű. A háború és a hatalomváltások alatt sok irat eltűnt; megsemmisült – és gyakran azt sem lehet biztosan tudni, ki maradt életben a tulajdonosok vagy az örökösök közül. Egyébként ennek a történetnek a hátterében is – csakúgy mint az előző kettőében – a zsidók és németek eltűnése áll Becskerekről.

Az iratcsomóban talált első beadvány dátuma 1945. május 8. Az ügyvédi irodában gépelték, ügyvédi munkára utalnak a telekkönyvi adatok és a jogszabályokra való hivatkozások, de benne van Freund Gyurka életének egy rövid összefoglalója is. Nyilván közösen fogalmazták meg apámmal.

Négy ingatlanról van szó. Az egyik a Kraljice Marije 7. alatti családi ház és telek. (Ezt az utcát korábban Melencei utcának, azaz Melenačka utcának hívták. Ebből lett egy ideig Kraljice Marije. Látom, hogy egy 1948-as iratban már Ivo Lola Ribar az utca neve, és ma is az. Egyébként továbbra is Melence irányába vezet az utca.) A beadványban ott áll, hogy ennek az ingatlannak felerészben Freund Gyurka a tulajdonosa. A másik tulajdonos a fivére, Freund Tibor, de róla „nem tudni, hogy életben maradt-e, és ha igen, hol él” – ez 1945-ben nem volt ritka megállapítás. A beadvány tudomásul veszi, hogy a Melencei utcában levő családi ház állami igazgatás alá került egy határozat alapján, mely szerint állami tulajdonba megy át minden „ellenséges vagyon”, és állami igazgatás alá kerül a „távollévők vagyona”. (A besorolás nem volt mindig egyértelmű és hibátlan. Néha az „ellenséges vagyon”, néha pedig a „távollévők vagyona” kategóriájába sorolták azt a vagyont, amit a német megszállók elkoboztak és használtak.) A beadvány a határozat 2. szakasza alapján kéri, hogy Freund Gyurka birtokába vehesse a családi házat, részben saját jogán, részben pedig Freund Tibor vagyonának gondnokaként, amíg fivérének a sorsa tisztázódik.

Három másik ingatlanról is szó esik. Az egyik a Freund Sámuel És fiai cégépület. Ennek több tulajdonosa is van/volt. Freund Tibor sorsa ismeretlen. Freund Gizella és Freund Ida 1941-ben öngyilkosságot követtek el, amikor a németek bevonultak. Kolos Berta (született Freund) „Pestre menekült, nem tudni, hogy életben maradt-e”. További két épület a Steinitzer cégé, melyben Freundék felerészben tulajdonosok. A másik fél rész tulajdonosa Glück Manó, akinek a sorsa szintén ismeretlen.

A beadványban le van írva az is, hogy Freund Gyurka Becskerekről előbb Dél-Szerbiába ment, de Užicében elfogták a németek. Sikertelen meg-

szöknie, Zimonyba került; majd a Szerémségen át menekült Újvidékre, onnan pedig Budapestre. Kéri, hogy a „távollévő” besorolását módosítsák „visszatérő”-re, és adják birtokába – részben pedig helyezték gondnoksága alá – az ingatlanokat.

Nagyapám naplójában látom, hogy az 1945. május 8-án kelt beadványnak voltak előzményei is. Két hónappal korábban ezt jegyzi fel a naplójában a nagyapám:

„1945. III. 14. Szerda. Azzal állított be hozzám Kemenes János, hogy a Becskereken megalakult »Zsidó tanács« nevében megkérdeje tőlem: tudom-e, hogy Bpestől hazaérkezett Freund Gyuri, s tudom-e, hogy Freundék Melencei utcai házáat magyar iskolák céljaira elfoglalták a magyarok? Ezt – amint mondotta – a zsidó tanács megdöbbenéssel látta, s csodálkozással azon, hogy a demokrata érzelműeknek ismert Váradyok ebben részt vettek. – Felvilágosítottam a zsidók kiküldöttjét arról, hogy: mi nem foglaltunk el zsidó házat, nekünk a szerb kommandó utalt ki teljesen üresedésben levő lakrészeket, ezt vettük igénybe iskolai célokra. Egyébként a Freund-házat mint volt zsidó tulajdont a német megszállók elkobozták. A kérdéses lakrészeket a német Grenzschutz birtokolta, a németek kivonulása után, mint minden elkobzott volt zsidó házat, így ezt is, a Jugoszláv állam vette át, ez rendelkezik felettük, s ennek szerve, a kommandó adta át a magyaroknak iskolai céljokra. – Járják ki, hogy a tőlük elkobzott vagyonok tulajdonát előbb visszaszerezzék, s ha majd ők lesznek a házak urai, akkor rendelkezhetnek felettük. Addig is felhívom, adja tudomására a zsidó tanácsnak válaszul, hogy: amilyen jó zsidók ők, tartjuk magunkat oly jó magyaroknak, s amíg tehetem, minden lehetőt meg is fogok tenni a magyarság s különösen a magyar iskolák mielőbbi működése érdekében; Kemenes úr eltávozott.”

Nem tudok mást erről a szóváltásról, mint ami le van jegyezve. Úgy látszik, ingerlékenyen indult a beszélgetés, és így is folytatódott. Nagyon sok igény torlódott fel a háború és német megszállás alatt. A házrészt akkor utalták ki magyar iskolák céljaira az új hatóságok, amikor még nem volt ismert Freundék sorsa. Ha nem „magyar iskolák céljaira”, akkor valami más célra utalják oda másoknak. Az új jövő és új valóság teremtésének lázában látóköron kívül maradt a visszatérés. Freund Gyurka azonban visszatért. Méltányos volt, hogy legyen valami élettere a magyar iskoláknak, méltányos volt az is, hogy Freundék visszakapják a tulajdonukat. Nagyapám kissé indulatos riposoztjában ott van azonban egy ügyvédi megrogzódás is, elmondja, mit kellene tenniük azoknak, akik hozzá jöttek: kijárni, hogy az elkobzott vagyon tulajdonát visszaszerezzék, és akkor majd ők – pontosabban Freund Gyurka – lehet a ház ura. Ebben azonban nem volt egészen igaza a nagyapámnak. Ő azt hitte, hogy a fasizmus után az általa korábban megismert jogi képletek folytatódhatnak majd, ezekhez a képletekhez igazodott, de 1945 után már nem ezek folytatódtak (vagy csak részben folytatódtak). Nem volt többé alapigazság, hogy akinek magántulajdona van, az ura is a vagyonnak.

Nem tudom, hogy később váltották-e egymást, vagy egymás mellett

maradtak-e a Melencei utcai épületben Freund Gyurka és a magyar iskola. A nagyapám naplójából az derül ki, hogy nem a házat, hanem „lakrészeket” utaltak ki „iskolai célokra”. Mindenesetre a magyar újjászerveződés is kötődik a Melencei utca 7.-hez. Becskerekén jött létre a II. világháború után az első jugoszláviai magyar kultúregyesület. Nagyapám naplójában ezt olvasom 1945. április 25-i dátummal:

„[...] Este a Melencei utca 7. sz. a. (Freund-féle) házban értekezlet, amely az engedélyezett »Magyar Közművelődési Közösség« alakuló közgyűlésének módozatait készíti elő. Én is kaptam meghívót. – Ott voltam. A munkásság vette át – a nép nevében – a vezetést. Úgy a kultúra, mint a politikai téren is. A »magyarság-érzés« megnyugtatóként volt mint irányító kiemelve.”

A Freund-féle háztól egyébként alig száz méterre van az a ház, amit nem sokára a Petőfi Magyar Közművelődési Közösségnek engedtek át. Ma is ott van a Petőfi.

Az 1945. május 8-án keltezett beadványban nincs feltüntetve Freund Gyurka lakcíme. Egy 1948. március 9-én kötött szerződésben már ott áll a lakcím: Ivo Lole Ribara (azaz: Melencei utca) 7. Tehát ekkor már Freund Gyurkái volt a Melencei utcai ház (vagy legalábbis annak egy része), és ott is lakott. A szerződésben Freund Gyurka eladja az ingatlan fele részét egy Popov Veljko nevű orvosnak, azzal, hogy hasznélvezeti jog lett fenntartva Freund Erna, Freund Tibor özvegye részére. A vételár 250 000 dinár. Mindebből kiderül, hogy a ház felett való rendelkezési jog valamivel korábban vissza kellett hogy szálljon Freund Gyurkára. (Kiderül az is, hogy Tibor nem élte túl a háború borzalmait.) Ismerem a házat, gyermekkoromban is ismertem, de arra nem emlékszem, hogy ott magyar iskola lett volna. Hozzátenném még, hogy az iskola, ahová jártam (1946 óta), jóval messzebb volt a házunktól, mint a Melencei utca 7. lett volna. Ez is azt látszik igazolni, hogy valószínűleg nem volt a Melencei utca 7. alatt magyar általános iskola. (Gimnázium biztos nem volt, az a Messinger Intézet épületében maradt.) Egyébként a Melencei utca 7. alatti ház több lakásra oszlott. Az egyikben Könczöl Jóska osztálytársam lakott, akinek az apja magyar iskolában tanított. (Lehet, hogy amit a nagyapám úgy ír le, hogy „magyar iskolák céljaira”, nem is oktatásra vonatkozott, hanem esetleg diákszállásra vagy tanári lakásra.)

Az ingatlanok visszaszerzésével kapcsolatos jogi csatában az új szabályok és új igazgatóképletek nemcsak a lehetőségeket, hanem a célokat is befolyásolták. A Freund-ügyekben aránylag könnyen megoldható feladat volt elkerülni az „ellenséges vagyon” besorolást, és bizonyítani, hogy a „távollévő vagyona” besorolás, ha meg is felelt a tényeknek, többé már nem felel meg, mert a tulajdonos visszatért. De a visszaszármaztatott vagyon – különösen, ha több ingatlanról is van szó – azonnal államosítás célpontjává válhatott (és rendszerint vált is). Túl sok minden megválto-

zott. Nemcsak az országok, hanem az ésszerű és az ésszerűtlen közötti határvonalak is át lettek rajzolva – és a rajzolóknak nem csak korrekciókra szorítkoztak.

Az új igazgatóképleteknek egyik (talán védhető) kiindulópontja, hogy a jólétet korlátozni kell ahhoz, hogy több emberre kiterjedhessen. Próbálok visszagondolni arra, hogy ez hogyan is működhetett. A családomban és az ismerősök körében inkább panaszkodó (talán okkal panaszkodó) vesztések voltak, de más körökben kellett hogy legyenek nyertesek is, akik beköltözhettek az államosított házakba, lakásokba. De mi is történt pontosan? Kik kapták az államosított házakat? És ha szegények kapták, sikerült-e ennek nyomán felemelkedniük? Mennyire csökkent akkor a szegénység? Nehéz támaszt találni, mert annak idején persze azt hangoztatták mindenütt, hogy helyreállt a teljes igazság és nincs már szegénység, ma meg úgy tekintünk vissza, hogy semmi sem volt jó a kommunizmusban.

Arra emlékszem, hogy az iskolában nemigen éreztünk osztálykülönbséget. Lehet, hogy a közösséget erősítette a kisebbségi összetartozás is. A kommunista jelszavak persze mindenütt ott lébegtek, de nem igazán kerültek emberközelbe. Az én generációm még tanúja volt a jelszóváltásnak, és ez megkönnyítette azt, hogy egy kissé távlatba helyezünk minden jelszót; láttuk, hogy nem örökösek, nem elválaszthatatlan részei az életnek. Emlékszem még, hogy első osztályban hazamenet felsorakoztunk a tanteremben arccal az ajtó felé, jobbra kiállt Réber Imre (ő volt a legmagasabb), és elkiáltotta: „Isten áldja meg a...”, és mi folytattuk kórusban: „tanító bácsit!” Ez persze mindennap így volt, akkor is, ha éppen áldottuk magunkban Schwemlein tanító bácsit, akkor is, ha nem. (Nagyjából szerettük.) Aztán tavasszal jött a váltás, de maradt a rituálé és szereposztás. Ismét Réber Imre állt jobb oldalt a sor felé fordulva, de most azt kiáltotta: „Titóval a hazáért...”, a kórus pedig azt válaszolta: „Előre!” Ezután indulhattunk haza. A jelszóváltás első napjaiban akadt néhány átmeneti zavar is. Egyszer, miután Réber Imre a „Titóval a hazáért”-et mondta már, valaki a sorunkból, aki nem figyelt oda, automatikusan a „tanító bácsit” kezdte, és mi többiek, visszatérve a régi megrögződéshez, ehhez kapcsolódtunk.

Egyébként zavart keltő jelzések a legváratlanabb helyekről is jöttek. Harmadikos lehettem, amikor egy fiatalasszony, aki valamilyen társadalmi funkciót töltött be, elvezette a „legjobb diákokat” látogatóba Szervó Mihály édesanyjához. Szervó Mihály magyar származású partizán néphős volt, aki elesett a háborúban. Az iskolánk neve Szervó Mihály Elemi Iskola volt. A város egyik legnagyobb üzeme szintén Szervó Mihály nevét viselte: Szervó Mihály Élelmiszeripari Kombinát. (És nem is Mihajlo Servo, hanem Szervó Mihály.) Az anyja kaláccsal fogadott. Sötétruhás, egyszerű, rokonszenves asszony volt. A nevemet felismerte, és néhány német szót

is váltott velem. Nem tudom, hogy pontosan miért. Lehet, hogy ő maga német származású volt, lehet, hogy a nyelvváltás apró sikerélményére keresett alkalmat, feltételezve, hogy valamit tudhatok németül. Egyébként magyarul beszéltünk. Aztán a fiatalasszony, aki odavezetett, elmondta, hogy az új haza és az új jövő építésében milyen hatalmas volt a néphősök hozzájárulása, majd néhány kérdést tett fel a néphős anyjának. Az anya mesélt a fiáról. Egy kérdés kapcsán a válaszba azonban egy olyan mondat is szövődött, mely igencsak meghökkentette a vezetőnket. Fiának tragikus sorsáról beszélve elmondta: „Mindig mondtam a szegény fiamnak, hogy ne menjen a kommunistákkal.”

Ki is lehetett valójában Szervó Mihály? Szerény családból indult, melyben óvták attól, hogy csatlakozzon a kommunista mozgalomhoz. Mégis csatlakozott. Dacolt a családjával? Meggyőző barátai voltak, akiknek hitt? Voltak kételyei? Kételyekkel vagy kételyek nélkül, hős lett. Az új hatalom szimbólummá emelte, és innen már csak képletek léteznek, és nem emberek. A későbbi következő képlettrombolás vagy képletfelejtés (Szervó Mihály esetében az utóbbi áll inkább) szintén nem mutatkozott alkalmasnak arra, hogy embereket láttasson. Lehet, hogy engem sem érdekelt volna soha, ki is volt Szervó Mihály, ha véletlenül nem találkozom az anyjával.

1945-ben az ingatlanokra vonatkozóan is új igazságok alakulnak. Az új érvrendszerben a lakás- és háztulajdonlásnak akkor van értelme és jogosultsága, ha a tulajdonos ott lakik – és akkor nincs, ha a házat, lakást további vagyonszerzésre akarja használni, vagy ha házat is akar, nyári lakot is, esetleg olyan házat, melyben több család is lakhatna. A kilakoltatás kockázata mellett színre lép a belakoltatás veszélye is. Ezt saját családom tapasztalatából is tudom. Mivel nagyobb házban laktunk, mint amilyen a háború utáni évek mércéi szerint egy családnak jár, hozzánk költözött Piroska nagynéném a férjével, majd Lóri nagybátyám és a házzelvezetőnk anyósa, Annau néni is, hogy ne költöztessenek be idegeneket. A „szükségesen túlmenő” tulajdont államosítás nyesté vissza, vagy esetleg belakoltatás. Persze láttuk azt is (nem először), hogy az egyenlőséghitet nehezebb követni akkor, amikor konszolidálódik egy új rendszer, és amikor már nem másokéval, hanem a saját kísértéseikkel kell szembenézniük a győzteseknek. Az új elveket nem vetették el, de a jólétigény, vagy inkább luxusigény a tulajdont megkerülve talált magának új utat. A kommunizmusban sokáig nem a tulajdonjoghoz kötődött a fényűzésre való jogosultság. És így még a lelkiismeret-furdalás irritációját sem kell elviselni, hisz nem azok tulajdonában van a luxusbvilla, akik ott ünneplik egy fontos elvtárs születésnapját.

Egyébként A fényűzés címen 1897-ben könyvet adott ki Budapesten a Becskerek környéki Farkas Geiza. Könyvének ötödik oldalán írja, hogy a fényűzés iránti ellenszenv indokolt érzés, „[t]ény azonban, hogy ezen ellenszenv nem tudja legyőzni a fényűzés iránti hajlamot”. Persze az is visszatérő kérdés, hogy mi minősül fényűzésnek.

A Freund–Popov adásvételi szerződés bejegyzése első fokon meg lett tagadva. 1950. december 30-án úgy dönt a zrenjanini Városi Népbizottság, nem engedélyezi, hogy Popov Veljko és felesége, Danica nevére átírják az Ivo Lole Ribara 7. alatti ingatlant, mert Popovéknak már van egy házuk Aradácon. Az Ingatlanforgalom Ellenőrzéséről Szóló Rendelet 3/a szakasza értelmében pedig ilyen esetekben nem lehet engedélyt adni. (Más szóval: minek vegyen ingatlant valaki, akinek már van háza?)

Nem volt egyszerű a visszatérés. A Freund–Baráth-iratcsomóban perek és egyéb jogi eljárásokat látok. Az említettek mellett ott van még egy per, melyet volt felesége nővérével, Benedek, született Goldschmidt Ellával folytat. Ebben az a kérdés, hogy ki öröklő volt felesége (Freund, született Goldschmidt Klára) vagyonát, aki 1944-ben veszítette életét. (Itt egy fele-fele megoldást fogadott el a bíróság.) Ezek a perek számottevő teret foglalhattak el Freund Gyurka életében a visszatérés első éveiben. Mutatják is az újonnan alakuló életet. De hát mindez csak része lehetett a szembesülésnek egy új Becskerekkel. A perek folyamán alakuló bosszankodásokat vagy részgyőzelmeket valószínűleg tompította és távlatba helyezte a túlélés tapasztalata. Feltételezem, hogy az első hónapokban semmi sem lehetett fontosabb a tudakozódásnál arról, hogy ki maradt életben, és az életben maradtak közül ki hova került. Az első években nagyon ritka a levélváltás apámmal (feltehetően azért, mert a dolgokat rendszerint személyesen beszélték meg). Később, amikor Freund Gyurka távozik Becskerekről, több a levél, és ezekben néha arról is szó van, hogy ki hogyan él. Annyi korábban is kiderült, hogy Freund Gyurka a visszatérése után verseket írt – és új élettársat talált. Néhány információval a nagyapám naplója is szolgál:

„1945. XI. 8. [...] Délután Freund Gyurka Piroska szobájában szavalt. Felolvasott.”

„1945. XII. 1. [...] Dél előtt meghívásra meglátogattam Freund–Baráth Gyurkát, aki költeményeivel szórakoztatott.”

„1946. X. 23. [...] Felkerestem Freund–Baráth Gyurkát. Érdekes elmélkedések.”

„1946. XI. 21. [...] Hétfőn Grandjean Jenő névnapján és Freund–Baráth Gyurka születésnapján voltam gratulálni.”

1947. március 1-jén volt a nagyapám nyolcvanadik születésnapja. A vendégek között volt Freund Gyurka is, aki verset írt erre az alkalomra, és azt elszavalta. A naplóban erről egy bejegyzés is van, és a vers is olvasható:

„1947. III. 1. [...] Majd a kör közepébe lép Freund–Baráth Gyurka, és elszavalja hozzám írt következő költeményét – előrebocsátva néhány igen meleg, lelkes, baráti bevezetőt.

»Dr. Várady Imrének... Mégis Valami Megmarad...!«
 Ma összegyűltünk,
 Hogy ünnepeljünk:
 80 év hosszú idő,
 Melynek távlatából
 A dolgok eltörpülő
 Kicsinyre válnak!
 Mégis valami megmarad
 Mely soha el nem múlhat:
 A baráti szeretet...
 És a szellem fénye!
 Az idő lepereghet,
 De az igazak reménye
 Lassan valóra válhat:
 Az ember az emberért
 Mindenkor kiállhat!
 És ez az amiért ma
 Mindenki szeret...
 És ezt köszönjük Neked!»

Ezután még néhány helyen említi a napló Freund Gyurkát. 1947. XII. 1-jén ezt írja:

„Este pedig a Magyar Közművelődési Közösség irodalmi estjén voltunk. Józsi igen tapintatos, nagyon szép bevezető beszéde után Freund-Baráth Gyuri is szerepelt; újonc volt.”

A naplójában a nagyapám rendszeresen feljegyezte, hogy kik jöttek el üdvözölni újév napján, a születésnapján (március 1-jén) és Imre napján. Freund Gyurka neve rendszeresen ott van a „házunkban járt üdvözlők” nevei között. 1949-ben már nincs ott. 1949. IX. 19-én pedig egy bejegyzés a távozásáról tanúskodik:

„Hátralékos levelezéseimet bonyolítottam. Levél ment: [...] Freund-Baráth Gyurka (Nathanya).”

Négy évig tartott tehát a visszatérés. Feltételezem, hogy opcióként már korán felvetődhetett az Izraelbe vándorlás. Azt nem látom, hogy a döntés mikor született. (Az apám és a nagyapám tudhatták.) Régi becskerekai kötődéseiből nem sok maradhatott. Új kötődéseket – az új feleségén kívül – a versein keresztül kereshetett. Így jelenik meg – „újoncként”, ahogyan a nagyapám mondja – a Magyar Közművelődési Közösségben. Sok embert a világháború pusztításai és a múlt megsemmisítése új eséllyel ruháztak

fel: választhattak, hogy ezentúl hová tartozzanak. Könnyen vagy nehezen, Freund Gyurka Izraelt választotta – és aztán lett izraeli magyar költő.

Mást nem tudok a visszatérés négy évéről. Érdekelt, és megpróbáltam a verseiben találni valami támpontot. Úgy emlékeztem, hogy több verseskötete is van Becskerekén a családi könyvtárban, de csak egyet találtam. A címe: *Imádkozik a történelem*, és már Tel-Avivban jelent meg. Ebben nemigen van nyoma a becskerekai éveknél. Aztán az Országos Széchényi Könyvtárban próbálkoztam. Itt kiderült, hogy tizenöt magyar verseskötete is megjelent, és egy-egy kötete héber és francia fordításban. Az első kötetének a címe *Versék*, ez Nagybecskerekén jelent meg, de nincs meg az OSZK-ban sem. A második kötetének is *Versék* a címe, ez Budapesten jelent meg 1942-ben – tehát miután Pestre szökött a becskerekai német megszállók elől, és persze mielőtt visszatért/visszatérhetett volna. A kötet első verse az Új versekkel jöttem! Az első versszak így szól:

„Riadót fúj a dal bennem,

Új versekkel, új tettekkel jöttem,

Magyar vagyok, magyarnak születtem,

Új versekkel, új tettekkel jöttem.”

A Budapestre jövetel ilyen láttatásában persze része lehetett a történelemhez való alkalmazkodásnak is: Aztán vannak más versek is. Az egyik – feltehetően pesti ihletésű – versnek a címe: *Az idegen város!* Egy másik versben (*Hamis úriság*) szembeállítja magát a nagyvárossal. A verset ezzel kezdi: „Kín ez a kispolgári hamis úriság / Itt minden szó csak fájdalmas hazugság.” Majd a zárósorokban ezt mondja: „Vakarcs városi hajlongó pimaszok / Büszkén kiáltom nektek, Én paraszt vagyok!” Freund Gyurka persze nem volt paraszt. Családja több generáción át is a becskerekai polgársághoz tartozott. De így (kisvárosi helyett parasztként) markánsabb és dacosabb lehetett a szembeállítás.

A *Kristálydalok* című verseskötete első oldalán (a kötet 1965-ben jelent meg Jeruzsálemben) olvasható a korábbi kötetek jegyzéke. E szerint Pesten még két könyve jelent meg: az *Ádám konok* és a *Jaj a szavam*. Az utóbbi cím mellett ez a megjegyzés áll: „elégett”.

Nem sikerült átnézni minden kötetét. Amit átnéztem, abban nem találtam támpontot arra, hogyan is élhette át a Becskerekre való visszatérés négy évét. A versekben tulajdonképpen azt a Baráth Györgyöt sem sikerült igazából megtalálnom, akire általános iskolás koromból emlékszem, amint a nagyapám születésnapján vagy névnapján szavaival, hanghordozásával magával ragadja az ünneplő társaságot.

A határozat felsorolja, hogy milyen ingóságokról van szó: konyhaszekrény, konyhaasztal, két hokedli, hűtőszekrény, teljes fürdőszoba, nagy kredenc, kis kredenc, egyszerű asztal, üvegasztal, luszter huszonnégy égővel, két firhang, karnis, vitrin... és több más bútordarab. Becskereki szerbséggel van leírva a felsorolás. Az elszerbesített német szavakat a bányai magyarok is használták. Hokedli (szerbül hokna), kredenc (szerbül kredenac), luszter, firhang, vitrin, karnis (szerbül garnišna). A bútorok egy része (az ebédlőbútor) azonban egy bérlő (Jovanović Miloš) birtokában marad. Ő 1948. december 7-én egy jegyzőkönyvben igazolja, hogy a bútordarabok Freund Gyurka tulajdonát képezik. Az aláírt jegyzőkönyv azt is rögzíti, hogy Jovanović Milošnak elővásárlási joga van, és az esetleges adásvételi szerződést apámmal kötheti meg.

Míg tartottak a vételárral kapcsolatos tárgyalások, Freund Gyurka Izraelbe költözött. A tárgyalások folyamán Jovanović 40 000 dinárt ajánl, Freund Gyurka ezt több levélben is keveselli, aztán azt írja, ha nem lehet jobb, legyen legalább 50 000. A végén apám próbálkozásai valamivel jobb árat hoznak: 60 000 dinárban sikerül kiegyezni. Most jön a következő jogi probléma: Jugoszláviából Izraelbe nem lehet pénzt küldeni (különösen dinárt nem). Csomagok küldése mutatkozik megoldásnak, és ezen a ponton válik relevánssá, hogy Nathanyában „főképp a húsféle nagyon kevés”. Baráth Gyurka elsősorban szalonnát kér. (Ebből mindenképpen – és nem csak átmenetileg – kevés van Izraelben.) 1953. december 15-én Ibi pontosítja a kérést: „Gyuri kéri, [...] hogy a pénzért nekünk havonta 3 drb csomagot küldeni szalonnát és szalámit” (az aláhúzás az eredeti levélben is ott van). A december 15-i levél Jeruzsálemből lett küldve.

Az új cím: Georg Baráth, Jerusolajim, Herech-Betlechem 198/1., Israel. Ibi azt is írja, hogy „Nathanyáról a clima miatt kellett eljönni. Sajnos az egész országban nehéz a clima, különösen egy szívbetegnek”. A levél végén Gyuri hozzáírja: „És kívánok kellemes Karácsonyt és boldog békés újesztendőt. Adja a Jóisten, hogy [itt egy olvashatatlan szó van] most mi egy kicsit nyugodtabban éljünk mindannyian.”

A csomagküldéssel kapcsolatban is vannak azonban akadályok. 1953. december 23-án apám viszonozza a jókívánságokat, és egyebek között ezt írja: „Tudomásom szerint szalonnát külföldre küldeni egyelőre nem lehet, vagy legalább is nem lehet külön engedély nélkül.”

Voltak más akadályok is. Nem a magánvállalkozások korát éltük. Kiderült, hogy külföldre élelmiszer-csomagot nem küldhet magánember, hanem csak állami vállalat. Tehát valamilyen állami vállalaton keresztül kellett próbálkozni. Bonyolította a dolgokat az is, hogy a vámkezelést csak Belgrádban lehetett intézni. Sok mindent kellett kijárni. Apám kapcsolatba lépett Albert Vajsszal, a Jugoszláviai Zsidó Vallási Közösségek Szövetségének tisztségviselőjével. (Egyébként tanárom volt, jogtörténelmet tanított a belgrádi jogi karon, a bejáratától balra induló földszinti folyosón volt az irodája.)

Látok egy levélváltást Avram Menorah belgrádi ügyvéddel is, aki azt javasolja, hogy a Dorćol vállalat bonyolítsa le a csomagküldést. A papírokból kitűnik, hogy három vállalat is bekapcsolódott a projektumba. A belgrádi Dorćol és Centar, valamint a becskereki Gra-Mag. Tíz csomagról látok kézzel írott feljegyzést egy nagy kockás papíron. Ott áll, hogy mi lett elküldve, és pontosan fel vannak sorolva a költségek is. A legtöbb csomagban a szalámi a fő tétel (az ár 4000 és 4500 dinár között mozog), aztán ott van a doboz ára (20–30 dinár), csomagolópapír (körülbelül 20 dinár) spárga (körülbelül 10 dinár) és a vámmilleték 400–500 dinár. Mind a tíz csomagot 1954-ben küldték. Leginkább szalámi lett postázva Jeruzsálembe, de van sonka, libamell és libacomb is. Szó van egy 1956-os küldeményről is. Ez a kérdés, úgy látszik, valahogyan megoldódott.

Még egy ügyvédi eljárásnak van nyoma az iratcsomóban, de ez nem kötődik vagyonhoz. Baráth Gyurka 1951. szeptember 23-án ír egy levelet Nathanyából. A levél elején magáról ír: „Imre bácsi nagyon kedves, drága levelét már rég megkaptam, és mindjárt meg is írtam rá a választ, de összetéptem! Nagyon is szomorú szívhez-szólvó levél volt ez, és talán nem is igaz, hogy olyan szerencsétlen voltam. Általában jól megy sorunk, bár nehéz a megélhetés. Verses kötetemből 800 drb. kelt el, és ez itt nagyon szép eredmény! Idegölő munka a költészet! Hát még ha meg is kell élni belőle!” Aztán a levélpapír második oldalán azt írja: „Jóskám, nagyon kérlek részemre igen fontos ügyben eljárni.” Arról van szó, hogy hivatalosan is használni akarja a Baráth György nevet, és kéri, hogy apám szerezzen be

BÁNÁTI MAGYAR TÖRTÉNETEK

Képletek és emberek

A Bánáti magyar történetekben három büntetőpert szeretnék a feledésből visszahozni. Mindháromra a háború utáni első években került sor, és ennek határozott nyoma van az eljárás menetén, az érveken és az ítéleteken is. Mindháromban bánáti magyar a vádlott. A perek során képletek és emberek kerülnek egymással szembe. Mindegyik aktából hiányzik egy-két irat, és így rejtve maradhat néhány részlet. Zömmel azonban megvannak az ügyiratok, és a meglevő beadványokból, ítéletekből, bizonyítékokból, levelezésből kirajzolódnak a történetek.

EGY KORAI KÍSÉRLET A MAGYARORSZÁGI SZOVJET HATALOM MEGDÖNTÉSÉRE

A 12 526. számú akta

Kurunci Péter helyzetelemzése

A 12 526. számú aktában Kelemen Zoltán büntetőperének iratai vannak. Amikor elítélték, a mezőgazdasági középiskolának volt a diákja. Lakhelyeként Vološinovo van feltüntetve, egyes iratokban Vranjevo-Vološinovo. Említésre kerül Aracs is, mely ma Törökbecse része. A történelem során (különösen a világháborúk körüli történelem során) többször változtak a nevek: Törökbecse (azaz Novi Bečej), Francisdorf, Vranjevo, Vološinovo.

Kelemen Zoltánt azért ítélték el, mert nem jelentette fel iskolatársát, Bleszkány Józsefet, akinek – a bíróság szerint – az volt a szándéka, hogy Magyarországra megy, és ott egy olyan szervezethez csatlakozik, amely a Vörös Hadsereg ellenében tevékenykedik.

Az iratsomó nem teljes. Ennek az lehet az oka, hogy 1948 májusában Jeremije Zlatar vološinovói (egy másik levél szerint törökbecsei) ügyvéd elkért több iratot, és apám el is küldte neki. A kép azonban így is összeáll. A legtöbb információ egy kérvényben található, melyet 1951. szeptember 21-én adott be apám a Szerb Népköztársaság Mezőgazdasági Minisztérium Káderiskoláztatási Osztályának. Ebben Kelemen Zoltán arra kéri a minisztériumot, engedélyezze, hogy miután letöltötte börtönbüntetését

és katonai szolgálatot is teljesített, folytathassa a mezőgazdasági középiskola harmadik osztályát. A kérvényben le van írva az is, hogyan és miért ítélték el Kelemen Zoltánt. A részletekre fény derül apám feljegyzéseiből és Kelemen János (az elítélt apja) leveleiből.

Van az iratok között három kézzel írt eredeti levél is, amit Kurunci Péter küldött legjobb barátjának, Kelemen Zoltánnak. E levelek kapcsolata a büntetőperrel nem egészen világos. Eszembe jutott, hogy talán börtönbe küldött levelek, melyeket nem sikerült átadni, de amikor a dátumokat nézegettem, kiderült, hogy a levelek 1945-ben íródtak, amikor még az eljárás sem indult el Kelemen Zoltán ellen. Felmerül az a lehetőség is, hogy a levélíró (Kurunci Péter) szintén vádlott volt, esetleg részese a vélt összeesküvésnek – és így a levelezés ügyészi bizonyíték volt. (Ebben az esetben azonban logikusabb lenne, hogy az ügyészi iratok között, és ne az ügyvédi irodában legyenek az eredeti levelek.) Vagy talán Kelemen Zoltán, mielőtt börtönbe vitték volna, apámnál hagyta néhány személyes iratát (és ezek közt a leveleket is)? Ez tűnik a legvalószínűbb magyarázatnak. Feltehetően sohasem kapok már biztos választ arra a kérdésre, hogyan is kerültek az aktába. De ha már itt vannak, segíthetnek – nekem is, az olvasónak is –, hogy közelebbről lássuk az elítéltet (vagy terroristát, ahogyan manapság mondanánk). Annál is inkább, mert a vád egy intenzív hevületet tükröz, és ezt a védelem sem hagyhatja figyelmen kívül, amikor olyan ellenérveket keres, amelyek az új képletek világában is relevánsak lehetnek. Ez a hevület határozza meg a dolgok menetét, és így a büntető-eljárás határain kívül reked az a tény, ki is volt tulajdonképpen Kelemen Zoltán.

Kurunci Péter levelei látóköron belülre hozzák azt a bánáti környezetet, ahová Kelemen Zoltán is tartozott. Az időrendi sorrendet követve, idézem az első levelet, melynek a borítékán 1945. szeptemberi dátum áll. A levélből kiderül, hogy a címzett éppen katona. Itt megállnék egy pillanatra, mert az iratokban benne van az az adat is, hogy az 1945/46-os iskolaévben Kelemen Zoltán a nagybecskereki (akkor petrovgradi) mezőgazdasági középiskola harmadik osztályos tanulója volt. Egyébként 1926. szeptember 24-én született. A háború sok mindent összekavart. 1945-ben nem volt ritka egy tizenkilenc éves harmadik osztályos középiskolás, és nem volt igazán ritka az sem, ha keveredett a középiskola és a katonai szolgálat. További magyarázatul szolgálhat Kelemen Jánosnak (Kelemen Zoltán apjának) egy dátum nélküli, kézzel írt levele. Apám nyilván arra kérhette Kelemen Jánost, hogy írjon le olyan adatokat, amelyek a háború utáni friss értékeket figyelembe véve pozitív fényben tüntetnék fel a fiát. Kelemen János ezt írja a fiáról: „Fölszabadulás után mindjárt kocsival lóval Szt becsejre a muníciót hordta a hadsereg után. Azután a munkas batalionba került, onnan bevonult katonának. Katonaságtól mind ta-

nulo lešzerelt és a Zrenyanini Mezőgazdasági iskolába járt itt is minden rohammunkán részt vett: a nyáron az ifjúsági vasútvonalon volt, az új Jugoszlávia ujáépítésén részt vett.” Volt már tehát katona, mielőtt a becskerek mezőgazdasági iskolába járt volna (vagy mielőtt folytatta volna a háború után a mezőgazdasági középiskolát).

Visszatérve a levelekre, hogy minél pontosabb kép alakuljon, szó szerint, sőt, betű szerint idézem, és a sorok is pontosan tükrözik az eredeti levél sorait. Tehát az első levél teljes szövege így szól:

„Kedves

Barátom

En hálá az Istenek egészséges vagyok.

Amit tiszta szívből neked is kívánok.

Kedves barátom leveledet meg kaptam.

Aminek nagyon örvedtem.

De megse anyira mindha te jöttél.

Edig meg nem halotam rollad,

Minden nap csak abban remél-

kedtem hogy hazzajösz.

Demikor meg halotam, hogy

ott maratál, el vesztettem,

Minden kedvemet, és bizalmat.

Kedves barátom. Mi bálba

járunk csak egy a nagy hiba.

Hogy egy jó barátot is ott fogták.

De, nembaj szép élet a kato-

na élet, Majdcsak ecer

Enis boldog leszek ha haza jösz.

Imretek vasárnap volt krumplit

szedni. Az omladinának.

Mi még ide haza vagyunk,

ugyan úgy mind azelőt.

Bözsi is meg szolított, hogy

ide hazzavagyok én még?

És te mere vagy kerdezte.

De én nem tudom mert nem

akarom mondani neki,

Az Emillel nem beszéltem

Ma fogok beszélni vele,

Minél előbb maj meg írom
Mi hogy ál, hogy beszélte
vele vagy nem?
Ha meg tudom, akkor a
heten megírom.

Üdvözölök
Mindenkit
Tisztelettel
Péter”

Kurunci Péter és Kelemen Zoltán osztálytársak voltak az általános iskolában. Osztálytársuk volt Bleszkány József, a fővádott is. A levélből láthatjuk, hogy az élet valahogy folytatódott a világháború után. Egy helyzetkép is kirajzolódik. Falusi bálók is vannak, hagyományos dolgok maradtak fontosak – például az is, hogy a Bözsi érdeklődött Zoltán után. Nem éppen Kosztolányi magyarságával íródtak Kurunci Péter levelei, de magyarul. A levélben egyetlenegy szó van szerbül, az „omladina” (azaz ifjúság), és ennél a szónál megállnék egy percre. Imre (talán Zoltán fivére) krumplit szedett az omladinának, azaz valami lelkes ifjúsági akcióban vett részt helyi keretek között. Az omladina szóra frissen rakódott ideológiai jelzések iránymutatók, elvesztek volna az egyszerű ifjúságra fordítással. A múlttagadás és -elvetés éveiben az ifjúság nemcsak életkort jelent, hanem egy ideológiai-politikai „helyes” irányt is szimbolizál. Bármilyen volt is Kurunci Péter véleménye a helyes irányról, azt biztosan érezte, hogy a sajátos jellegű krumpliszedést csak úgy tudja kifejezni, ha hozzáteszi a megrögződő félben levő varázsszót is. Akkoriban új hatalmi szimbólumok kötődnek az ifjúsághoz, és a „pozitív”-nak is szinonimájává válik az omladina. A szó felbukkan vasútépítő akciók, de új tánchelyek elnevezésében is. A kisebbségi nyelv nem követi mindig pontosan a többségi társadalomban frissen alakuló konnotációkat, mozgalmi értékjelzéseket. Érdekes lenne tudni, melyik szót használta volna ebben a helyzetben a (szintén mi vidékünkéről származó) Kosztolányi.

Néhány sort idéznék a következő levélből is, melyet Kurunci Péter 1945. november 3-án írt Kelemen Zoltánnak. A levelet a verseci katonai tüdőszanatóriumba címezte (Zoltánt akkor ott kezelhették). Péter az aracsi almagról és szerelmi sikereiről (valamint várt sikereiről) számol be. Egyebek között ezt írja:

Kedves Barátom,

Kedves Zoltán én egészséges vagyok amit
neked is szívből kívánok,
Én hálát az Istennek jól mulattam
vasárnap is. Csak két lányt kesért-
tem hazza. Elég jól ment mert
értem célt egyiknek Most meg het-
főn volt próba a alma bála. Készül-
nek aracson És mingyár it meg
az Anát kesérttem hazza Csak az a baj
hogy ő komoj egy kicsit de maj meg puhul
Most meg minden szentek napján
miziba voltam. És a ká Bőrső is ott
volt másik leánygal. Csak én vettem
hasznát mert ennelsem jöt hazza
Hát csak az a Baj hogy mideg meg
és le soványkodok majd kiheverem
ha ember leszek. Csak azt sajnálom
hogy te oda vagy nem együtt járunk
a lányokhoz, Az Öcsiköl meg én
kaptam levelet. Amem nyilat. Kozik
a szabadság felől úgy látszik ki
köl keresni azt mid te,

Egy rettenetes világháború még alig múlt el, és durva intézkedései az új hatalomnak is vannak. A levelek azonban mintha egy történelemtől független környezetet mutatnának. A levélírók nyilván inkább saját életkora, mint a folyamatban lévő történelmi korszak ihleti. Nyomtatásban is láttatom a levél kezdő sorait:

„Kedves Barátom,
Kedves Zoltán én egészséges vagyok amit
neked is szívből kívánok.
Én hálát az Istennek jól mulattam
vasárnap is. Csak két lányt kesért-
tem hazza. Elég jól ment mert
értem célt egyiknek Most meg het-
főn volt próba a alma bála készül-
nek aracson És mingyár it meg
az Anát kesérttem hazza Csak az a baj
hogy ő komoj egy kicsit de maj meg puhul.
[...]

Akkoriban nagyrészt korzón és táncokon alakultak közösségek. Ma nincs korzó, tánc van, de közben nemigen lehet beszélgetni – tévé van. Van viszont internet is. Érdekes lenne tudni, hogy ma nehezebben (vagy éppen könnyebben) alakul-e egy közösség és egy olyan történelemtől/ideológiától független valóság, mint amelyet Péter levelei mutatnak. Persze az is lehet, hogy Péter és Zoltán levélváltásának tartalmára a levélírás műfaja és az azzal kapcsolatos megszokások is kihatottak. A legvalószínűbb azonban, hogy a levelekben arról volt szó, ami a tizenkilenc éves fiatal emberek számára akkoriban a legfontosabb volt. És a levelekből valószínűleg jobban ki lehet következtetni, mint a bírósági aktákból, hogy kik is voltak az „összeesküvők”.

Az összeesküvés részletei

Kelemen Zoltánt 1947. október 8-án tartóztatták le. Azért emeltek ellene vádat és ítélték el rövid időn belül, mert nem jelentette fel osztálytársát, Bleszkány Józsefet. Egy ilyen mulasztás büntethetőségének a határai vitatottak az összehasonlító büntetőjogban. Számít az is, hogy a bejelentéssel/feljelentéssel meg lehetett-e volna akadályozni egy súlyos bűncselekményt. Számít az is, hogy mennyire felajzott a társadalom, és mennyi mozgásteret hagy a hűségigény. 1947-ben a valóságtérképen nemigen maradt szabad folt a „velünk”, illetve „ellenünk” területei között. Ez nem csak a nyíltan ideológiafüggő államokban lehet így. Néhány

évvvel ezelőtt egy németországi bíróság a Wal-Mart amerikai üzletlánc németországi üzleteire is kiterjedő szabályzatát vizsgálta, melyben az is benne volt, hogy egy cégimnusszerű alkotás szavalásával kell kezdeni a munkanapot, tilos a cégen belüli randizás, és minden alkalmazottnak kötelessége, hogy bejelentse/besúgja, ha észreveszi, hogy egy kollégának és kolléganőnek találkája van. A hűségkövetelmény – akár felajzott államról, akár felajzott nagyvállalatokról van szó – kiterjed a feljelentés elvárására is.

Nem egészen világos, hogy a 12 526. számú aktában foglalt ügyben milyen bűnről is volt szó. Bleszkány József sem jutott el oda, hogy valamit el is kövessen. (Hozzá kell tennem, hogy persze a kísérlet büntetését is ismeri minden büntetőjog.) A bíróság szerint Bleszkány József 1946 nyarán Vološinováról – törvénytelen határátlépés útján – Magyarországra akart átjutni, azzal a szándékkal, hogy ott csatlakozzon egy (az iratokban meg nem nevezett) szervezethez. A szervezet stratégiai céljairól két alternatív elképzelés fogalmazódott meg. Az egyik szerint a szervezet a Vörös Hadsereg távozása után vette volna át Magyarországon a hatalmat (a vološinovói segítséggel?!), a szovjet távozás pedig 1947-re volt várható; a másik koncepció szerint a szervezet nem várt volna, hanem szembeszállt volna a Vörös Hadsereggel. Bleszkány pechjére, a szervezkedés alig két évvel azelőtt történt, hogy Tito szakított volna Sztálinnal, tehát akkor, amikor a Vörös Hadsereg még Jugoszlávia hatalmas és hű szövetségeseinek volt a hadserege. A bíróság bizonyítottan vette a Vörös Hadsereggel való szembeszegülés szándékát. Ez az, amiről Kelemen Zoltán az ítélet szerint tudott, amiről – amint összeesküvők között illik – beszélt is a vádlottal, és amit elmulasztott jelenteni.

Apám feljegyzéseiből látom, hogy a védekezés egyik lehetséges vonala az lett volna, hogy a vádlott tagadja, hogy valóban tudott Bleszkány terveiről. Erre az irányra utal a feljegyzésekben az a mondat, mely szerint Kelemen Zoltán azt mondta (apámnak), hogy az UDBA-ban (Uprava državne bezbednosti, azaz Állambiztonsági Hatóság – titkosrendőrség) kikényszerítették a vallomását. A vádlott apja pedig azt nyilatkozta, hogy Bleszkány „rántotta be” a fiát. (Talán így volt, talán a nyomozók mondták ezt Kelemenének.) Mindenesetre nem lett volna könnyű szembehelyezkedni az UDBA által rögzített tényállással. Valószínűnek tartom egyébként, hogy az UDBA azt rögzítette vallomásként, amit hallani szeretett volna. Valószínű azonban az is, hogy Bleszkány tényleg megosztotta az osztálytársaival világmegváltó elképzeléseit, és ezután Kelemen Zoltán nem a rendőrségre sietett.

Egy másik védekezési vonal az lehetett volna, hogy ez mind nevetséges, és aránytévésztről van szó. Úgy tűnik, ez sem volt járható út. Bleszkányt már elítélték, mielőtt Kelemen ellen megindult volna az eljárás, tehát

Bleszkány tettének (pontosabban szándékának, terveinek) súlyát már hivatalosan is megállapították. A felhevült korszakoknak legjellemzőbb tulajdonsága a képletek uralma és az arányvakság volt. Nem kezelhetek jelentéktelen és nevetséges ügyként egy vološinovói kezdeményezést, melynek célpontja a Vörös Hadsereg. Bűncselekmény a legkisebb elmozdulás is a gyűlölt (vagy arra emlékeztető) irányba.

Így csak a képleteken belül lehetett valamivel próbálkozni Kelemen Zoltán érdekében. A tárgyalást 1947. november 12-ére tűzték ki. Előtte, 1947. november 4-én, apám egy tanú meghallgatását javasolta. Ez Ilija Đakovački volt, a nagybecskereki mezőgazdasági középiskola tanulója (nyilván osztálytársa Kelemen Zoltánnak). Apám beadványában az is le van írva, hogy mit kellene a tanúnak bizonyítania. A javaslat szerint a tanú arról nyilatkozna, hogy Kelemen Zoltán a népi ifjúság (narodna omladina) munkájában „őszinte elkötelezettséggel vett részt, hátsó gondolatok nélkül, és tevékenysége mindig konstruktív volt”. A cél nyilván az volt, hogy ha már az UDBA által rögzített tényeken és azok súlyán nemigen lehet változtatni, próbálják meg elkerülni a teljes odasorolást a negatív képlethez. Erre pedig annak a hangsúlyozása ad esélyt, ha valaki „hátsó gondolatok nélkül” az omladinához tartozik, konstruktív, részt vesz a vasútépítésen, és rohammunkás is.

Hogy teljesebb legyen a kép, hadd tegyem hozzá, hogy annak idején egy útépítésen való részvétel nem feltétlenül önfeláldozó egyéni döntés eredménye volt. Később sem volt így. Amikor alig több mint tíz évvel a Kelemen Zoltán ellen meghozott ítélet után beiratkoztam a belgrádi jogi karra, mindnyájan tudtuk, hogy nyaranta illik legalább egy hónapig a Testvériség-Egység autótutat építeni, azt pedig végképp elvárták, hogy a négy tanév alatt legalább egyszer ott legyen mindenki. Egyik nyáron egy hónapig én is a Testvériség-Egység autótutat építettem a délkelet-szerbiai Džep falu környékén. (Valószínűleg török eredetű a džep és az azonos jelentésű magyar zseb szó is.) Ha hencegni akarok, el tudom mondani, hogy a száztagú építőbrigádból csak négyen-öten kaptak elismerő oklevelet – én közöttük voltam. Az igazságnak része azonban az is, hogy a többiek mind „rohammunkás” elismerést kaptak. Külön elismerést kapott a brigádunk, a Kuzman Josipovski. (Akkor sem tudtam, most sem tudom, ki is volt pontosan Kuzman Josipovski. Feltehetően egy macedón származású partizán hős lehetett.) Tulajdonképpen győztese lettünk valamilyen rohammunkaversenynek. A brigád valamennyi tagja joghallgató volt, és egy kis jogászfifika is volt abban, ahogyan hozzájárultunk az omladina és rohammunka mítoszainak építéséhez. A sikert azzal mérték, mennyi munkát végeztünk el. A munka abból állt, hogy csákánnyal bontottuk egy hegy oldalát, és aztán a sziklát, kavicsot az épülő úthoz szállítottuk. A brigádparancsnokunk azt is tudta, az eredményt azzal

mérik, hogy mennyivel csökkent a hegyfal. A mérést megelőző tizedik napon túlórázni kezdtünk. Az utolsó napokban pedig még célravezetőbb megoldást választottunk: mindenki bontott, senki sem vitte tovább az építőanyagot, hanem csak lelöktük a hegy alá (részben eltorlaszolva egy patakot). Így a Kuzman Josipovski brigád megnyerte a munkaversenyt. A brigádparancsnokunk pedig később neves politikus lett.

Kelemen Zoltán is rohammunkás volt. Nem tudom, mennyire segített e tény, az omladina lelkes akcióiban való részvétel és Ilija Đakovački tanúvallomása. Zoltán apja egy levelében leírja, hogy a fiát a német megszállás alatt kényszermunkára vitték. Kelemen János hozzáteszi, hogy tizenegy és fél hold földjük van, és „az adót kifizettem a beszolgáltatásnak eleget tettem”. Apá m minden bizonnyal felhasználta ezeket az adatokat is.

Fővárosi hadudulás után mindjárt kóborral lóval
 It beugrta a miniciót hordta a hadsereg után.
 a után a minicess batalionba került,
 onnan bevonult katonáinak. Katonásként
 mind tornillo lőverelt és a krenyauin
 akciók során is iskolába járt itt is minden
 jogaimunkán részt vett. a nyáron az
 ifjusági vasútvonalon volt, az új Zugor
 lavia újépítésen részt vett.

Ezekben Bleszkány József egyetlen egy pontban
 nem vett részt: a megmálás alatt iskolába járt.
 ussant Kelemen Zoltán nem vág er két
 iskolait mert Franje felére kényper munkára
 vitték. Kelemen 11 1/2 hold földjük van, az adót
 kifizettem a beszolgáltatásnak eleget tettem.

Kelemen János

A Vörös Hadsereg megúsza, Kelemen Zoltán nem.

A bíróság két év szabadságvesztésre és kényszermunkára ítélte Kelemen Zoltánt. Ezt az ítéletet a fellebbezés után sem csökkentették. Ma természetesen abszurdnak és igazságtalannak tűnik az ítélet. 1947-ben is igazságtalan volt, de az akkori hangulatkörnyezetben nem abszurd. Ha valamit sikerült beerőltetni a még mindig szenvedélyt parancsoló megosztásképletbe (a partizánok és a Vörös Hadsereg egyrészt, illetve az ellenség másrészt), akkor inkább szenvedélyes, mint kiegyensúlyozott ítéletek születtek. Lehet, hogy számításba jöttek ennél drágóbb ítéletek is. Azt is csak találgatni lehet, mennyit nyomtak a latban azok az érvek, amelyek igyekeztek kivonni a vádlottat az ellenségképletből. Az ítélet után Kelemen Zoltán életében két év kényszermunka, majd másfél év katonaság következett.

Végeredményben a Vörös Hadsereget 1947-ben nem sikerült arra kényszeríteni, hogy elhagyja Magyarország területét. Kelemen Zoltán élete újraindulhatott 1951-ben, amikor túl volt a kényszermunkán és a katonai szolgálton is, és amikor a Szerb Népköztársaság Mezőgazdasági Minisztérium Káderiskoláztatási Osztálya talán megengedte, hogy folytassa a becskeréki mezőgazdasági középiskolát. (Remélhetőleg, válasz ugyanis nincs az iratokban, nem tudom biztosan, hogy döntött a minisztérium.) Kelemen Zoltán, Kurunci Péter és Bleszkány József ma nyolcvanhat évesek (vagy nyolcvanhat évesek lennének).

BAKAI ISTVÁN ÜGYE KÜLÖNBÖZŐ HADSEREGEKKEL

A 12 275. számú akta

Bakai István – „Pista”

A 12 275. számú, Bakai István nevét viselő aktában legelöl egy bírósági végzés van 1945. december 17-i keltezéssel, mellyel a petrovgradi bíróság apámat hivatalból kinevezi Bakaji István (értsd: Bakai István) védőjének. A per kezdetén Bakai István harmincéves volt, apám harminchárom. A következő irat egy idézés a tárgyalásra, amely 1945. december 28-ára lett kitűzve. December 28-án nemcsak a tárgyalást tartották meg, hanem már írásbeli ítélet is született, mely „Bakaji István – Pištá”-t háromévi kényszermunkára ítéli.

Mint ahogyan ismertebb bűnözőknél szokás, a név mellé odaírták idézőjelben a becenevét is, amely által ismertté (hírhedtté) vált. Mint

például Željko Ražnatović – Arkan, vagy Milorad Ulemek – Legija, vagy esetleg Lucky Luciano (az amerikai maffiavezér rendes keresztnéve nem jut eszembe). Ez a megrögzöttség tartós. Valamivel több mint fél évszázaddal Bakai István elítélése után a belgrádi ügyészség vádat emelt azok ellen, akiket felelősnek tartott a NATO-bombázásért, és köztük Clinton amerikai elnök, pontosabban a „Bill» néven is ismert William Clinton» ellen is. (Az ítélet meg is született, 2000. szeptember 21-én a belgrádi Kerületi Bíróság húsz év szigorított börtönre ítélte William Clintont – Jacques Chirackal, Anthony/Tony Blairrel és több más vádlottal együtt.) Amerikai ítéletekben a ragadványnevek előtt az „a. k. a.” jelzés jelent hangsúlyerősítést. (A. k. a., azaz „also known as”, vagyis „úgy is ismert mint”). Ezúttal a „Pista” volt hivatott hangsúlyozni a bűnözőpatinát és besorolást. És feltehetően színtiszta igazság, hogy Bakai Istvánt Pistaként ismerték (csakúgy mint William Clintont Billként).

Az ítélet rendelkező részében áll még, hogy Bakai István – Pista 1915-ben született Lukácsfalván, négy elemi végzett, római katolikus vallású, jugoszláv állampolgár, földműves, nőtlen és vagyona nincsen. Az iratcsomóban megvannak még apám kézírásos jegyzetei és a fellebbezés másolata. Annak viszont nincs nyoma, hogy mi lett a fellebbezés eredménye. (Lehet, hogy csak egy példányban érkezett a másodfokú döntés, és ezt az iroda az elítéltnak továbbította. Valószínűbb, hogy apám is kapott egy másolatot, de talán ez valamelyik másik aktába került, amellyel kapcsolata volt. Most, hatvanhét év után, nehéz ennek utánajárni.)

Vannak időszakok a történelemben, melyek vakító világosságot és egyszerűséget igyekeznek ráerőszakolni a jogra. A képletek, divatok mindig kihatnak az ítélkezésre (csakúgy mint minden más emberi tevékenységre), de vannak időszakok, amikor képletek és divatok diktatúrájáról is beszélhetünk. Ilyenkor minden egyszerű – és a tárgyalás napján megszülethet már az írásba foglalt ítélet is. Minden a besoroláson múlik, és a besorolást rendszerint nem előzi meg sok töprengés. Töprengésredukáló következményei vannak annak a körülménynek is, hogy a patriotizmust éberséggel lehet a legmeggyőzőbben bizonyítani, az éberséget pedig elenségfelfedezéssel. Így lényegesen kisebb kockázattal jár, ha valaki egy ártatlanban ellenséget fedez fel, mint ha elmulasztja észrevenni, hogy valaki tényleg az ellenség oldalán jár. Egy téves elmarasztaló ítélet sokkal hazafiasabb, mint egy vitatható felmentés. A történelem során újra meg újra megjelennek hevület uralta korszakok, és ilyenkor a megfelelő magatartás mércéje magasra kerül, nem elég egy politikusi beszédben csak ötször-hatszor említeni a szocialista öngazgatást (vagy mondjuk a munkahelyteremtést), és nem elég, ha egy bíró csak azokat ítéli el, akik kétséget kizáróan bűncselekményt követtek el (mert így a felmérések, kiértékelések mércéi alatt maradhat).

Kitéró egy aradáci péklegénnyel és az Informbíróval kapcsolatban

Eszembe jut egy másik érdekes jogeset, amelynek dokumentumait (még) nem találtam meg az irattárban, de emlékszem a részletekre, melyeket apám ebéd közben mesélt el. Az ötvenes évek elején lehettünk, és a domináns hevület a Tájékoztató Iroda (az Informbiro) ellen irányult. 1948-ban Tito szembefordult Sztálinnal, a Tájékoztató Iroda elítélte Titót és a titói politikát – és a sorsunk valamivel jobbra fordult. A politikának azonban – mint 1948 előtt is – az „egység” volt a kulcsszava; az egység viszont könnyen fellazul, képlékennyé válik, ha nincs ki ellen egységbe tömörülni. Egységhangulatot úgy lehet kovácsolni, ha kíméletlenül leszámolunk a szemben állókkal. Ha pedig nincs elég kovácsanyag (nincs elég szemben álló), akkor ezt is konstruálni kell. Voltak, akik valóban szembeszegültek Titóval tiszta meggyőződésből vagy azzal is számolva, hogy a végén mégis a hatalmas Szovjetunió kerülhet csak ki győztesként. Nehezen hihető azonban, hogy ezek közé tartozott volna az az aradáci péklegény, akinek apám volt a hivatalból kinevezett védője. A nevére nem emlékszem, és ezért nehéz rátalálni az aktára. Szlovák volt, ha jól emlékszem, apám azt is elmondta, hogy kevés osztályt végzett, és nem beszélt tökéletesen szerbül.

A tárgyaláson akkor következett be drámai fordulópon, amikor az ügyész magyarázta, hogy mennyivel emberibb, igazibb és Marxhoz közelebb álló a jugoszláv kommunizmus, mint az Informbiro álkommunizmusa. A bíró megkérdezte a péklegényt, hogyan állhatott az Informbiro mellé, mire a vádlott – olyan meggyőzően, hogy ez még a sima lejtőn sikló véleményalakítást is megállította egy pillanatra – megkérte a bírót, hogy magyarázza már el valaki, hogy mi is az az Informbiro, amit állandóan emlegetnek. És a bíró magyarázni kezdte a szovjet, azaz az Informbiro és a „miénk”, azaz jugoszláv kommunizmus közti különbséget. A péklegény nemsokára félbeszakította, és izgatottan, könnyes szemmel mondta: „De bíró elvtárs, de hát én ezt a miénket sem szeretem, hát még amazt!” E meghökkentő mondatot nem lehetett ugyan hazafias nyilatkozatnak minősíteni, de még nehezebb volt benne egy tájékoztatóirodás ügynök ármánykodását felfedezni. Visszafordulni azonban már nem lehetett. Apám szerint a bíró is jelezte, hogy látja, ki áll tulajdonképpen előtte, de ez csak a büntetés mértékére hatott ki. Csak hat hónap szabadságvesztésre ítélték. Becskerekai jogásztársaságokban pedig évekig idézték még újra meg újra a péklegény kitarulkozását. Volt, aki azt is tudni vélte, hogy a péklegény sikeresen udvarolt (olyanoknak is, akiknek mások is igyekeztek udvarolni), és tulajdonképpen ez a körülmény sarkallta a feljelentőt.

Lázárföld, Versec, Čačak, Leskovac, Mostar, Livno,
Obersdorf, hadseregek és narratívák

Bakai Istvánra visszatérve, egészen más kép alakul ki az ítélet, illetve a fellebbezés szövegéből. Ez persze önmagában nem meglekítő. A jogászmesterségnek sok évszázadon át fennmaradt jellegzetessége a különböző narratívák szembeállítás. Emlékszem az első ügyre, amit rám bízta, amikor huszonhárom éves koromban a családi irodában kezdtem a jogáskodást. A vita tárgya két melencei birka volt. Én a birkatulajdonos ügyvédje voltam, aki kártérítést követelt a pásztortól, mert nem vigyázott a birkákra; kettő egy árokba esett, és nem lehetett őket megmenteni. Igyekeztem egyszerű, világos kötelességmulasztást ábrázolni, és bizonyítékokat mutattam be a birkák értékére vonatkozóan is. A pásztor ügyvédje meglepő narratívával állt elő. Elmondta, milyen jó pásztor az alperes, mennyire ismeri az állatokat, és hogy tulajdonképpen a két kérdéses birka már életútja végéhez közeledett, a véget érezve behúzódtak az árokba, mert egyébként sem éltek volna túl azt a napot. Így tulajdonképpen nem esett kár, a birkák addig éltek, ameddig amúgy is éltek volna, a bundájuk megmaradt, a pásztor pedig nem kötelességet mulasztott, hanem csak megértette a birkák sorsát. Bajusza alatt mosolyogva, a bíró megkérdezte, hogy a halálba vonulás módozatain túl, vannak-e más hasonlóságok is az afrikai elefántok és a melencei birkák között.

Szóval narratívák alakulhatnak és alakulnak ideológiai kényszer nélkül is. Keményen ideológiáfüggő korszakokban azonban – ha a jogvitának van valami ideológiai relevanciája – a hitelesség nem a történet felépítésén és bizonyíthatóságán múlik, hanem azon, hogy mennyire áll közel az uralkodó képlethez. Emellett nemigen van átjárhatóság a valóság ilyen vagy olyan feltérképezései között – és nincs bajusz alatti mosolygás sem. 1945-ben gyakorlatilag minden más megkülönböztetést megszüntettek a háború megosztásai. Azt, aki német hadseregben szolgált, nemigen lehetett kivonni a „fasiszta ellenség” képletből.

A Bakai István elleni ítéletet nem könnyű olvasni – és itt most nem csak a tartalmára gondolok. Az eredetét a vádlott kaphatta, ami az irodában maradt meg, az egy világoskék, halvány, nagyon nehezen olvasható kópia. Több (néha sok) példányban történt akkoriban a gépelés, az indigóval takarékoskodni kellett, sokszor újrahasználtak egy-egy – egyre fakóbb eredményt produkáló – indigópapírt. A petrovgradi Kerületi Népbíróság azt állapította meg, hogy Bakai István 1942. május 25-én saját akaratából belépett a Prinz Eugen hadosztályba, és a német hadseregben maradt egészen 1945. május 2-áig, amikor foglyul ejtették a szövetséges haderők. Szolgálatot teljesített Versecen, Čačakon, Kačarevóban, Autovacon (?), Kečaranban (?), Mostarban, Livnóban, Bugajanban (?), és így részt vett

a „mi partizánjaink, valamint az olasz és bolgár partizánok elleni harcokban”. (Nem tudom, hogy az Autovac és Kečaran elírás-e. Nem tudom kizárni, hogy valamilyen kisebb szerb – vagy inkább bolgár – falu lenne. A Bugajan talán a Bugojno elírása.) Ezeket a zömmel dél-szerbiai és hercegovinai területeket igyekezett tehát a Pista elhódítani. Az ítélet elsősorban arra támaszkodik, amit a vádlott vallatása után az OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda, azaz Népvédelmi Osztály) feljegyzett, és kisebb részt arra a jegyzőkönyvre is épít, melyet a vizsgálóbíró előtti kihallgatáson rögzítettek. Hadd tegyem itt hozzá, hogy az OZNA volt a II. világháborúban alakuló titói Jugoszlávia első titkosszolgálat. 1944 és 1946 között működött. 1946-ban két részre vált: a katonai és a polgári titkosszolgálatra. Az utóbbi lett az UDBA. Most, amikor ezekhez a rövidítésekhez már veszélytudat nélkül is lehet közelíteni, az ember közelebből is megnézheti őket, sőt azt a kissé tiszteletlen kérdést is felteheti, miért toldottak „A” betűt az OZNA és UDBA végére, amikor tulajdonképpen csak az OZN, illetve UDB betűk jeleznek tényleges szavakat. (Az Uprava države bezbednosti rövidítése például UDB és nem UDBA kellene hogy legyen.) Közben mindenki OZNA-t és UDBA-t mondott, ezeket a rövidítéseket használták hivatalosan is. Most, amikor ezt firtatom – jócskán megkésett bátorsággal –, nem jut más eszembe, minthogy a hagyományos szerb nyelvben nem szokás kis pótmagánhangzókat tenni a rövidítés mássalhangzói közé, tehát a lélegzetvételt nem könnyítheti egy „udébe”, vagy „ozéen”. OZN-t vagy UDB-t mondani viszont még a harcedzett, kemény titkosrendőröknek sem lehetett könnyű – és elegáns sem lett volna. Az „A” hozzátoldásával kimondhatóbak és hangzatosabbak lettek a titkosrendőri rövidítések, és ez a kakukktőzés minden legitimációt megkapott. Ma ezen el lehet gondolkodni, akkoriban azonban nemigen lehetett kérdéseket feltenni sem az OZNA-val, sem az OZNA jegyzőkönyveivel kapcsolatban. Így a védelem tanúmeghallgatási indítványait a bíróság elutasította azzal az indoklással, hogy a tények e nélkül is tisztázottak.

Az ítéletben rögzítve van az is, hogy a vádlott, mielőtt a Prinz Eugen hadosztályba került volna, Lázárföldön lakott. (Ott zömmel magyarok és németek laktak, a világháború után azonban boszniai szerbeket telepítettek oda. Így válik logikussá, hogy 2011 őszén ott fogták el Ratko Mladićot.) Mladićtal ellentétben, Bakai István nem bujkált, hanem szolgaként dolgozott egy gazdánál. Az ítéletben az is benne van, hogy a háború elején a „volt Jugoszlávia hadseregében” szolgált, majd foglyul ejtették. (Az ítélet nem említi, hogy ki ejtette foglyul. Mivel a jugoszláv hadseregben szolgált, a német hadsereg ejthette foglyul, de ennek a hangsúlyozása bonyolította volna az ítéletben vázolt jellemrajzot.) Miután szabadon bocsátották, ismét szolgaként dolgozott Lázárföldön, korábbi gazdájánál. A gazda neve nincs az ítéletben. A bíróság továbbá megállapítja, hogy

1942. május 25-én saját akaratából csatlakozott a német hadsereghez. Az ítélet szempontjából kulcsfontosságú, hogy ez valóban saját akaratából történt-e. A bíróság egyértelmű állást foglal, de az érveket felsorakoztató mondatok megfogalmazásában érezni valami bizonytalanságot is, amikor a magyarázat megáll a „talán” megállapításnál. Az ítélet szerint saját akaratából lépett a német hadseregbe „talán [možda] azért, mert német az anyja”, és „talán a környezet hatása alatt”. (Az anyja lányneve egyébként Hartig volt. Bánátban több Hartigot ismertem, köztük egy osztálytársamat is, ők magyarnak tartották magukat. Persze lehettek német Hartigok is. Nem tudom, hogy a Hartig vezetékneven kívül volt-e más támpontja is annak a feltételezésnek, hogy Bakai Istvánnak német volt az anyja.) Támogató érvként használja a bíróság azt is, hogy Bakai István magyar nemzetiségű, és így nem mozgósíthatta a német hatóság, vagy ha mozgósította volna, megtagadhatta volna a csatlakozást, és ezt kötelessége is volt megtenni, mivel jugoszláv állampolgár.

Ezen a ponton lényegesen különbözött a bánáti és bácskai magyarság sorsa. Bácskában mozgósították a katonaképes magyarokat, és akiket besoroztak, azok leginkább az orosz és az ukrán frontra kerültek. Bánátban német megszállás volt, és a magyarokat elvben nem vitték el a német katonaságba. A bíróság tehát nem ok nélkül lát érvet abban a körülményben, hogy Bakai István magyar. Akaratlanul azonban egy kissé idillikus képet is alakít a fasiszta német mozgósítási gyakorlatról, feltételezve, hogy mindig szabad választást engedtek azoknak, akik nem németek.

Vitatott volt az is, hogy Bakai valóban részt vett-e a partizánok elleni fegyveres akciókban. Ezt a vádlott már a vizsgálóbíró előtt tagadta, és a tárgyaláson – most már apám segítségével – magyarázta, hogy nem vett részt. A bíróság azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy az OZNA előtt tett vallomás „teljes bizalmat érdemel”, és a vádlott nem bizonyította az ellenkezőjét. Mai jogász szemmel nézve érdemes lenne feltenni a kérdést, hogy az OZNA előtt tett vallomás után vajon teljesen áthárul-e a vádlottra a bizonyítás terhe – és persze az is kérdéses, hogyan lehet valamit bizonyítani, ha a bíróság elvet minden bizonyítási indítványt (elutasítja a védelem által javasolt valamennyi tanú meghallgatását), mert a tények eléggé tisztázottak, „és felesleges a javasolt tanúk meghallgatása”.

A bíróság úgy találta, hogy Bakai István nép és állam elleni bűncselekményt követett el. Három év kényszermunkára ítélték, és azt követően két évre megvonták „minden politikai jogát” és polgári jogait is (kivéve a társadalombiztosítási segélyre való jogát). Az ítélet azt is kimondja, hogy Bakai István köteles lenne kifizetni az eljárás költségeit is, de ezen a ponton engedékenységet mutat, megállapítva, hogy ez „megfizethetetlen, mivel a vádlottnak nincs semmilyen vagyona”. Így a bíróság mentesítette a vádlottat a költségterítés kötelezettsége alól.

A fellebbezés egy másik narratívát épít. Az tény volt, és nem lehetett vitatni, hogy Bakai István a német katonaságban szolgált. A védői beadvány azt igyekszik valahogyan relevánssá tenni, hogy ki is volt tulajdonképpen Bakai István, és elmondja, hogyan került a német katonaságba, és ott mit tett (illetve mit nem tett). Ez a történetfonat abból indul ki, hogy elmondja, Bakai István szegény sorsú és kizsákmányolt szolga. Ez a tény akkor is, csakúgy mint ma is, sajnálatot és megértést sugallhat – akkoriban azonban a helyes oldalhoz való tartozásnak is tanújelét adta. A fellebbezés bevezető mondataiban az áll, hogy a vádlott a „legszegényebb népréteghez tartozik”, „napkeltétől sötét éjszakáig vagyonosabb parasztok birtokán dolgozott”, nem tartozott semmilyen politikai vagy társadalmi szervezethez, „csupán azok alkották a környezetét, akik a munkájából hasznot húztak”.

Apám azzal is érvelt, hogy a ténymegállapítás során a hatóságok visszaéltek azzal, hogy Pista nem tudta magát pontosan kifejezni. Valóban kimondta azt, hogy a „környezet hatására” lépett a német hadseregbe, de közben elmondta azt is – és ez már nem került az OZNA jegyzőkönyvébe –, hogy a fasiszta rendőrség vitte el Versecre a német hadseregbe, és ő a fasiszta rendőrségre gondolt, amikor ezt szerbül az „uticaj okoline” (a környezet hatása) szavakkal próbálta sután megfogalmazni. A „környezet” tehát a fasiszta rendőrség volt, és nem hasongondolkodású barátok. Pista semmit sem akart kevésbé, mint a német hadsereggel háborúba menni, de hiába ellenkezett, hiába hivatkozott arra, hogy magyar. Vitatva, hogy Pista ténylegesen harcolt volna a partizánok ellen, a fellebbezés arra is kitér, hogy mivel nem tudott németül, őrszolgálatra osztották be. (Katonatársai közül azok, akik akartak, beszélhettek vele, mert a Prinz Eugenben elsősorban bánáti németek szolgáltak, akik leginkább tudtak magyarul és szerbül is.)

Az ítélet egy mondatban azt is pontosította, hogy Pista Leskovacon harcolt a bolgár partizánok ellen. A fellebbezés szerint még a harcok előtt egy csoport katonával a városban volt (Leskovacon), de bolgár támadás indult, és megsebesítette egy ágyúgolyó. Ezután indult tulajdonképpen a csata, a vádlottat azonban nem a csatába, hanem a kórházba vitték, és utána a helyi kórházból Németországba szállították. Így nem állja meg a helyét az a vádpont sem, hogy Pista ténylegesen részt vett volna a partizánok elleni harcokban.

Elmondanám még, hogy Pistát egy németországi katonakórházban ejtette foglyul a francia hadsereg, Obersdorfban, 1945. május 2-án. Innen szállították aztán vissza Jugoszláviába. A fellebbezés magyarázni igyekszik, hogy Pista ekkor mit is érzett – és ez a magyarázat leginkább azt mutatja, hogy ezzel kapcsolatban akkoriban mit kellett mondani. A fellebbezés szerint helytelenül állapítja meg az ítélet, hogy Pistát foglyul

ejtette a francia hadsereg, mert ő ezt felszabadulásként élte meg. Ez valószínűleg valamivel több a valóságnál. A vádlott nem tudott németül, és nem tudott franciául. Négy elemje volt, magyarul tudott, és törte a szerbet. Nem biztos, hogy megoldást látott abban, hogy – ahelyett, hogy Lukácsfalván vagy Lázárföldön lenne – továbbra is Németországban van, de most franciák, és nem németek parancsolnak. Annak se láthatta sok értelmét, hogy örökjön Niš, Leskovac, Čačak, Mostar vagy Livno környékén, olyan vidékeken, amelyekről korábban valószínűleg nem is hallott. Az sem biztos, hogy pontos különbséget tudott tenni a foglyul ejtő, illetve felszabadító „környezetek” között. Előbb a jugoszláv katonaságba sorozták be, majd foglyul ejtették a németek, később rövid időre hazatérhetett Lázárföldre, aztán egy „környezet” a német katonaságba hurcolja, és jön a végén a felszabadító „környezet”, melynek révén aztán börtönbe kerül.

Azt hiszem, nyugodtan leszögezhetjük, hogy a dolgok nem Bakai Pista döntései nyomán alakultak. Ez nem Bakai Pista háborúja volt.

VAN-E ABLAK, AMIN KI LEHET LŐNI?

Nyihta Ferenc ügye (a 12 271. számú akta)

Bevezető megjegyzés

A harmadik bánáti magyar történetnek is büntetőper a témája, és ezen belül az a törekvés, hogy maradéktalanul eldöntsék, ki áll ezen és ki azon az oldalon. 1945 augusztusában Moša Pijade kijelentette, hogy az új jugoszláv törvények „azt az óhajt fejezik ki, hogy miután a háború befejeződött, az igazságszolgáltatásban is átlépjünk egy háborús helyzetből egy békés helyzetbe és normális körülmények közé”. Nem vagyok benne biztos, hogy ez egy valóban végiggondolt és őszinte kijelentés volt; de ha az is lett volna, az „óhaj”, melyről Pijade beszélt, nem vált valósággá. Különösen azokban a büntetőperekben nem, amelyek a világháború megosztásaihoz kötődtek. Háborút nemigen lehet a „mi hősök – ők gonoszok” koordináta-rendszeren kívül folytatni. Könnyebb az osztatlan gonoszokra lőni. Ha arra gondolunk, hogy amazon az oldalon esetleg nemcsak sötét fasiszták (vagy sötét kommunisták) vannak, hanem besorozott kisgyermekes apák is, fogorvosok, almatermelők, a mi oldalunkon pedig vannak tolvajok is, vagy akik verik a feleségüket – akkor sokkal nehezebb háborúzni. Még jobban bonyolítja a helyzetet, ha – mondjuk Bánátban – olyan embereket is észreveszünk, akik tettek jót is, rosszat is, szerbekkel is, németekkel is, magyarokkal is. A világháború hangulatában kétségbe-

vonhatatlan koordináta-rendszer alakult ki, és keményen megrögződött. Ablakok sem voltak rajta, kitekinteni sem lehetett.

A megosztásképlet szerint a „mi oldalunk” egyben a nemzeti becsület oldala is, és az ítékezés a nemzeti becsületet hivatott megerősíteni. Ehhez a képlethez idomul a bíróság neve is. 1945 júliusában Nyihta Ferenc felett a Vajdaság Népeinek Nemzeti Becsülete Ellen Való Büntettek és Kihágások Ügyében Ítélező Bánáti Bírósági Tanács (Veće suda za sudenje zločina i prestupa protiv nacionalne časti naroda Vojvodine za Banat) ítélezett. Érdekes itt figyelni a releváns becsületekre („Vajdaság népeinek nemzeti becsülete”). Horvátországban valamivel korlátozottabb volt a megfogalmazás: 1945 áprilisában „horvátországi horvátok és szerbek nemzeti becsületét védő bíróság”-ot hoztak létre. A vajdasági keret rugalmasabb. Nyihta Ferenc ügyében az ügyész 1945. július 5-én azt állította, hogy a vádlott a magyar nemzeti becsületet sértette, és ezért kér szigorú büntetést. (Ebből azt a következtetést is le lehetne vonni, hogy Bánátban a háború után, elvben, a magyar nemzeti becsület is védelmet érdemlő érték volt.)

Egy háttérkép: Gulyás János bölcsessége

Ha állandóan hősök és árulók között kell választanunk, és a nemzeti becsület nem pátoszmentes mércéit alkalmazzuk, alaposan leszűkítjük a besorolási lehetőségeket. Ha valaki a német rendőrségnek feljelentette kommunista vagy zsidó szomszédját tapsot remélve az akkori új hatalomtól, az valóban az árulókhoz tartozott. Ha valaki feljelentette zsidó vagy kommunista szomszédját, de nem azért, hogy tetsszen a megszállóknak, hanem mert vallatták, megijedt, mert félt, hogy mi lesz, ha kiderül, mit hallgatott el, vagy talán mondhatnánk úgy, mert gyáva volt – az lehet, hogy szintén az árulók közé sorolható, de emberibb lenne egy olyan fogalomrendszerben gondolkodni, melyben a két eset között valami különbséget is lehet tenni. Az emberek többsége a fasizmust a háború alatt torznak és embertelennek látta – és erre minden okuk megvolt. A háború után ez a kép a győztes zászlókon lebegett, és a zászlók inkább lendületet, mint árnyalatot diktáltak. A fasizmus rettenetes bűnei természetesen feltárást, kimondást és elítélést érdemeltek, de az állandó fasiszta/antifasiszta szembehelyezés megnehezítette, hogy az alakuló antifasiszta hatalomban is észrevegyünk tökéletlenségeket (mondjuk a „kulákok”, de nem csak a „kulákok” kezelésében).

A retorikai kényszerzubbonyban nehéz volt kikerülni a fasiszta besorolást annak, aki az antifasiszta hatalmat bírálta. Emellett, a zászlók irányát követve, sokan újrafogalmazták a múltjukat, köztük olyanok is, akiknek erre tulajdonképpen nem lett volna szükségük. Emlékszem, hogy kisiskolás koromban egy cukrász – aki a német megszállás alatt is cukrász

volt – szükségét érezte annak, hogy újra meg újra elmesélje, hogy dühvel és megvetéssel nézett minden fasiszta katonára, akiknek fagyaltot adott. Ez valószínűleg nem volt igaz. Szükség volt erre a magyarázkodásra? Nyilván nem minősíthetünk hősnak egy cukrást, aki mindenkre – fasiszta katonákra is – mosolyog, míg fagyaltot ad nekik. De csak a hősi magatartás lehet az emberileg megérthető magatartás? Feltétlenül ellenség, aki mondjuk a megszállás alatt meghívott vacsorára egy fasiszta szomszédot? Vagy hagyjuk el egy pillanatra a háború utáni éveket, és próbáljuk e vacsorapéldát mai környezetben szemlélni. Mi van, ha egy üzletvezető elfogad egy vacsorameghívást a nagyvállalat igazgatójától, akiről tudja, hogy kegyetlenül bocsát el embereket és kiskorúakat dolgoztat éhbérért embertelen körülmények között Indonéziában? Ez valami egészen más? Visszatérve a háborús időkre, egyik osztálytársam mesélte, hogy a nagynénje olyan becskerei némethez ment férjhez, aki később önszántából és hittel csatlakozott a megszálló hadsereghez. A barátom meséje szerint egy családi vacsorán a német tiszt megkérdezte, hová üljön, mire a nagypapa (a családfő) ezt mondta: „Ülj, ahová akarsz. Ahová ülsz, az úgyis az utolsó hely.” A nagypapa így a hősiesség oldalán áll. Tény viszont, hogy a nagynéni nem indított valópert a háború alatt. Tény az is, hogy a családi vacsorát mégis megtartották a fasiszta sógor részvételével. Szóval mégis árulókról lenne szó? Volt, aki valóban így láthatta, mert a nagynénit 1944 őszén letartóztatták mint német tiszt feleségét. (Nagyapámnak sikerült viszonylag rövid időn belül elérnie, hogy szabadon bocsássák.)

Bánatban is, mint mindenütt, voltak, akik valóban Hitler lázálmain keresztül szerettek volna akkori sorsukon javítani, és a lázálmok mellett a gaztettekhez is csatlakoztak. Voltak, akik valóban hősiiesen szembesegültek. Voltak olyanok is, akik nemigen akartak mást, mint félreállni és kivárni, hogy ez elmúljon. Voltak, akik mindenhez alkalmazkodni próbáltak, nem csatlakoztak ugyan, de erre is, arra is mosolyogtak. E valóságot nehéz a fasiszta/antifasiszta tagolódás mentén elhelyezni. Miután azonban a háború alatt természetesen hatalmas erőteret alkotott a „vagy hős, vagy fasiszta” megosztás, ez az erőter a háború után a politikai életben, büntetőperekben vagy egyszerű veszekedésekben gyakran magába szippantott és átformált minden más megkülönböztetést. A fasiszmushoz való valamilyen kötődés pedig nagyon gyakran azt jelentette, hogy a vádlott azonosul a fasiszta gaztetteivel. 1944. XI. 29-én nagyapám feljegyzi a naplójában:

„A rádió leadta, de a Belgrádon megjelenő Politika is hozta, hogy Belgrádon felállított bíróság 105 embert ítelt halálra, s az ítéletet már végrehajtották. A kivégezettek között van: hat miniszter, néhány államtitkár, egyetemi tanár, törzstiszt, újságíró, diák és dr. Stefanovits Svetislav író, ha jól emlékezem, ő volt a Pen klub elnöke. Fő bűne az, hogy lefordította Mussolini »Állam« című művét.”

Utánanézttem, Mussolini könyve 1937-ben jelent meg Belgrádban dr. Svetislav Stefanović fordításában *Korporativna država*, azaz *A korporatív állam* címmel. Ez valóban bizonyíthatna kötődést fasiszta eszmékhez. Tény az is, hogy Nedić kormányzása alatt – melyet a történelem quisling-kormányzásként ismer – Stefanović vezette a „Srpska književna zadruža”-t és más kulturális intézményeket. Nyilván nem állt tehát a jó oldalon, viszont ha tényleg Mussolini fordítása volt a főbűn, akkor a halálos ítéletnél arányosabb büntetés lett volna, ha mondjuk, leváltják a Pen Klub elnöki tisztségéről (vagy esetleg kizárják a Pen Klubból). De az arányvakságban szenvedők nem képesek a képleteken belül belső választóvonalakat látni.

A három becskerei történet közül az elsőben leírtam, hogy egy becskerei fiatalasszonynak, aki visszajött, miután Pesten túlélte a háború borzalmait, politikai-erkölcsi bizonylatra volt szüksége, hogy ismét a szülővárosában lakhasson, és vásárolhasson egy kartonruhára való anyagot is. Ezek a bizonylatok zömmel szintén a fasiszta/antifasiszta választóvonal mentén helyezték el az embereket. És itt kezdeném magyarázni az alcímet, azaz Gulyás János bölcsességét. Gulyás János a tordai Helyi Népfelszabadító Bizottság elnöke volt 1945-ben, és erkölcsi-politikai rátermettségről szóló bizonylatokat is hivatott volt aláírni. Az egyik irodai iratcsomóban Vertenbach Teréz ügyei vannak, és köztük a számára kiállított erkölcsi-politikai bizonylat.

Vertenbach, született Gábor Teréznek két ügyét intézte az apám. Az egyik a válás. A férj (Vertenbach) német volt, nem tért vissza a háborúból, de a „német férj” olyan státussal sújtotta Terézt, amelyről menekülni kellett. Nagyapám naplójának 1944. decemberi feljegyzéseiben olvasom, hogy tömegesen hurcoltak helyi németeket fogolytáborba (köztük például Kaufmann Istvánt, nagyapám zongoratanárát, aki akkor kilencvenéves volt). Vittek oda magyar nőket is, akiknek német a férjük. Ezután elterjedt a hír, hogy könnyebb lesz a sorsuk azoknak az asszonyoknak, akik válókeresetet adnak be. Az irodában napokig, reggel héttől késő estig, válókeresetek készülnek, és hosszú sorokban szoronganak a kérelmezők. Vertenbach Teréz néhány hónappal később, 1945. május 5-én jött be az irodába, hogy válókeresetet adjon be német férje ellen. Látom azonban, hogy a bírósági eljárás egyelőre nem indulhatott – az volt az akadály, hogy az ilyen ügyekkel is foglalkozó bíróságok még nem működtek. Hogy Vertenbach Teréz mások előtt bizonyíthassa, hogy megtette, amit tenni lehetett, apám egy bizonylatot állított ki saját aláírásával, melyben (szerb nyelven) ezt írja: „Vertenbach, született Gábor Teréz, háziasszonynak, Vujićevo [azaz Torda]. Ezennel igazolom, hogy a mai napon meghatalmazott, hogy a férje ellen válókeresetet indítsak. Kijelentem, hogy ezt meg is fogom tenni, amint a népbíróságok megkezdik a munkájukat.”

Volt azonban egy másik ügye is Vertenbach Teréznek, mely bizonyítja, hogy a háború után már nemcsak a történelem, hanem a tordai fiatalasszonyok és fiatalemberek is képesek voltak konfliktusokat alakítani. Az iratokból látom, hogy a tényeket előbb kézzel és magyarul jegyezte fel apám, majd ezt követte egy géppel írt szerb nyelvű információ. Vertenbach Teréz becsületsértési eljárást akart indítani Makra Ágota ellen. A sértett előadása szerint a következő tények teszik szükségessé a bíróság közbelépését:

„Információ:

Makra István, helyi dobos – akivel rövid ideje házasságon kívüli közösségben éltek – egy hirdetést jelentett be dobolással. A jelenlévő nép előtt, mely hallgatta a dobolást, Makra Ágota nyilvánosan odamondta Makra Istvánnak: „miért nem dobolsz ki a Pinke Terkát?” – ezzel ráncézva, mivel a községben engem ezen a beceneven ismernek. Ezután Makra Ágota a jelenlévők előtt hangosan hozzátette: »ott a sarkon megnyílt a kupleráj« – és eközben az én házamra gondolt és mutatott is.

Bizonyíték: tanúk – Maksai István a Községi Népbizottság tisztviselője, Vujićevo és Varga Katalin háziasszony, Vujićevo.”

Bírósági döntés nincs az iratok között, ezért nem tudom, hogyan tett igazságot ebben az ügyben a népbíróság. A szereplők neveiből ítélve lehetséges, hogy mélyebb gyökerei is voltak a szóváltásnak. A dobos neve Makra István, a becsületsértés elkövetője (vagy állítólagos elkövetője) pedig Makra, született Rác Ágota. Könnyen lehet, hogy Ágota korábbi (vagy éppen jelenlegi) felesége volt a dobosnak. Hozzátenném még, hogy Vertenbach Nikolaus, Teréz férje, nem került vissza a háború után; valószínűleg a fronton vesztette életét német katonaként.

Ebben az összetett helyzetben kellett a tordai Helyi Népfelszabadító Bizottságnak felmérnie Vertenbach Teréz politikai és erkölcsi rátermettségét. A vizsgálódás gyújtópontjában szükségszerűen ott volt a fasiszta/antifasiszta tagolódás, az volt csak a kérdés, hogy ezt lehet-e valahogyan ötvözni helyi ismeretekkel és emberközeli szempontokkal. Azt hiszem, hogy – figyelembe véve a történelmi háttérrel és a lehetséges mozgásteret – ez az ötvöztetés sikerrel járt. A bizonylat szerb nyelven íródott, és ketten írták alá: bal oldalt a Helyi Népfelszabadító Bizottság titkára, jobb oldalt az elnöke. A titkár aláírása olvashatatlan. Az elnök aláírása világosan olvasható: Gulyás János („ly”-nal és „á”-val). A bizonylat magyar fordításban így szól:

„Tárgy: Vertenbach, született Gábor Teréz erkölcsi és politikai bizonylata

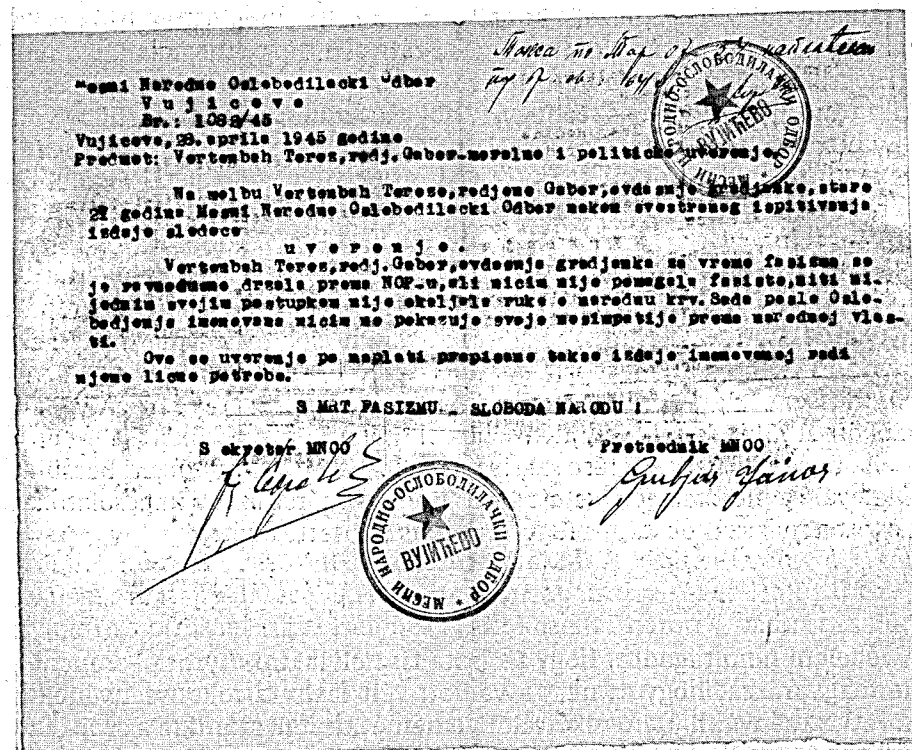
Vertenbach, született Gábor Teréz, 27 éves helyi polgár kérelmére, a Helyi Népfelszabadító Bizottság sokoldalú vizsgálódás után kiadja a következő

Bizonylatot

Vertenbach, született Gábor Teréz helyi polgár a fasiszmus alatt közömbösen viszonyult a Népfelszabadító Mozgalomhoz, de semmivel sem segítette a fasisztákat, és egyetlen cselekedetén keresztül sem szerényezte be a kezét a nép vérével. Most, a Felszabadulás után, a megnevezett semmivel sem mutat ellenszenvet a népi hatalom irányában.

Ez a bizonylat, a megfelelő illeték befizetése után, a megnevezett személyes igényei céljából lesz kiadva.

HALÁL A FASIZMUSRA – SZABADSÁG A NÉPNEK!”

A vádirat Nyihta Ferenc ellen

Nyihta Ferenc 1892-ben született Nagyikindán, tehát a vádemelés idején ötvenhárom éves volt. A vádirat lejegyzi, hogy magyar nemzetiségű, római katolikus vallású, büntetlen előéletű, gazdálkodó, nő, tulajdonosa fél háznak és ötven hold földnek. Aelnöke volt Kikindán a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetségnek és a Gazdakörnek. 1945. április 14-én került vizsgálati fogságba. A tárgyalást 1945. július 17-ére tűzték ki.

A vád sarkalatos pontjai a következők:

1. Az ügyész szerint Nyihta Ferenc a megszállás alatt fasiszta tiszteket tartott a házában, köztük a hírhedt fischer és Richter hadnagyokat.

2. 1942 októberétől egészen a megszállók távozásáig, „míg a mi népeink életre-halálra való harcot vívtak a megszállóval”, ő ebédeket és vacsorákat rendezett fasiszta tiszteknek, különösen a névnapján és a felesége névnapján.

3. Az utolsó vádpont szerint egy vadászpuskát kapott ajándékba a fasiszta megszállóktól, majd 1944 nyarán ezzel a puskával kétszer is kilőtt a tanyája ablakán „a hazafiak felé” azzal a céllal, hogy „meghiúsítsa a hazafiak akcióját”, akik azért jöttek a tanyára, hogy megakadályozzák a megszállók javára történő cséplést. E pontot részletesebben is magyarázza a vádirat. Az ügyész feljegyzi, hogy a vádlott is elismeri, hogy volt egy puskalövés, de szerinte véletlenül sült el a puskája, amikor gyufát keresett, hogy lámpát gyújtson. A vádirat Branko Sredojev tanúvallomására hivatkozik, aki ott volt a cséplést akadályozó hazafiak között, és aki szerint nem véletlen dördült el egy lövés, hanem a vádlott szándékosan lőtt a tanya ablakán keresztül a hazafiakra.

A három vádpont mellett a vádirat felhoz egyéb súlyosbító körülményeket is. Az ügyész szerint a vádlott anyagilag segítette a megszállókat; oly módon, hogy fizetett a megszálló tisztviselőknek, hogy árut csempészhessen Belgrádba. Továbbá, a tanyáról a vádlott ingben-gatyában szökött el Kikinda felé, majd később Kikindáról is megszökött.

Az ügyész következtetése szerint a vádlott a magyar nemzeti becsület ellen való gonosztettet követett el azzal, hogy szoros baráti kapcsolatokat tartott a megszállókkal, és fegyveresen is segítette őket.

A védelem

A védelem nem tagadta, hogy fasiszta tisztek laktak Nyihta Ferencnél, de magyarázza, hogy ez nem a vádlott vélt fasiszta-rokonszenvének a következménye, hanem rekvirálták a német tisztek számára a szobákat. Apám 1945. július 13-án levelet ír Palatinus Imrének, aki a BMKSZ igazgatóbizottsági tagja is volt Kikindán. A levélben többek között ez áll: „Az előadottak után nagyon kérem, szíveskedjék a vel. kikindai városházán megállapítani, hogy megvannak-e a megszállás ideje alatt történt katonai rekvirálásokra vonatkozó iratok és, ha igen, szíveskedjék bizonyítványt kiállíttatni [...] arról, hogy Nyihta Ferencnél a megszállás ideje alatt 3 szobát rekviráltak, a rekvirált szobákat német tisztek elszállásolására használták fel.” Apám arra is kéri Palatinus Imrét, hogy tanúként bizonyítsa, hogy a németek 1944. március 19-én letartóztatták a BMKSZ vezetését, köztük Nyihta Ferencet is, „ezzel óhajtván igazolni azt, hogy

a megszálló németekkel nem tartott fenn bizalmas baráti viszonyt”. Az utóbbi eseményt egy hitelesített nyilatkozat is bizonyítja, melynek tizenhárom aláírója kijelenti, hogy Nyihta Ferencet 1944. március 19-én letartóztatták a német megszállók.

Van még egy hitelesített nyilatkozat az iratcsomóban. Ennek hat aláírója van, és ők azt tanúsítják, hogy Nyihta Ferenc sokszor panaszkodott a lefoglalt lakásrészbe bekvártélyozott német tisztekre és látogatóikra, mert azok állandóan dorbézoltak, nem volt békéje a saját lakásában, és arra kényszerült, hogy szinte állandóan a tanyáján tartózkodjon. Ez a nyilatkozat – csakúgy mint az előbb említett – természetesen a Halál a faszizmusra, szabadság a népnek! jelszóval zárul.

A védelem kérte Hegedűs András meghallgatását is, aki béresként dolgozott a tanyán, és aki azt volt hivatott bizonyítani, hogy – Branko Sredojev partizán vallomásával ellentétben – Nyihta nem lőhetett ki az ablakon a partizánok felé, mert a tanyaépületnek azon az oldalán, melyet a partizánok támadtak, nincs is ablak.

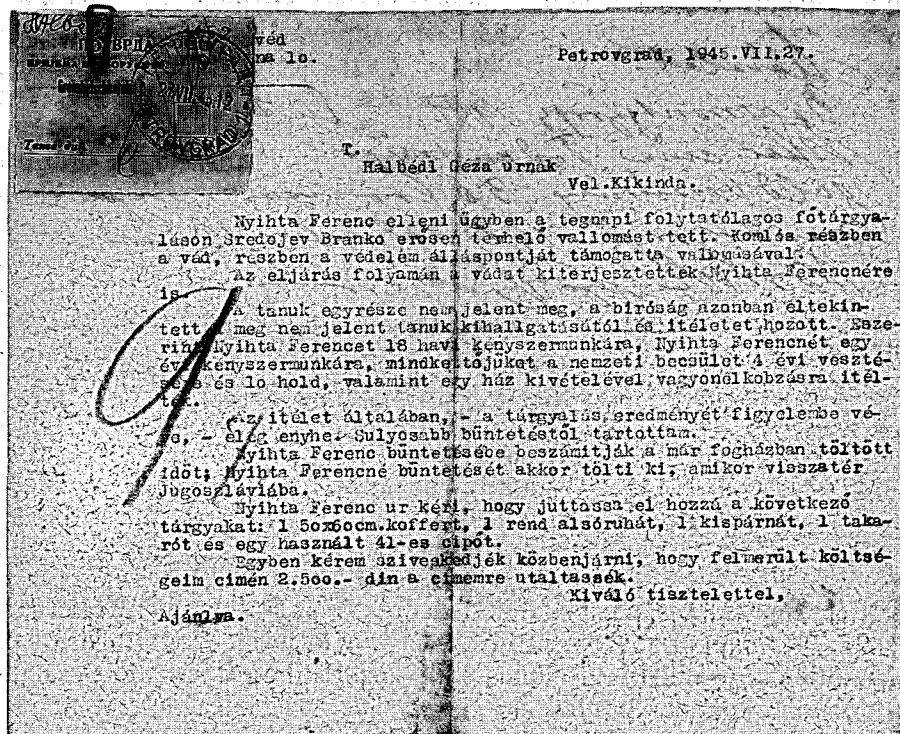
Apám javasolta Sava Savić kihallgatását is, megjegyezve, hogy az ő kihallgatása nincs ugyan közvetlen kapcsolatban a vád állításaival, de bizonyítja, hogy a vádlott „korrekt módon viszonyult szerb polgártársaihoz”, tehát nem állhatott „szívvel-lélekkel a megszállók oldalán”. Sava Savić azt volt hivatott elmondani, hogy Nyihta megmentette menyének az életét, amikor kocsit szerzett, és Belgrádba vitette az asszonyt, hogy ott orvosi segélyben részesülhessen.

A döntés(ek)

Az ítélethozatallal ezúttal sem késlekedtek. 1945. július 17-én volt a tárgyalás, tíz nappal később, július 27-én, apám levelet ír Halbédli Géza nyugdíjas bírósági tisztviselőnek – aki közel állhatott a vádlott családjához, talán rokonok is lehettek –, és közli vele az eredményt. Az eljárás folyamán apám állandó kapcsolatot tartott fenn Halbédli Gézával. Ő rendezte az ügyvédi költségeket, és neki küldte el apám a határozatokat is. Mivel ez mégsem volt hivatalos levelezés, az akkori igen hangsúlyos szabályok ellenére apám „T. Halbédli Géza úr”-nak címezi leveleit, ő pedig „Nagyságos Dr. Várady József ügyvéd úr”-nak válaszol. Július 27-i levelében apám közli, hogy Nyihta Ferencet tizenhét havi kényszerszolgálatra ítélték, és sebtében vádat emeltek és ítéletet hoztak Nyihta Ferencné ellen is, akit egy év kényszerszolgálatra ítélték. Emellett Nyihta Ferencet és Nyihta Ferencné is a nemzeti becsület négyévi elvesztésére, valamint vagyonelkobzásra ítélték (tíz hold föld és egy ház kivételével). Ki lett mondva az is, hogy Nyihta Ferenc büntetésébe beszámítják az (április óta) fogházban töltött időt. Apám továbbítja Nyihta Ferenc kérését, hogy Halbédli úr küldjön

el neki „1 50x60 cm koffert, 1 rend alsóruhát, 1 kispárnát, 1 takarót és 1 használt 41-es cipőt”. Nyihtané akkor nem tartózkodott az országban, így ő nem került börtönbe.

A levél közöl néhány részletet a tárgyalásról is. Több tanú, akire számítottak, nem jelent meg, de a bíróság nem rendelt el újabb tárgyalást, hanem ítéletet hozott.

Az egyik javasolt tanú Palatinus Imre volt, és vele kapcsolatban tennék egy kitérőt. Röviddel azután, hogy apám tanúnak javasolta, ellene is eljárás indult azzal a váddal, hogy a „nép és állam elleni bűntettet” követett el. Őt is a fasisztákkal való együttműködéssel vádolják. Apám védi. A vád egyik sarkalatos pontja, hogy Palatinus a kikindai Gazdakörben egyszer egy bolsevizmus elleni szöveget olvasott fel. Nézem apám jegyzeteit, melyekben a lehetséges ellenérveket sorolja fel ezzel a vádponttal kapcsolatban:

– egy szöveg felolvasása nem azonosítható egy „állam és nép ellen elkövetett” súlyos bűncselekménnyel;

– sem az ügyész, sem más nem mondta el, hogy mi is volt pontosan abban a szövegben;

– senki sem beszélt utána erről a szövegről, csak a Gazdakör jegyzőkönyvében maradt nyoma;

– ez nem Palatinus Imre szövege volt;

– a szöveget Tangl István kellett volna hogy felolvassa, de berekedt, és így megkérte Palatinus Imrét, hogy ő olvassa fel.

Az ítélet szerint, melyet 1946. november 30-án hoznak, függetlenül Tangl szerepétől, az a lényeg, hogy Palatinus Imre „a bolsevizmus elleni előadást felolvasta”, és ily módon „bizonyította a megszálló eszméihez való hűségét”. A bíróság egyebek között figyelembe vette azt az erkölcsi-politikai bizonylatot is, melyet a kikindai belügyi hatóság állított ki az ügyésznek kérelmére. Ebben a következő áll: „Palatinus Antal fia Imre, nagykikindai nyugdíjas tisztviselő erkölcsi magatartása gyenge, jellemtelen, amit abból a tényből lehet kikövetkeztetni, hogy a megnevezett gyakran találkozik és barátkozik erkölcstelen emberekkel. 1945-ben 2490 dinárral lett megadóztatva, 1946-ra még nem vetettek ki adót. [...] Halál a fasiszmusra – szabadság a népnek!”

Feltehető, hogy az erkölcstelen emberek, akikkel Palatinus Imre találkozott és barátkozott, a politikai erkölcsöknek voltak a rossz oldalán. Hat hónap kényszerszolgálatra ítélték.

Visszatérve Nyihta ügyére, Branko Sredojev, amint apám írja, „erősen terhelő” vallomást tett. Ő az ügyész állítását támasztotta alá, aki szerint Nyihta Ferenc azért lőtt, „hogy megghiúsítsa a hazafiak akcióját”. Egy tanú, aki a kritikus pillanatban a tanyaépületben tartózkodott, nyilván jobban láthatta volna, hogy Nyihta puskája valóban véletlen sült-e el. Azt is jobban tudhatták a bent tartózkodók, hogy van-e a tanyán ablak azon az oldalon, ahonnan a partizánok jöttek. Éjszaka történt a támadás, kívülről ezt akkor nemigen lehetett látni. Branko Sredojev valószínűleg azt mondta el, amit feltételezett, amikor hallotta a puskadörrenést. Viszont ő a hősök oldalán állt. Hadd tegyem hozzá, hogy Jugoszláviában sokkal több legitimitása volt a kommunista mozgalomnak, mint Magyarországon. Tito és a partizánok valóban fegyverrel harcoltak a német megszállók ellen, és komoly ellenfélle nőttek a háború alatt. Rákosi nem harcolt a fasiszmus ellen Magyarországon, nem is volt Magyarországon a fasiszmus idején. Sredojev vallomása lehet a fő oka, hogy apám azt írja Halbédli Gézának, súlyosabb büntetéstől tartott.

Ezután következnek a fellebbezések és kegyelmi kérvények. Próbálkozások, hogy az elítélt valahogy kikerüljön a „vagy antifasiszta, vagy fasiszta” kényszerzubbonyból. Emellett tények, epizódok Nyihta Ferenc életéből, melyek a releváns (azaz 1945-beli) mércék alapján a helyes oldalra sorolhatják. Támpontot jelentenek az új kegyelmi törvények is.

A fellebbezéseket és kegyelmi kérvényeket is gyorsan kezelik. 1945. augusztus 24-én apám ismét levelet ír Halbédli Gézának, és közli: „Értesítem, hogy Nyihta Ferenc büntetését az amnesztia-rendelet értelmében felére szállították le. Eszerint kilenc havi kényszermunka a büntetés. Ebbe a már fogházban töltött időt beszámítják.”

Nyihta Ferenc ezalatt Sremska Mitrovicán van, a kegyelmi döntés nem kerül el oda idejében, újabb lépésekre van szükség. 1945. októberében apám újabb kegyelmi kérvényt ír. Erről is napokon belül döntenek. 1945. október 29-én apám közli Halbédli Gézával, „hogy a bíróság elrendelte Nyihta Ferenc úr azonnali szabadlábra helyezését.”

Petrovgrad, 1945. X. 29. február 1.	
54 SUBOLV	T. Halbédli Géza úrnak
33 SUBOLV	Ertesítem, hogy a bíróság elrendelte Nyihta Ferenc úr azonnali szabadlábra helyezését.
33 SUBOLV	A vonatkozó végzést már megkaptam. Az ügyet nyilvántartom a most megkötött végzés végrehajtása tekintetében.
51 SUBOLV	Tisztelettel, Halbédli Géza

Igy végeredményben hét hónapot töltött börtönben.

Hol állt Nyihta Ferenc?

A Nyihta-per abban az időben – a védelem szempontjából – mindenképpen a sikeres politikai büntetőperek közé sorolható. (Ezzel még nem mondtam, hogy mai szemmel nézve is kedvező és igazságos a végeredmény.) Sok kérdés nem zárult le. Többek között az sem, hogy hol is állt, és ki is volt tulajdonképpen Nyihta Ferenc.

A vád szerint barátkozott a fasisztákkal, szívesen fogadta őket, és „míg a mi népeink életre-halálra való harcot vívtak a megszállóval”, ő névnap

vacsorákon látott vendégül fasiszta tiszteket. A védelem szerint nem ez volt a helyzet, hanem ellenkezőleg, Nyihta egyáltalán nem örült a német tiszteknek, akik házában a hatóság által lefoglalt szobáiban laktak. Ismételt panaszkodott rájuk a szomszédainak, elmondva, hogy a német tisztek és a vendégeik dorbézolnak, ő pedig legtöbbször arra kényszerül, hogy a tanyáján töltse az éjszakát – és alig várja, hogy a német lakók elmenjenek.

Ha megpróbálok az érveken és tanúvallomásokon túl egy konkrét embert is látni, felvetődik az a kérdés is, hogy vajon kizárja-e egymást a két jogászi felvezetés. Minden valószínűség szerint Nyihta Ferenc kényelmesebben érezte magát a házában német tisztek nélkül. Az sem valószínű, hogy a német tiszteknek látogatóik voltak, hogy hangoskodtak – elérve esetleg a dorbézolás szintjét is. A névnapok ünneplése valószínűleg családi hagyomány volt. Létezhetett egy törzsközönség is, de nehéz lehetett nem meghívni azokat, akik ott laktak a névnap helyszínén. Az sem lett volna persze drámai lemondás, ha nem tartanak névnapokat, míg tart a megszállás (különösen, ha tudták volna 1942-ben, hogy meddig tart még a német uralom). Nyihta Ferenc gazdász volt. Egyáltalán nem valószínű, hogy Nyihtaék igyekeztek barátságosan viselkedni a bekvártélyozott tisztekkel. Azokban, akik a kemény és veszélyes hatalmat képviselték, igyekeztek rokonszenvet kelteni, meghívták őket névnapokra – és ugyanakkor valóban panaszkodtak a szomszédoknak és ismerősöknek, valóban a tanyán kényszerültek többször éjszakázni, míg a német tisztek dorbézoltak, és őszintén kívánták, hogy lakóik menjenek már el.

Gondolkozom a vesztegetés, illetve csempészés vádjáról, melyet az ügyész egy – mai szemmel nézve – egészen szokatlan és váratlan keretbe helyez. A minősítés nem egyszerűen vesztegetés és csempészet, hanem „anyagi segítése a megszállóknak”. A magyarázat a következő lehet. Ha Nyihta csempészett, akkor nyilván nem a megszállóknak szállított árut Belgrádba. Nekik egyszerűen adni lehetett és kellett, nem csempészni. Emellett, ha vesztegetni kellett, akkor a cél nyilván az volt, hogy kijátssza az akkor fennálló szabályokat (tehát a megszálló-fasiszta szabályokat). Ha pedig a német szabályokat kijátssza juttatott el Belgrádba árut (feltehetően gabonát), akkor ebből az is következik, hogy nem a megszállók prioritásai mentén juttatott a vevőknek termékeket – tehát a fasiszta/antifasiszta szembeállításban nem azon az oldalon állt, ahol őt az ügyész látni és láttatni szerette volna. A német tiszteket nyilván azért kellett lefizetni, hogy Nyihta oda szállíthasson árut, ahová a megszálló nem engedélyezte (és annak, aki a megszálló szerint nem kaphatott volna). Így nem fasiszta, hanem inkább antifasiszta színezetű volt az áruszállítás (illetve csempészés). A hazafiasság oldalára billenti a mérleget az

a körülmény is, hogy éppen Belgrádba szállított Nyihta árut a német tilalmak ellenére. (Bár ezt nyilván az befolyásolhatta, hogy a belgrádi piacokon jó ára volt a bánáti gabonának.) Tehát nemigen lehetett az egészet egyszerűen vesztegetésnek és csempészésnek minősíteni, mert így az ügyészi képletfalon ablak nyílt volna az antifasizmus felé. Ezért teremtdőött meg az az ügyészi konstrukció, amely szerint a vádlott anyagiilag segítette a német hadsereget. De hát ez sem volt igazán meggyőző. A vádirat szerint Nyihta Ferenc havonta 500 vagy 1000 dinárt fizetett a megszálló hatóságoknak, hogy csempészhessen. Nehéz lenne most átszámítani, de eligazításul szolgálhat, hogy az iratok szerint Halbédl Géza kétszer 1000 dinárt és egyszer 500 dinárt fizetett apámnak ügyvédi költségek címén. Apám nem számított magas költségeket, különösen büntetőügyekben nem. Egy korábbi szövegemben írtam egy húszdináros bankjegyről, melyből a háború utáni években két csomag átkötésére való spárgát lehetett vásárolni. Tehát ötszáz dinárból annyi spárgát lehetett volna vásárolni, ami elég ötven csomag átkötésére. Ezerből kétszer annyit. Ez nem tűnik a megszálló haderők szempontjából jelentős összegnek – akkor sem, ha Nyihta több hónapon át fizetett 500, illetve 1000 dinárt. És ha a képletből továbblépünk konkrétumok felé, itt van az a kérdés is, hogy kihez jutott el végeredményben Nyihta Ferenc pénze. Pontosan nem tudom, de legalább megfontolást érdemel az a feltételezés is, hogy akik a kenőpénzt elfogadták, nem a német hadsereg fejlesztési alapjába vittek. Valószínűbb, hogy itálra és (ha több jött össze) esetleg örömlányokra költötték. Így végeredményben nem a fasiszta hatalomhoz, hanem a kikindai kocsmárosok zsebébe és a kikindai hölgyek kezításkájába jutott az „anyagi segítség”.

A vádirat azt igyekszik bizonyítani, hogy Nyihta Ferenc a fasiszták oldalán állt. A védelem szerint nem ott állt. Ennek a szövegrésznek az alcíme ezért azt kérdezi, hogy hol is állt Nyihta Ferenc. Talán azon is el kellene gondolkodni, hogy jó-e ez a kérdés, míg a kényszerbesorolások időszakában tartunk. Nyihta Ferenc gazdász volt. Sem a fasizmus évei, sem az utána következő évek nem voltak igazán a gazdászok évei. A megélhetéshez szükség volt helyezkedésekre és esetenként fondorlatokra is. Az is világos, hogy Nyihta Ferenc magyar volt, vezetőségi tagja a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetkezetnek és Gazdakörnek. A megszállás alatt Bánátban hivatalos nyelvvé vált a német, de a magyar nem. Az identitásmegőrzés stratégiái továbbra is összetettek, és azok is maradtak. Nem megoldás egyszerűen az éppen győzteshez csatlakozni. És tény az is, hogy felajzott történelmi pillanatokban és környezetekben a másság gyakran azonosul a rossz oldalhoz tartozással. 1944. március 19-én Magyarországot, a német szövetségest, megszállták a németek. Ezen ma is vitatkoznak a történészek. Kikindán nem vitatkoztak, hanem letartóztat-

ták azokat a magyarokat, akiknek magyar szervezetekben volt szerepük. Ez nem teremtett bizalmat a kikindai magyarok és az akkori (német) győztesek között; akkor sem, ha csak rövid ideig tartott a letartóztatás. Aztán – a tanyai incidens kapcsán – Nyihta úgy látja, hogy az új győztesek elől kell szöknie. A háború után Bánátban jogszabályba iktatják a magyar nemzeti becsület védelmét is, bár ennek a magyar nemzeti becsületnek a mércéit nem a magyarok formálták. Nyihtától ezt a magyar nemzeti becsületet is megvonták négy évre.

Visszatérnék még arra a kérdésre is, hogy mi is történhetett a tanyán. Az ügyész Branko Sredojev vallomására támaszkodik, és elmondja, hogy Sredojev „és a többi hazafi” megtámadták a tanyát, hogy megakadályozzák „a megszállók cséplését”. 1945 júliusában minden szöveggörnyezetben jelzésértékű volt a „hazafi” szó, és jelzést jelentett a bíróság felé is. De ki is csépelhetett (illetve készülhetett cséplésre)? A vádirat megfogalmazása szerint maguk a megszállók csépeltek, de ennél valószínűbb, hogy a bérese csépeltek, de az eredményre a megszállók tették volna rá a kezüket. Feltehető az is, hogy a kenőpénz révén Nyihta maga értékesíthette Belgrádban a termés egy részét. Akárhogyan is volt, a tanyatulajdonos nyilván nem örült annak, hogy a saját tanyáján a németek az urai a cséplésnek (és a termésnek). De hát annak sem örülhetett, hogy a „cséplést akadályozandó” megtámadták a tanyáját – még akkor sem, ha ezt antifasiszta hazafiak teszik.

Vajon kilőtt-e a tanyaépület ablakán a hazafiak felé? Nem tartom egészen meggyőzőnek azt a felvezetést, mely a vádlott magyarázatoként lett idézve: hogy amikor éjjel megindult a támadás, a vádlott felkelt, hogy gyufát és a gyufával lámpát gyújtson, és míg így botorkált, véletlenül elsült a puská. A vádlott azzal is érvelt, hogy a tanyaépületen nincs ablak, mely abba az irányba nézne, ahonnan a támadás jött. Tehát nem lőhetett ki az ablakon a támadó hazafiak felé. Ez nagyon könnyen ellenőrizhető (amire valószínűleg apám is figyelmeztette Nyihtát), nem valószínű, hogy a védelem ilyesmivel előállt volna, ha nem lenne igaz. Mivel a támadás éjjel történt, ezt a partizán tanú nemigen láthatta, de azóta persze meg lehetett volna nézni, és Nyihta javasolt is tanút (egy bérest), hogy igazolja, merre volt és merre nem volt ablak. Ez is tisztázatlan maradt.

Nyihta Ferenc képletek falai közé szorult. Ha nincs ablak, nemcsak kilőni, de kinézni sem nagyon lehet. A sorsunkból sem.

LÍRAI LETÉRŐ FÉLÚTON

Nem tudom, hogy mások is észrevették-e, én úgy érzem, hogy ma sokkal rövidebb az út Becskerekén a városháza és a korzó vége között, mint mondjuk ötven évvel ezelőtt. A kortársaimat mertem csak megkérdezni, hogy tapasztalták-e a korzó megrövidülését. A többségük meglepetten igazat adott. Egy építész barátomnak volt egy objektív magyarázata is: kivették a fákat, nincs már kocsiút és forgalom, ezért minden átláthatóbb, az utca elejéről látszik az utca vége – ezért rövidebb. Viszont más ismert utcák is rövidültek, és nem csak Becskerekén. Ugyanezt érzem Belgrádban is, ha elsétálok a Slavija tértől a központig (Terazijeig), vagy a Terazijetől a Kalemegdanig. Jóval kisebb távolságnak tűnik, mint egyetemista koromban. Nem tudom, hogy a korombeliek Pesten is azt érzik-e, hogy rövidebb lett a Váci utca. Nekem rövidebbek az utcák Becskerekén is, Belgrádban is, Újvidéken is. Nem valószínű, hogy ez azért lenne, mert hetvenéves koromban gyorsabban járnék mint tizenhat-húsz éves koromban. Azelőtt többet vettem észre útközben? A több megfigyelt részlet alkotta egy nagyobb utca képzetét, és most kevesebb dologra figyelek? Vagy egyszerűen értelmüket veszítették a részletek, nem csak Becskerekén, és nem csak az én korosztályom számára? Pesten néha felnézek az emeleti erkélyekre a belvárosban. Nincsenek székek (vagy nem látszanak). Ember sohasem áll kint. Furcsa is lenne. A belvárosi erkélyek nem tartoznak már az élethez. Építészeti stílusképletté simult a valóság? Nem Pesten nőttem fel, nem tudom, hogy korábban az utcáknak tényleges része volt-e, ami most inkább az utcák múltja.

A múlt szónál megállnék. Sok ezer költő, prózaíró, levélíró vagy egyszerűen sóhajtozó idősebb ember tette ezt már meg. Megtehetem én is. Azért is, mert a múlt héten (ez 2013 februárjában van) megkértem az egyetemen egy huszonvalahány éves titkárnőt, hogy postázzon egy könyvet Domonkos Istvánnak Svédországba. Elmondtam, hogy ez az a Domonkos István, akinek egy verse (Kormányeltörésben) Pesten is gimnáziumi tananyag volt, úgyhogy talán tudhatja, kicsoda. A titkárnő ezt mondta: „Ja, ez az a Domonkos?! Azt hittem, ő már a múltban van.” Nem könnyű ezzel szembesülni. Ha Domi a múlt, akkor én egy évvel idősebb vagyok a múltnál.

De hadd folytassam, amit elkezdtem. Akinek valamit is számít Verne Gyula – és általában a szépirodalom – az biztosan érzi, hogy Phileas Fogg idején nagyobb volt a világ. De vajon iskoláskoromban hosszabbak voltak

az utak és utcák, mint ma? Keresek valami megbízható fogódzót. Az mindenesetre tény, hogy amikor egyetemista koromban autóbusszal jártam Becskerekéről Belgrádba és vissza, viszonylag újdonság volt még egy ekkora távolság, és ezért az út két részre osztdott. Volt közben egy pihenő is. Akkor is körülbelül nyolcvan kilométer volt a távolság, az autóbuszok sem jártak sokkal lassabban – de más volt a távolságképzet. Csentán álltunk meg letérve az autóútról (odafelé menet ez kicsit több, mint az út fele). Nemcsak azért álltunk meg, hogy utasok leszálljanak és felszálljanak, hanem azért is, hogy ne lépjünk túl elviselhető távolságképzeteken. Valahogy úgy volt, hogy mi Becskerektől Csentaig megyünk, és majd aztán Csentától Belgrádig. Feleúton pihenő. Majdnem mindenki leszállt, sokan nézegettük az autóbust, amellyel jöttünk. A megállónál volt egy kocsmas, amely ezekre a pihenőkre rendezkedett be.

Leginkább ugyanazzal a reggeli busszal mentem, ugyanazzal a sofőrrel. Ő úgy látta, hogy ez a megálló, a munkából való rövid kilépés, a költészetnek is ad esélyt és indokltságot. Amikor Csentán leszálltunk, mindig ugyanazt a két (feltehetően saját költésű) sort ismételte: „Al’ je žut / Ovaj put” („De sárga / ez az út”). Ha úgy próbálom magyarra fordítani, hogy a rím és a ritmus is többé-kevésbé megmaradjanak, akkor így szólhatna: „Sárga út / Ez az út”.

Egy útitársammal többször is feltettük a kérdést, hogy vajon az útesten gyakran áthaladó tehenek nyomai ihlették-e a sárga jelzőt, vagy inkább a rím vonzóereje volt a döntő (žut – put). Válaszig nem jutottunk. Azt mindenesetre megállapítottuk, hogy ez a csentai szünet egy lírai letérő.

E jogászesetek ihlette prózakötet, melynek most körülbelül a felénél tartunk – csakúgy mint akkoriban az út Becskerekétől Belgrádig – egy kicsit túlterjed a számomra belátható távolságképzeten. Meg kellene állni. Azért is, hogy az ember jobban láthassa az úton levést (prózában levést). Úgy érzem, szükség van egy letérésre. Ezen a ponton segítenek a csentai tapasztalatok. A kocsmában, amely előtt letértünk az autóútról, egy üvegfalú szekrényben álltak a pogácsák, a stanglik, a burek, a pálinkásüvegek, az uborkasaláta, a kávéscsésze (jelezve, hogy török kávé is kapható), valamilyen üdítőital, melynek a nevét elfelejtettem, és kolbász. Volt, amit meg lehetett venni, volt, amit csak kiállítási tárgyként lehetett nézegetni. A kocsmatulajdonosok nem bennünk látták a történelem végét. A megrendelések folyamán túl óvatosak lehettek (vagy talán korlátokba ütköztek), de volt jövőképük és igazságérzetük is, tudták, hogy jönnek majd más autóbuszok is más utasokkal, azoknak is kell hagyni valamit. Ezért azok számára, akik nem elsősk között szálltak le az autóbusról a lírai letérő során, a burek és a pogácsa néha csak szépművészeti jellegű kiállítási tárgyak voltak. Nézegetni lehetett. Azok számára, akik

nem voltak éhesek, kiállítási tárgy szerepét nyerte el az autóbusz is, a kocsmá mögötti szénakazal, az elhaladó autók és szekerek, és maguk az autót betonkockái. A sofőr is, amikor már nem hajtott az úton, nem a haladás sorrendjében vizsgálta a betonkockákat, és nem azt nézte, hogy megfelelnek-e rendeltetésüknek; így azt is látta, hogy némelyik sárga, és észrevette, hogy ez még rímél is.

Úgy érzem, szükség van ebben a prózakötetben is egy letérőre. Ezért most félidei szünetben lefordulnék az útról egy ideig magukra hagyva a történeteket. E szabadidőben az olvasó elé szeretnék állítani néhány iratot, papírt, újságkivágást, számlát, levelet, melyek valamikor szándékosan vagy véletlen kerültek száz év alatt halmozódó aktákba, és ma háttérrel mutatnak. Történetkockákat, melyeket az útiránytól függetlenül, önmagukban lehet nézegetni. Akár rímelnek, akár nem.

**A Negyvennyolcas Alkotmánypárt Körének ülése
Nagybecskerekén 1918-ban. – Mit mond ezzel kapcsolatban a pesti
kormány, és mit mondanak a nagybecskereki feministák?**

Jegyzőkönyv.

Felvetetett Nagybecskerekén, a "Negyvennyolcas Alkotmány
párt Köré" választmányának 1918. április hó 4-én a pártkör helyiségé-
ben tartott ülésén.

Jelen voltak: Dr. Steuer György főispán, Annau József,
Dr. Awender Miklós, Dr. Chirói Demeter, Edenburg Lajos, Engel Ferenc,
Göttl György, Hajdu József, Horváth Álmán, Csath Andor, Kállai Jenő,
Dr. Kardos Samu, Kovács Sándor, Kövesi Emil, Koren, Liptay Bezső, Nemes
Eugó, Petry Jakab, Risztics György, Lehmann Mihály, Dr. Tóth Károly, Dr. Vá-
rady Imre, Vuđy György, Weiterschan Jakab és Wilhelm Jakab.

Dr. Várady Imre ügyvezető igazgató

Hívözli Dr. Steuer György főispánt,

mint elnököt és a megjelent tagokat.

44
Vezetők száma:

TAVIRAT.

1918. április 4.

AS post. i. e. 3/18. 12. 3. 4. 5.

KÖRÖZMÉNY

FEMINISTÁK EGYESÜLETE
NAGYBECSKEREKEN

Nagybcskerekén, 1918. március 11-én

Legen tisztelt úr! Egyesületünk minden tagjának
ma üdvözlöm. Ön a 48. és alkotmánypárt
újra elnökei való választása alkalmából
írta, hogy minden haladési eseményt
hathatós támogatással nagyon kérem részlete-
sagban figyelembe a nő kérdéseitől való
egyesületünk. Ezen sorok a női kérdés
kérdéseket foglalt a parlamentben, de en-
nélkül a női törvényjavaslatot.
Tisztelettel
Fruzsina R. Matkó
igazgató

Hirdetés a Magyar Párt megalakulásáról

Vasárnap, e hó 25-én d. u. 4 órakor
a FÜREDI féle vendéglőben
megalakul a Vel. Kikindai
MAGYAR PÁRT
Minden magyar jöjjön oda.

Sürgöny nagyapámnak Tordáról

1207

ТЕЛЕГРАМ

Время приема

Служба связи

Время приема

Почтовый телеграф

15.11.1941 905

17.11.1941 1000

Rept selo jelölt nek
valo kinevezése
alkalmazással szeretettel
köszöntik a Tordai
Magyarok
Bodaj Kossai Mária

Kolbászkiosztás

D. M. K. Sz.
Beszervezési és Kiosztási Szervezet
Kolbászkiosztás

Értesítés!
Hétlőn
Kolbászkiosztás
1401-2100 tag. számig.
Szövetkezet nyitva van naponta
8-12 és 14-17 óráig.

Elvesztett kártyájukat, Békát
111-es becskéreki lapot, elvesztette
B 881-es számú kártyájukat. A je-
gyet érvénytelenítették.
A szövetkezet népszámlálás eredménye
Beraból jelentik. Most kö-

Éveken át Nikola Bešlić szerb miniszter volt az, akihez a magyar kisebbség vezetői a legtöbb reménnyel és eséllyel fordulhattak. Erről sok újsághír is beszámol. Egy hír mellé – mely a naplójában jelent meg 1941. március 27-én, a német megszállás küszöbén – nagyapám kék ceruzával odaírta: utolsó látogatás Beslicsnél.

77 oldal

HIREK

IDŐJÁRÁS

Várható időjárás: Felhősödés, helyenként eső, a hőmérséklet emelkedik.

A duna és Beslics Nikola közlekedési miniszterét, Beogradból jelentik: Beslics Nikola közlekedési miniszter szerbia délelőtti kihaláltsáson fogadta dr. Kharina Brankó duna bánt, átvéve a duna bánt sárga kártyáját.

A magyarok vezetői Beslics miniszterét Beogradból jelentik: Dr. Várady Imre szenátor és gróf Bissingen Ernő vajkovi, földbir-
tokos, a jugoszláviai magyar népcsoport vezetői szerdán megjelentek Beslics Nikola közlekedési miniszternél, akivel a magyar kisebbség különböző kérdéseiről tanácskoztak.

Konferencia a külkereskedelmi igazgatóságon. Beogradból jelentik: A külkereskedelmi igazgatóságban március 31-én délelőtti kilencórától kezdettel rendkívül fontos konferencia kezdődött. Ezen a konferencián megbeszélés az exportkérés új regisztrálásának

1943. május 2-án Bešlićné a nagyapám segítségét kéri, hogy magyar útlevelet szerezhessen. Arra is kitér, hogy magas termetű, a haja fehér, a szeme zöldeskék, orra, szája rendes...

Írves faharaszát előre is köszönve sokszor és szeretettel üdvözlünk k. családjával együtt.
Bešlićné és családja

Mintán nem tudom az utját, módját annak, hogy legyen jelleme az utlevélhez, itt mellékelek két fényképet és közlöm az adatakat.

Bešlićné Bartos Mária
született: Budapest, 1894. dec. 24.
Lakik: Perlez, Bányaút.
Hajszin: fehér Orra szája: rendes
Szeme: zöldeskék Húsa: erős izmosított
Termet: magas jelleme: nemes.

Magyar iskolák

Kedves Szenátor Ur!

A bajba jutott tanító-igazgatóknak nagyon kíváncsi, né meg én is- hogyan áll a dolga. Sikerküldt-e az ügyét elintézni?
Nagyon kérem kegyeskedni ezen egy pár szót erről értesíteni, természetesen csak abban az esetben, ha ez az ügy nem utóbbnak nehézségbe és nem járna nagy utójárással.

Nevisad, 1940. VII. 6.

szeretettel

Horváth
plébános

Meltóságos

Dr. Varady Isre urnak

szenátor

Petrovgrad

A dunai bán köztje sord meglatogatta Begejere (vett Gombos) községet is ahol a fogadtatására megjelent lakosság többek között asszal a kereséssel fordult hozzá hogy az újjannan megnyitott magyar iskolában magyar anyanyelvű tanerőt kinevezésüket sziveskedjek. A bán asszal haritotta el magát a kereséssel hogy esidegierint egyáltalában nincs magyar tanerő tehát nem teljesítheti keresésüket. Assza utanaajartunk és megállapíthattuk hogy igazán van államiokkai magyar tanerő, akiket

meg 1935-ben indokolatlanul becsajítottak el állásukból. Ilyen elbe-sajított magyar tanitóné Gyenesné Hajdu Ilona bacsapetrovcselói tanitóné is akit 26 évi működés után minden végkielégítés és nyugdíj nélkül becsajítottak el. Nevezett tanitóné kérte visszahelyezését, de mindenideig nem történt semmi.

Mi a begejerei magyarok nevében azon alantatos kérelemmel fordulunk a

meltóságos szenátor urhoz hogy kérsékt. minisiteriumban hassan oda

hogy nevezett tanitóné Begejevára a magyar iskolához tanitónéve kin

nevezessék. Külömben mi szálal dacára a sok fáradsagunknak és költ-

segunknak nem nyertünk semmit, ha a megnyitott magyar osztályban nem

magyar sőt magyarul alig tudó tanerő működik.

Abban a reményben hogy igaz magyar ügyünket mielőbb kedvezően elintézni méltóztatik vagyunk,
Begejevára 1941. március hó

Gezse Mihály
Farkas Gusztáv
Balogh János
Kálmán János
Bertalan János
Gyulai István
Hollósi János
Póti Pál
Gulyás István
Kármán János
Bartók István

igaz magyar tisztelettel:

Suhajda József
Hegyesi János
Balogh István
Lőrincz Miklós
Hajnal Miklós
Nagy János
Idkői Imre
Körmöcs János
Béke-nagy János

Sajtószabadság

Subotica, 1932. nov. 4.

Tek.
Dr. Hossain József urnak,
Világi Bekecs.

A magyar-szerb kulturálisegyesületi írott cikket a censura nem engedélyezte. Kérem, küldje ezt dr. Varady Isre és a többi urakkal és sziveskedjen nekik megmondani, hogy hogyan arányos leanduk volna.

Üdvözléssel

H A P L Ó

E pillanatban kaptunk értesítést arról, hogy Kovács prelátnak cíke sem jelenhet meg nálunk. A censura arra hivatalosít, hogy általános érvényű rendeltetés van, amely szerint a becsatolt magyar kulturális mozgalmáról nem szabad közzé adni. A köziratot mellékeltem visszaküldöm.

Melléklet.

NAPLÓ

Maradhat-e Szücs József községi elnök Magyarcsernyén? Avagy a bánáti magyar politika a világháború küszöbén

39. E. 1940. IX. 3.

Nagyságos Fáyady Imre szenátor urnak.
Petrovgrad.

Értesíttem hogy a mi községi elnökünk Szücs József a szenátor úrnál járt párforrás miatt.
Kérem a szenátor urat hogy a kereset ne támogatja, mert ő nekünk nagyon rosszakarat egy a község lakosai nak mint a párt más (ő legjobban a Doron urhoz szelgél).
A helybeli Dr. Radovity úrral együtt és a Babcsányi úrral azt szeretnék ha az elnök úr már elhagyja a községkészt, miután a mandátuma lejárt és nem viselkedet kielégítően.
A helybeli képviselő testületi tagok nak már $\frac{2}{3}$ része irában beata a lemondását.
Kérem a szenátor urat hogy a Becslety miniszter urat segítségünk re lene, egy nekünk mind Dr. Radovity urnak hogy a Szücs elnököt a községi elnökségtől meneszteljenek.
Kelt. Kora - ornya. 1940. szept. 3-án
Maradok halás köszönettel.
Biacsi Pál.
Szenátor

Bú Márta mégsem német – nem kobozzák el a vagyonát

1946 VII. 16.
12320

T. B U Márta
Petrovgrad
Besztercebánya 12.

Értesítem, hogy az elnökségi bizottság tudomásul vette, hogy az Ön vagyonát nem esik alkobzás alá.
Szívességgel kérem engem megbeszélés céljából felkeresni.
Közlöm egyben, hogy az ebben az ügyben felmerült költségeim 750 dinárt tesznek ki.
Tisztelettel,

Amikor kivégzést hirdető plakátok is részei voltak az ügyvédi mindennapoknak...

1947
Brenjain, 1947 XII. 31

T. T á t h Márta an. 76th, napendően
Garnia Kullia 200

Férje halttányilvántartási ügyben kérem szívességgel engem felkeresni, a mennyiben után volna egy példány abból a plakátból, amelyen a kivégzést behirdették, úgy szívességgel ezt magával hozni.
Tisztelettel,

KI A MAGYAR?

Amíg különböző iratcsomókból válogattam a jogeseteket, amelyeket ebben a fejezetben szándékozom egymás mellé helyezni, több irat is eszembe jutott egy könyvcímet. Sok könyv maradt meg emlékezetemben, melyet gyermekkoromban (vagy később) nézegettem könyvespolcokon; megjegyeztem a helyüket, a színüket, a címüket. Ezek között van Szekfű Gyula *Mi a magyar?* című könyve is. Apám dolgozószobájában állt egy középső polcon, a legfelső sorban. Emlékeztem, hogy világosszürke, és elég vaskos kötet, így a vörös betűs cím vízszintesen is ráfért a könyv gerincére.

Az évek során – különösen, ha nem kevés évről van szó – az ember néha egy kicsit elbizonytalanodik, amikor szembesül a kérdéssel, hogy a könyv az ismert vagy az el is olvasott könyvek közé tartozik-e. Amikor nemrég Becksereken utánanéztem, Szekfű Gyula könyvét pontosan ott találtam, ahol az emlékeim szerint állnia kellett. Amikor elővettem és belelapoztam, az is világossá vált, hogy nem olvastam. Most olvasva látom – amit rég tudnom kellett volna –, hogy Szekfű Gyula nem írója, hanem szerkesztője a kötetnek (és az egyik tanulmány szerzője).

Kodály Zoltán tanulmányával kezdtem, majd Babits szövegét olvastam el (*A magyar jellemről*). Babits írásában az első alcím megismétli a kötet címét: *Mi a magyar?* A szöveget indítva, Babits kerülgeti, tapintgatja a kérdést: „Különös kérdés, látszólag egészen egyszerű, valójában nagyon is bonyolult. Őszintén szólva, megérteni is nehéz, nem hogy felelni rá.” Aztán néhány mondat után Babits így folytatja: „Mi a magyar? Mit jelent ez a mi? Mit jelent a magyar, és mit jelent itt a kérdőjel? Próbáljuk elemezni. Nem azt kérdezzük, ki a magyar, hanem hogy mi a magyar. Hogy ki a magyar azt tudjuk magunkról, hisz mi vagyunk a magyarok. De mi az a magyar ami vagyunk?”

A „mi a magyar?” kérdéssel összehasonlítva Babits könnyen megválaszolhatónak tartotta a „ki a magyar?” kérdést. Voltak azonban évek és események, melyek megzavarták azt az egyszerű választ, hogy „tudjuk [...], hisz mi vagyunk a magyarok”.

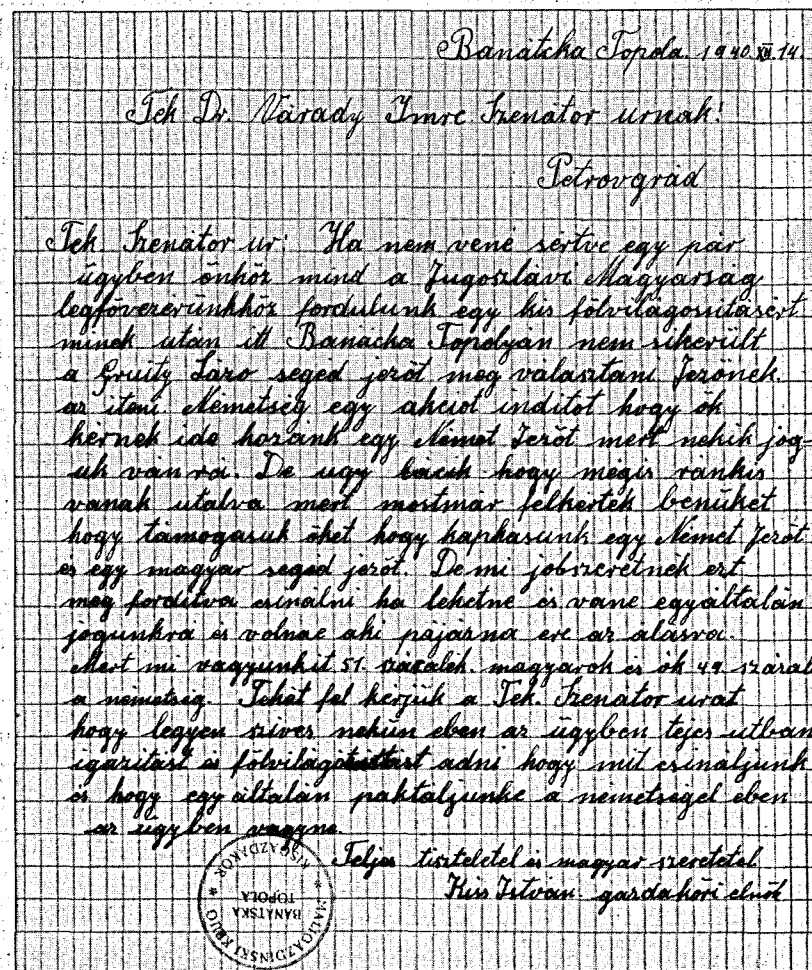
A bánati magyar történeteket folytatva, néhány jogesetről írnék, melyeknek középpontjában – vagy esetleg a háttérében – ott lüktet a kérdés, hogy ki a magyar.

BAKSA ÁRPÁD SAJTÓPERE

A 12 106. számú akta

Levelek, névjegyek hátlapjára írt üzenetek a német megszállás első éveiben

A Baksa-ügy 1942 szeptemberében indul. Bánát ekkor már több mint egy éve német megszállás alatt van. Ez alatt az idő alatt átrendeződnek a nemzetek és az emberek közötti viszonyok. Az új helyzetet és az új kétélyeket mutatja Kiss István gazdaköri elnök levele is:

A hovatartozás sorsokat határozhat és határoz meg. Voltak, akik rögtön célkeresztbe kerültek, bár egy darabig nem világos, hogy hátrányokról vagy az életről van-e szó. De voltak félreeső közösségek is, melyeket – legalább egy darabig – elkerültek a drámai történések. Ilyen környezetekben a rádió közlései még csak távoli hírek, továbbra is a helyi viszonyok vannak előtérben, és az emberek ezeknek a mozgását, változását látják inkább, mint a nagy történelmet. Találgatják, mondjuk, hogy hol is állnak most a bánáti magyarok; és az egyik ismétlődő konkrét kérdés, hogy hogyan viszonyuljanak a helyi magyarok az új helyzetbe került helyi németekhez. Nagyapám iratai között sok levelet találok, melyek felvetik e kérdést. Ezt teszi Kiss István is 1940. december 14-én, tolmácsolva a Banatska Topola-i Gazdakör kérelmét, hogy kapjanak „egy kis felvilágosítást”. (Ma hivatalosan használható Banatska Topola magyar megfelelője, Töröktopolya. 1940 decemberében ez nem így volt. Kiss István a helyi szóhasználatot követi, mely magyar irányba fordul ugyan, de nem jut messzire. Így lesz „Banátcka Topola”.)

Nem tudom, mit válaszolhatott a nagyapám. Kerestem, de nem találtam választ az iratok között.

Idéznék még egy levelet, amit Gergely Boriska írt a nagyapámnak 1941. március 5-én. Ezúttal a levél hátlapján ott van a nagyapám válasza is 1941. március 6-i keltezéssel. Kézzel van írva a levél és a válasz is. Nagyapám akkor hetvenöt éves volt. Írógépet nemigen használt. Az a szokása alakult ki, hogy a válaszait leírja a levél hátlapjára – vagy esetleg külön papírra –, hogy az iratcsomóban megmaradjon a levél és a válasz is. Ez azt is jelentette, hogy kétszer írt le egy-egy levelet. Gergely Boriska írónő Észak-Bánátból (Törökkanizsáról) írja a levelét, és közli, hogy elkészült a Szobor című könyvének kézírata, mely „községünk forradalom utáni éveit tükrözi”. Kéri nagyapám, hogy segítsen abban, hogy minél többen vásárolják meg a könyvet. Nagyapám válaszában gratulál a könyvhöz, és ezt írja: „Tudom előre is, hogy úgy a jelzett téma, mint az író ismert tolla nagyélményű olvasmányt jelent mindannyiunk számára”. Ezután kéri, hogy az előfizetők sorába „rajtam kívül vegyék fel az elnökletem alatt működő Petrovgrádi Magyar Közművelődési Egyesületet” is.

Gergely Boriska levelében van három mondat, amit külön idéznék. Ezekben a mondatokban azt magyarázza, hogy magyar-e. „Arra nem akarok gondolni, hogy a vallásom akadály legyen. Magyar író vagyok az is maradok amíg élek még akkor is ha megcsúfolnak, megtagadnak. Letagadni nem lehet. Ehhez már túl sokat voltam magyar író, szerzett jogaim vannak.”

E levél egy barna iratcsomóban van, amelynek fedőlapjára nagyapám azt írta: Magyar Ügyek. Ugyanebben az iratcsomóban van – sok más irat és levél mellett – Borsodi Lajos két névjegye, és a névjegyek hátoldalára

ceruzával írt üzenetek. Borsodi Lajos is bánáti magyar író, nagyapám barátja, fia, Borsodi Ferenc pedig apám osztálytársa és közeli barátja volt. A kézírás olvasható – de csak nehezen. Ezért a fénymásolat mellé beillesztem a gépet szöveget is.

Dr. BORSODI LAJOS

Kedves Imrém!
Légy szíves, ha lehet, tedd meg Gizi húgomnak
amit kér, mert közvetlenül nekem teszel
szívességet vele. Ölel Lajos

Az első névjegy hátoldalán ez áll:
„Kedves Imrém!
Légy szíves, ha lehet, tedd meg Gizi húgomnak, amit kér, mert közvetlenül nekem teszel szívességet vele. Ölel Lajos”

Kedves Imre!
Kérlek, jöjjön el az
Laki azonnal közü-
letek. Lajos

És a másik névjegyen:

„Kedves Imre!

Kérlek, jöjjön el valaki azonnal közületek. Lajos”

Valószínű, hogy ezeket az üzeneteket Borsodi Lajos már a fogolytáborból írta a kabátzsebében maradt névjegyekre, mert nem volt más, amire írhatott volna. Az üzeneteken nincs dátum. A szövegek rövidek, és ezt valószínűleg nem csak a névjegy mérete magyarázza. Mindkét szöveg inkább jelzés, mint közlés. Lehet, hogy egy látogató csempészte ki ezeket az üzeneteket, nem lehetett biztosra venni, hogy nem kerül az örök kezébe. A feszültség néhány szóban is kifejezésre jut. Nem hiszem, hogy korábbi levelezésük során, akár Borsodi Lajos, akár a nagyapám használták volna az „azonnal” szót – különösen nem aláhúzva. Az üzenetek lényege tulajdonképpen segélykérés. A „valaki közületek” természetesen a nagyapám lehetett, vagy a (szintén ügyvéd) apám. Nem tudom, hogy Borsodi húga pontosan mit is kérhetett. Családi beszélgetések során többször hallottam Borsodiék sorsáról, hogy a nagyapám és az apám is segíteni próbált, részsikerek is voltak (szabadon bocsátás egy időre), de a végén Borsodi Lajos és Ferenc elkerültek Becskerekéről, és zsidó táborban vesztették életüket.

Bori Imre könyvei – és más irodalomtörténeti tanulmányok is – bánáti (vagy vajdasági, vagy jugoszláviai) magyar íróként tarják számon Borsodi Lajost is, Gergely Boriskát is. Ehhez nem kell és nem is lehet sokat hozzátenni. Talán azt mondanám csak, hogy kisebbségiékként nem volt és nincs elemibb problémánk annál, mint hogy kevesen vagyunk. E problémát nem lehet kirekesztéssel megoldani.

És közben a sajtóper...

Baksa Árpád és Dániel Gy. László sajtópere tükrözi a negyvenes évek első felének hevültségeit, bár valójában nem kötődik az új sorsfordulathoz. A történelmi vihar sok mindent felkap és továbbvisz, így a jog látó- és hatáskörébe is sok minden sodródik, nem csak létfontosságú igazságok és igazságtalanságok. A hevület szimbólumai pedig nemcsak főterekre kerülnek, hanem eljutnak ebédlők almáriumaiba is (vagy azért, mert a háziak értették, hogy miről volt szó, vagy azért, mert nem értették).

A mindenre kiterjedő jelképek színezetet adnak hagyományos szóváltásoknak is. Emlékszem egy jelenetre az ötvenes évekből a becskerei kereskedelmi középiskola tánctermeiben. Egy ismerősöm felkért egy sokak által (engem is beleértve) csinosnak tartott lányt, akinek koromfekete haja volt (festette?), de a lány visszautasította. Erre az ismerősöm lekurvázta, a lány pedig úgy tromfolt vissza, hogy lefasisztázta az elégedetlen kezdeményezőt.

1942. szeptember 15-én Dániel Gy. László cikket jelentetett meg a *Torontóban Névelőmagyar* címen. Az iratcsomóban ott van a cikk magyar eredetiben és szerb fordításban is. A bevezető mondatok után az író közli, hogy egy „bánáti lelki nyomorultat” kíván bemutatni. Dániel Gy. László lendületesen ír: „A magyar nemzet egy ezeréven át bizonyította be, hogy nagy és legyőzhetetlen harcos, mi bánáti magyarok is vitézül és méltóan a magyar nemzet hírnevéhez kell, hogy védelmezzük ezt a frontot.” Előtte leírja, hogy „[a] nagy történelemcsináló úgy rendelte, hogy huszonhárom éves trianoni rabság után népcsoportunk nagy szövetségesünk védelme alatt várja meg a háború végét, és sorsunk, jövődönk végleges elrendezését.” Ezt követi egy szintén lendületes, de óvatosabb mondat, mely szerint a bánáti magyarok esetében, a Mindenható úgy rendelte, „hogy mi ne puskával a kezünkben, hanem ásóval-kapával és tollal harcolunk a magyar nemzet feltámadásáért...”. A bevezető bekezdések után következik a sajtóper serkentő vád, mely egy „informátor” közlésén alapul. Az informátor nem lett megnevezve, és nem lett megnevezve a vád célpontja sem, de sokan felismerték, hogy kire vonatkozhat az állítás. A cikk szerint: „Informátorunk elmondotta, hogy Dél-Bánátban akadt egy elfajzott magát még mindig magyarnak merészelné mondó, lelki nyomorult, aki nem azokat a magyarokat akarja egy táborba gyűjteni, akik úgy érzik, hogy magyarok! Akinek nincs szüksége mindazokra, akik könnyhullajtva éneklik

Áldjon vagy verjen a sors keze

Itt élned s meghalnod kell.

Hanem neki csak olyan magyarokra van szüksége, akiknek magyar neve van. Hogy melyik a magyar név, azt ez a lelki torzszülött akarja

megállapítani, mert olyan magyar nyelvtant még nem írtak, melyben erre szabály volna!”

Írása végén Dániel Gy. László követeli, hogy az illetékes DMKSZ-fiók elnöke vegyen fel jegyzőkönyvet, hallgasson ki minden fültanút, és utána pedig „ha beigazolódott a vád, közösiük ki sorainkból és keressünk számára egy helyet a tébolydában, hogy beteg lelke gyógyulást nyerjen”.

Dániel Gy. László radikális személyisége volt a becskereki újságírásnak. Gimnazistakoromban még sokszor hallottam a nevét (idősebbek társaságában). Volt, aki hevesnek tartotta, volt, aki inkább a mértéktelen vagy kötekedő jelzőt használta. A szüleim egyik ismerősnője, eljátszódva a középső Gy.-vel, Dániel Gyanús Lászlóként emlegette. A *Torontál*-ban megjelent írás kíméletlen hangvétele elsősorban az írón múlott, de hozzájárulhatott az a körülmény is, hogy abban az időben semmi sem volt túl hangos.

A sajtópert Baksa Árpád református lelkész indította apám ügyvédi segédletével. Baksa Árpád akkor harminchárom éves volt, apám harminc. Amint az iratokból látom, apám az egyezség felé próbálta irányítani a feleket. Annak is van nyoma, hogy Dániel Gy. László is tett egy kísérletet. Miután megjelent a cikk – és miután a visszhangok is ismertté lettek – Dániel Gy. László levelet ír Baksa Árpádnak „Mélyentisztelt Baksa Úr” címmel. Ebben a levélben négy szemközti találkozót javasol, és azt írja: „Mindent el lehet intézni ha az ember akarja.” Hozzáteszi, hogy családi nehézségek miatt nem tud rögtön elutazni Pancsovára, de kész odautazni. E levelet Baksa Árpád 1942. október 25-én továbbította az apámnak, hozzáfűzve, hogy a levél egy héttel korábban érkezett, és hogy Dániel Gy. László azóta nem jelentkezett. Kísérlet történt arra is, hogy egy helyreigazítás oldja meg a dolgot. Ez meg is íródott, de a *Torontál* nem közölte, azzal a magyarázattal, hogy egyrészt Dániel Gy. László cikkében nem említi Baksa Árpád nevét, és másrészt elfogadhatatlan a helyreigazítás hangneme. (A helyreigazítás szövege nincs az iratok között. Így nem lehetek benne egészen biztos, hogy ki írta. Vélhetően Baksa Árpád fogalmazta és küldte közvetlenül a *Torontálnak*.) Ezután eljárás indul a *Torontál* ellen is.

A magánvád keltezése 1942. november 6. Ebben fel vannak sorolva Dániel Gy. László állításai. Baksa szerint világos, hogy – bár név szerint nem említi – a szerző rá célzott. Ezt bizonyítja a hivatkozás Dél-Bánátra, és a szerző nem is tagadja, hogy róla írt. A magánvád felhossa, hogy Baksa 1942. június 6-án tartott egy előadást az asszimilációról, de sem ebben az előadásban, sem máskor nem mondta, hogy nem ismeri el magyaroknak azokat, akiknek idegen nevük van. A vádirat megnevezi a rágalom vélt indítékát is. 1942 nyarán egy ellenzéki csoportosulás alakult a DMKSZ vezetőségével szemben. Baksa Árpád ehhez az ellenzékhez csatlakozott, és ezért akarják őt lejártni.

1942. november 6-án lett beadva a *Torontál* elleni kereset is. Ebben Baksa Árpád a helyreigazítás közlését és a perköltségek megtérítését kéri Mara Jenőnétől, a *Torontál* felelős szerkesztőjétől.

Egy előzetekintés – Mara Jenőné és a *Torontál* két és fél évvel később

Mara Jenőné nevét több más iratban is látom, de ezekben apám őt képviselte, és nem az ellenfelét. Több eljárás a Globus nyomdához kötődik, melynek Mara Jenőné társtulajdonosa volt. Irodánk sokáig vásárolt a Globus nyomdától papírkészletet.

Van egy büntetőper is, mely Mara Jenőné ellen indult 1945-ben, és ennek komolyabb a tétje, mint Baksa Árpád sajtóperének. A két per között csupán két és fél év telt el.

Mara Jenőné 1945. január 21-én, vasárnap tartóztatták le. Eleinte még csak találgatások vannak. A nagyapám naplója szerint:

„Hírlík, hogy Maránét is Újvidékre vitték volna.”

Aztán egy nappal később, 1945. január 22-én, már ezt jegyzi fel a nagyapám:

„Maráné sorsa iránt városszerte általános a részvétel. Magyaréknál vendégségben volt, onnét vitték el, könnyebb látogató ruhában s így otthonról takarót, meleg ruhát nem vihetett magával.”

1945. április 23-án a Bánáti Katonai Körzet Katonai Bírósága ítéletet hozott. Mara Jenőné, a *Torontál* társtulajdonosát és felelős szerkesztőjét három év kényszermunkára ítélték, emellett tíz évre megvonták a „polgári becsületét” és elkobozták minden vagyonát.

Az ítélet szerint a vádlott bevallotta, hogy elkövette, amivel terhelték. Az indoklás azzal indul, hogy Mara Jenőné bevallotta, hogy a megszállás kezdetén az újság megváltoztatta a nevét, és *Híradóból Torontál* lett. Nem tudom, hogyan helyezem el ezt a megállapítást. A *Torontál* a leghosszabb életű napilapunk. 1871-ben indult, 1930-ig a *Torontál* nevet viselte, 1930-ban megváltoztatta a nevét, és *Híradó* lett. A szerkesztőség és szerkesztőségi politika nemigen változott. Aztán 1941-ben visszatért az eredeti elnevezéshez. Egyik elnevezésben sem érzek semmilyen fasiszta vagy antifasiszta mellézköngét. Vajon irredentizmust érezhetett-e az ügyész egy olyan földrajzi régió elnevezése mögött, mely az I. világháború óta már nem közigazgatási egység? Ez is erőltetettnek tűnik, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a jugoszláv/szerb államban 1930-ig szintén *Torontál* volt az újság neve. Egyébként, a családi iroda iratait böngészve, kezembe került a *Torontál* (azaz akkor *Híradó*) egy rendkívüli kiadása. Ezt is Mara Jenőné jegyezte (Kelemen Jánossal együtt). A kis formátumú kü-

lőnszám 1933. május 19-én, pénteken jelent meg, Borsodi Lajos ötvenedik születésnapja alkalmából. A címe: *Borsodi Lajos jubileumi szám*.

Rendkívüli kiadás!

HIRADÓ

BORSODI LAJOS JUBILEUMI SZÁM

Alapítva 1871 - Péntek, 1933 máj. 19 - 62. évfolyam

A becskerekai történetek gyakran összetalálkoznak. Arról a Borsodi Lajosról van szó, aki tíz évvel később gyűjtőtáborból juttat el a nagyapámnak üzeneteket a névjegyek hátlapjára írva. A különkiadás újra közli Borsodi Lajos első versét, amely 1903. december 30-án már megjelent a *Torontál*-ban. Az ünnepeltet köszöntő szöveg ezzel a mondattal zárul: „Engedjék meg ennek az újságnak – amelynek hasábjain elindult – hogy elsőnek üdvözlje a jubilánst és szívből kívánja, hogy e lapban valaha ugyanolyan, boldogságtól túlárado szívvel olvashassa unokája első versét, amilyen izgalommal olvasta saját ifjúi „eltévelyedésének” rímbe fakadását harminc évvel ezelőtt.”

A különkiadás hátlapján a következő reklámmondat áll:

„Nem az a kérdés

Mi lesz a világ sorsa

Hanem, hogy elfizetődje-e a HIRADÓ-nak

És nyomtatványait a GLOBUS nyomdában rendeli-e.”

A dolgok másként alakultak. Brutális módon akadályozták meg, hogy teljesüljön a köszöntőszöveg zárókívánsága. Borsodi Lajossal együtt fiát, Ferencet is a halálba hurcolták, unoka nem született. A filozofikus reklámmondatot pedig nem igazolták a későbbi események.

Visszatérve a Mara Jenőné elleni ítélet indoklására, a bíróság elmondja még, hogy a *Torontál* fasiszta lap volt, tudósított hivatalos fasiszta eseményekről, ellenségesen viszonyult a népfelszabadító mozgalomhoz, és a német propagandára támaszkodott. Az indoklásban csak egy konkrét példa van. Eszerint a *Torontál* „félrevezette a tájékozatlan nyilvánosságot a német gonosztettekkel kapcsolatban, mint például a katyni erdőben

elkövetett gyilkosságokkal kapcsolatban, azon igyekezve, hogy ezeket a testvéri Szovjetunió számlájára írja...”

A *Torontál* nem volt antifasiszta lap. Azt hiszem, fasiszta lapnak sem mondható. Ahhoz, hogy pontosabban jellemezzük, több számat kellene elolvasni, mint amennyit én ismerek. A katyni erdő ügyében viszont ma már nem vitás, hogy sem az ügyésznek, sem a bíróságnak nem volt igaza.

Az iratcsomóban van egy papírlap kék ceruzával írt szöveggel mindkét oldalán. Nincs rajta sem címezés, sem dátum, az sem biztos, hogy a teljes szöveg maradt-e meg, vagy volt még egy oldal. A szövegből egyértelműen kitűnik, hogy Mara Jenőné írta, és világos az is, hogy fogságban volt, amikor a szöveget fogalmazta. Ha nem levélnek, talán feljegyzésnek nevezhetném, amit apámnak továbbított, és melyben leírja azt is, amit az OZNA előtt mondott a kihallgatás alatt. A szöveg ezzel a mondattal indul: „A felelősséget az újság miatt minden áron rám akarják tolni.” Ezzel kapcsolatban tudni kell, hogy Mara (Mayer) Jenő neves újságíró volt, csakúgy mint az apja, Mara (Mayer) Rudolf. Mara Jenő társtulajdonosa volt a *Torontál*-nak. 1917-ben felelős szerkesztője is lett, és ezen posztton maradt 1931-ig, amikor is negyvenhárom éves korában tüdőbajban elhunyt. Ezután több felelős szerkesztő váltotta egymást, a háború küszöbén újabb váltásra volt szükség, de mivel nem találtak megoldást, Mara Jenőné vette át ideiglenesen a posztot. Ez az ideiglenesség eltartott. Mara Jenőné nem volt újságíró, és nem is vált azzá, amikor megörökölte a férje tulajdonrészét – akkor sem, amikor ő lett a felelős szerkesztő. A feljegyzésben ezt írja: „Én személy szerint soha újságíró nem voltam, soha egy szót nem írtam a lapban – se mmiféle újságíró szövetségbe nem voltam...”. Magyarázza még, hogy „[a] nevem azért van a lapon, mert Sebert a németek nem engedélyezték, mert nem volt idevaló állampolgár.” Leírja, hogy felmerült lehetőségként Dániel Gy. László is, de ő „a lapnak erkölcsileg is ártott volna”. Mara Jenőné leírja, hogy ezt Újvidéken az OZNA-n is elmondta, mint ahogy elmondta azt is, hogy a *Torontál* inkább a helyi dolgokkal foglalkozott, mint a „nagy politikával”; politikai cikkeket csak Dániel Gy. László írt. Benne van a szövegben az is, hogy „a lap mindig a kormány után járt – másképp nem lehetett volna fenntartani”. A feljegyzés említi, hogy miután Újvidékről visszahozták (feltehetően Becskerekre), egy Zemiba nevű „islednik” (nyomozó) csak az OZNA előtt rögzített adatok iránt érdeklődött. Nem hallgatták ki. Feljegyzésében Mara Jenőné javasolja azt is, hogy jó lenne, ha a magatartásáról nyilatkoznának az alkalmazottai.

Ezt apám meg is szervezte. Az iratcsomóban ott van egy nyilatkozat fogalmazványa magyarul és szerb fordításban, rajta egy piros ceruzával írt megjegyzés, hogy a nyilatkozat aláírásgyűjtés céljából 1945. március 16-án lett kiküldve. Feltételezem, hogy sikerült az aláírásokat összeszedni. Az egyszerű és időtálló megjegyzések mellett, melyek szerint Mara

Jenőné „korrekt és baráti magatartást tanúsított munkásaival szemben”, és „tisztetben tartotta a kollektív szerződéseket”, a nyilatkozatban ott áll az is, hogy a munkásaival együtt „szociális munkaközösségben dolgoztak”. Nem hiszem, hogy annak idején a *Torontál*-ban bárki is szociális munkaközösséget látott volna. Inkább arról lehet szó, hogy a nyilatkozat szövege igyekszik az új pozitív képletek nyelvére lefordítani azt a tényt, hogy Mara Jenőné rendesen bánt az alkalmazottaival. A végén persze ott áll az S. F. – S. N. (Halál a fasizmusra, szabadság a népnek!) is.

Nagyon nehéz átjárót találni az ítélet és Mara Jenőné elmondása között. Persze normális körülmények között az ítélet érdemel hitelt, és nem a vádlott valóságát. De a hitelességnek az is feltétele, hogy az ítélet szerves kapcsolatban legyen azzal a világgal, melyben a jogsértést (vagy vélt jogsértést) elkövették.

A Baksa-perben a tények és a vélemények azonos világon belül alakulnak, és kontextusban maradnak a fondorlatok és az ostobaságok is. Mara Jenőné büntetőpere időben nincs igazán távol a vélt bűncselekménytől, de közben korszakváltás történik, korábbi epizódok, mondatok, magatartások más keretekbe kerülnek. Nem csak arról van szó, hogy bűnné válik, ami korábban nem volt az – mert az természetes, hogy büntessenek olyan gonosztetteket, melyeket a fasiszta hatalom nem tartott büntetendőnek. Viszont az érdeklődést, elemzést nem helyettesítheti elhatárolódás. Ha arról van szó, hogy kapjon-e börtönbüntetést Saci néni, akkor nem maradhat látóköron kívül, hogy ki is volt a Saci néni. Attól, hogy a fasizmus elítélendő, még nem válik feleslegessé annak a megállapítása, hogy mi is történt pontosan, és kinek róható fel, ami történt. Egy felelős szerkesztő nem csak lelkes (fasiszta vagy antifasiszta) újságalkotó lehet. Akkor is, ha elvetendő múltként van osztályozva a polgári világ, a büntetőbírótság látóköron belül kellene hogy maradjon az a tény, hogy egy családi üzlet folytatásáról van szó, és ez érdekelte Saci nénit, nem az újságírás. Az ítélet figyelembe vette ezt a védekezést, de nem tartotta relevánsnak. Igaz, Mara Jenőné felelős szerkesztő volt, és a felelős szerkesztő felel. De ha büntetőjogi felelősségről van szó, akkor fontos a felelősség mértéke is (feltéve, hogy van miért felelni). Ha a fő vétek az, amit a *Torontál* Katyínról írt, akkor esélyt kellene adni, hogy arról is folyjon vita, hogy mi is történt Katyínban. Ez persze elképzelhetetlen volt 1945-ben a Katonai Bíróság előtt; ez nem ténykérdés volt; hanem az igaz hit próbaköve. (Igaz, valószínűleg a *Torontál* újságírója is inkább hitekhez és előítéletekhez igazodott.)

Az ítéletben megemlítik, hogy a *Torontál* „bandának” nevezte a népfelszabadító mozgalmat, valamint „lealacsonyította” Sztálin marsallt, Rooseveltet és Churchill-t, de nem azonosították a mondatot, sőt a cikket sem, ahol ezek a minősítések előfordulnak – így például azt sem tudni,

hogy milyen szavakkal történt a „lealacsonyítás”. A Baksa-sajtóper irataiban olvasom azt a *Torontál*-ban megjelenő mondatot (Dániel Gy. László írásában), mely szerint: „A nagy történelemcsináló úgy rendelte, hogy huszonhárom éves trianoni rabság után népcsoportunk nagy szövetségünk védelme alatt várja meg a háború végét, és sorsunk, jövőnk végleges elrendezését.” Ezt valóban nevezhetnénk „megszállóbarát” mondatnak. Nem tudom, hogy ez a mondat szerepelt-e azok között a mondatok között, amelyek a „fasiszta propaganda” minősítést indokolták. Kissé talán enyhíti a dolgok életét, hogy ugyanabban a szövegben a cikkíró (ismét az Istenre hivatkozva) arról is értesít, hogy mi bánáti magyarok, „nem puskával a kezünkben, hanem ásóval-kapával és tollal harcolunk a magyar nemzet feltámadásáért...” Az ítéletben egyetlen mondat sincs idézve, sőt konkrét cikkekre sincs hivatkozás, kivéve a Katyínról szóló cikket. Feltételezem, hogy Zemba és a többi nyomozó nem tudott magyarul. Lefordítottak egyáltalán néhány cikket? A Baksa-sajtóperben látom, hogy igen, de a Mara Jenőné ellen folytatott büntetőperben ennek nem látom nyomát sem az ítéletben, sem más iratokban. Fel lehetne tenni a kérdést, hogy a „nagy szövetséges”-t dicsérő mondat az adott szövegben fasiszta propagandának minősíthető-e, vagy csak fontoskodó hőzöngésről van szó. De az ítélet nem foglalkozik konkrét mondatokkal.

Míg írom e szöveget, felmerül bennem, hogy nem vagyok-e részrehajló (Saci néni javára). Nem tudom, mi lenne a véleményem, ha nem ítélik el három év börtönre és kényszermunkára. Egyébként személyesen nem emlékszem rá. Igaz, hogy többször volt a házunkban névnapokon, születésnapokon, amikor már én is ott voltam, talán üdvözölt is, mint kis unokát, de ezeket a (valószínű) találkozásokat nem tudom felidézni. Emlékszem viszont, hogy gimnazistakoromban többször és rokonszenvvel emlegették magyar és szerb társaságokban is. Ezt megjegyeztem. Sok szeretettel beszélt róla Öcsi fia és fiának amerikai felesége is, amikor kezdő jogász koromban találkoztam velük Londonban. A Saci néniről alkotott képet nemigen tudom az ítélet keretei közé illeszteni. Itt van az a mozzanat is, hogy mással nem vádolták, mint felelős szerkesztői mulasztásokkal, és ezen a ponton az ítélet inkább minősítéseket tartalmaz, mint ténymegállapításokat. Igaz viszont, hogy feljegyzésében Mara Jenőné ezt is leírja: „a lap mindig a kormány után járt – másképp nem lehetett volna fenntartani”. El lehetne gondolkodni a szólásszabadság mellett az alkalmazkodás szabadságáról is. Valamennyire (de csak nagyon kevésbé) lehet alkalmazkodni a hatalomhoz úgy, hogy tisztességes tere maradjon a szabad gondolkodásnak, és anélkül, hogy ez a lap besorolásán számottevően változtatna. Aztán van ennél messzebb menő alkalmazkodás is, melynek eredményeképp esetleg fenntartható az újság, de annak a jó hírneve már nem – de ez sem indokol még szükségszerűen börtön-

büntetést. A német megszállás nem volt hajlékony. A *Torontál* nyilván figyelembe vette a cenzúrát. Hagyományai szerint nem volt németbarát lap, de feltehetően közölt a megszállás alatt írásokat, amelyek a német megszállók álláspontját tükrözték. Biztosan voltak kommunistaellenes írások is, és ezúttal nem csak alkalmazkodásról lehetett szó. Közben tény, hogy Jugoszláviában éppen a kommunisták voltak a fasizmus legfőbb ellenfelei. Ügyvédi ingert követve leírnám, hogy az Amerikai Egyesült Államok is támogatta a fasiszta Francót a kommunizmussal szemben. (Viszont, ha a másik oldalról is folytatjuk az ügyvédi fonalat, az is igaz, hogy az Amerikai Egyesült Államok harcolt Hitler ellen – a *Torontál* nem.) Saci néniket jóval nehezebb elhelyezni a történelemben, mint mondjuk egy Rooseveltet vagy egy Hitlert.

Az ítéletről az apám az 1945. április 28-án írt levelében számol be Mara Öcsinek. A levelet Londonba küldi. Az iratcsomóban ott van a levél gépelt másolata. (Mara Öcsi és Miki – azaz Jenő és Miklós – Mara Jenőné fiai voltak, és Mayer Rudolf unokái. Ők már korábban úgy látták, hogy Londonban nagyobb biztonságban lehetnek. Előtte egynéhány évig Pesten éltek.) A levél így indul: „Kedves Öcsim! Három nappal ezelőtt meghozták az ítéletet Édesanyád ügyében. Az ügyész a vádat arra alapította, hogy a lap, melyet Édesanyád mint felelős szerkesztő jegyzett, fasiszta propaganda szolgálatában állt.” Apám arról is ír, hogy milyen állapotban is van a Saci néni. „Édesanyáddal az ítélet kihirdetése után beszélhettem. Súlyos napokat élt át, idegileg megviselte az eljárás lefolytatása – de határozottan az volt az impresszióm, hogy a lelki krízisen túl van.” A folytatásban apám közli, hogy „Édesanyádat az egész idő alatt kivételes bánásmódban részesítették. Szeretettel töltötte kedves modora mindenütt barátokat szerzett.” (Úgy látszik, a börtönőrök között is.) A levél utolsó bekezdésében ez áll: „Édesanyád külön lelkemre kötötte, hogy értesítselek, hogy se Te, se Miki, ne jöjjetek most haza.”

Az iratcsomóban ott van még egy nagy boríték, benne egy kézzel írt vagyoni leltár, és ennek géppel írt szerb fordítása. Feltételezem, hogy a vagyonelkobzás kapcsán készült a leltár. A lista végére írt megjegyzések-ből ki lehet következtetni, hogy a listát Mara Jenőné édesanyja, Milassin Kálmánné (Náni néni) állította össze, aki közös háztartásban élt a lányával. A cél az lehetett, hogy felsorolja azokat a vagyontárgyakat, amelyek az ő tulajdonát képezik, és amelyekre eszerint nem terjed ki az elkobzási parancs. Leírta például, hogy a nagy kredenc, a kis kredenc, a bennük lévő felsorolt dísz tárgyak, a szervizasztal és a székek az ebédlőben Mara Jenőné tulajdonát képezik, de ezzel szemben a kétajtós szekrény és egy sor más bútortárgy Naní nénié – amit „sok barát és ismerős is bizonyítani tud”. Illusztrációként a kézzel írt listának azt az oldalát teszem ide,

amelyik a legolvashatóbbnak tűnik. Ennek a címe: Ruhák. (Feltehetően Náni néni ruháiról van szó.)

Ruhák

2	Téli kabát			
2	Tavaszi női kabát fekete			
1	Rosári selyem kabát			
1	szőnyeg			
1	hűsítő női konty			
1	hűsítő női ruha			
1	szőnyeg női - drágább mint			
1	Fekete selyem ruha			
1	Fekete női selyem ruha			
1	Fekete női selyem - fekete fehér pelyhes			
1	szőnyeg fehér drágább ruha			
2	Flanelt blúzok 1 világos 1 sötét			
2	szőnyeg			
1	szőnyeg fekete női ruha fekete női ruha			
1	hűsítő női ruha			
1	Fekete fehér apró pelyhes selyem ruha			

Az ítélet után további próbálkozások következnek. Látom, hogy 1945. július 13-án apám levelet ír Mara Jenőnének „Kedves Saci néni” címzés-sel. A levélből kiderül az is, hogy Mara Jenőné akkor börtönben van. A levélben közli, hogy „néhány nappal ezelőtt” egy kegyelmi törvény jelent meg, amely alapján kérni lehet a kiszabott büntetés elengedését, illetve leszállítását azok részére, akiket katonai bíróság vagy más új jugoszláv bíróság ítél el. Pontosabb magyarázatért mélyebbre kellene ásni a jog-történelemben, de minden valószínűség szerint az új bíróságok munkája nem csak diadalérzetet keltett. Feltehetően többen úgy láthatták az új hatalomban, hogy a háborúhoz túl közeli légkörben formálódó ítéletek közül több túllőtt a célon. A felülvizsgálás kompromittálhatta volna az új hatalmat, a kegyelem nem. Apám mindenesetre azt javasolta, hogy adjanak be kegyelmi kérvényt.

Saci nénit többször emlegették gyermekkoromban. Úgy emlékszem (és ezt a megmaradt levelek is valószínűsítik), hogy viszonylag rövid ideig volt börtönben, és utána még egy ideig „társadalmilag hasznos munkát” kellett végeznie. Eligazításul szolgálhatnak nagyapám naplójegyzetei. 1946. január 20-án ezt jegyzi fel:

„Vasárnap. Tegnap látogatóban volt Manojlovics Todos. Rábírtam, s együtt mentünk Mara Saczinak névnapjára gratulálni. Most egy éve épp névnapja (Sarolta) előtti napon, ott volt Juhász Piriéknél látogatóban, amikor felkereste két partizán, s a börtönbe hurczolták. Névnapját ott ülte meg. Elítélték nemzetbeesület elleni vétségért 3 évre. Elvették Mitroviczára, onnét meglepetésszerűen valamiképp hazakerült, s most itthon rója le büntetését olyképp, hogy a Messinger intézet tanító osztályában, irodában van elfogtatva, de étkezni és aludni haza mehet özvegy anyjához Nánihoz. A közben kibocsátott kegyelmi rendelet büntetése felét elengedte, úgyhogy még ½ évig kell kényszermunkára járni.”

Tehát a kényszermunkának egy emberségesebb változata jutott Saci néninek osztályrészüli. A Messingerben dolgozott (feltehetően takarítónőként), olyanok közt, akik valószínűleg kímélték. Haza is járhatott. Lehet, hogy Todor Manojlović szerb író és a nagyapám otthon látogatták meg. A Napló 2.-ből az is kiderül, hogy a megjósolt további fél év kissé elhúzódott. (Az eredetileg kirótt három évet sikerült azonban két évre csökkenteni.) Egy másik (szintén vasárnapi és szintén névnapközeli) bejegyzés dátuma azt mutatja, hogy Todor Manojlović és a nagyapám látogatása után körülbelül egy évig tartott még a kényszermunka.

„1947. I. 19. Vasárnap. Délben Józsival, Lórival meglátogattuk Maráné Saczit. Névnapja és emellett abból az alkalomból köszöntöttük, hogy a tegnapelőtti nappal kitöltve, felszabadult a kétévi kényszermunka büntetésének hatálya alól, amelyre őt mint a Torontál napilap szerkesztőjét elítélte volt a népbíróság.”

Utána Saci néni neve megjelenik a naplóban azok között, akik 1947. november 5-én eljöttek a nagyapám névnapjára. 1947. november 5-e után is rendszeresen ott van a neve a látogatók listáján. 1955-ben hagyta el Becskereket. A napló 1955. október 17-i bejegyzése szerint: „E hét elején vett Becskerektől végleg búcsút dr. Mara Jenőné.” Öcsi (Jenő) fiához költözött Londonba.

Belgrádi egyetemi éveim alatt Bencze Tibor szobatársam egyszer csomagot kapott Saci nénitől. Volt benne egy papírzacskó, melyen ez állt: hogy Flying Bird (Repülő Madár). Sárga por volt benne, és találgattuk, hogy mire szolgálhat. A szobatársam szerint pudringpor lehetett. Ellenérveim nem voltak. A végén díszként használtuk a zacskót. Voltak egyértelműbb dolgok is a csomagban, ezeknek hasznát vettük. Évekkel később Londonban találkoztam Saci néni fiával, Mara Öcsivel, de nem kérdeztem meg, hogy mi is lehetett az a Flying Bird. (Lehet, hogy ő sem tudta.)

Vissza a sajtóperhez – megoldás a Magyar Királyi Tudományos Akadémia bevonása nélkül is

Mara Jenőné 1945 januárjában tartóztatták le. Alig több mint két évvel korábban még teljes lendülettel folyik a sajtóper és a vita, melyet Dániel Gy. László „nagy vita”-ként minősít. Ezt egy újabb írásában mondja, melyet a vádirat kézhezvétele után, 1942. november 15-én közöl a Torontálban. (Az iratok közé egy kefelevonat lett eltéve; azé az oldalé, melyen az írás megjelent. Nem egészen világos, hogy a dátum november 15-e, vagy 16-a. Az írás mellett jobbra ott van egy értesítés a DMKSZ tagjainak, hogy hétéfőn kolbászkiosztás lesz azoknak, akiknek a tagsági száma 1401 és 2100 között van.)

TORONTÓ

Nyílt levél Baksa Árpád pancsovai református lelkészhez

A „Torontál” szeptember 13-iki ellen – még gondolatban sem – számában „Névelemző magyar” címmel közölt cikkében az okokat, melyek cikkem megírására késztettek.

Milyen tisztelt Tiszteletes Ur! Ön engem beperelt rágalmazásért és becsületsértésért. Azonban nem ezen van a hangsúly. Ebben a nagy vitában nem a cikk megírása a legfontosabb, a cikk kizárólag azért íródott, hogy kiprovokáljam, ki az

Értesítés!

Hétfőn

Kolbászkiosztás

1401–2100 tagi számig.

Szövetkezeti nyitva van naponta 8–12 és 14–17 óráig.

Elvezetődik a kioskhoz.

Dániel Gy. László új szövegének címe: Nyílt levél Baksa Árpád pancsovai református lelkészhez. Lehet, hogy egyezségi kísérletről volt szó, de az írás nem hoz megnyugvást, nem igazán békés a hangvétele sem. A korábban megnyergelt érvek tovább ágaskodnak. Dániel Gy. László többek között ezt írja: „Nem bántam meg, és sohasem fogom megbánni, hogy lelkiszegénynek bélyegeztem és bélyegzem ma is azt az embert, aki magát magyarnak merészeli mondani és névvegyelemzi a magyart. Ismét leszögezem, hogy ha van ilyen magát magyarnak merészelné mondó ember, úgy az vagy örült, vagy idegen zsoldban álló nemzetét árúbabocsátó sehonnani ember.” figyelmesen olvasva, észrevehetjük, hogy Dániel Gy. László most már nem állítja, hogy tényleg van valaki, aki ilyet mondott Dél-Bánátban, hanem feltételes módon beszél („ha van ilyen [...] ember”). Ez azonban nem igazán a megbékélés, még kevésbé a bocsánatkérés hangja. Nem hoz feloldást az sem, amit a szöveg folytatásában ír: „Ön engem beperelt rágalmazásért és becsületsértésért. Azonban nem ezen van a hangsúly.

Ebben a nagy vitában nem a cikk megírása a legfontosabb, a cikk kizárólag azért íródott, hogy kiprovokáljam, ki az igaz ember.”

Sajtóperekben és egyéb szövegírói pengeváltásokban a szemben álló felek gyakran a „legfontosabb” vagy a „lényeg” mögött keresnek fedezéket – és a legfontosabbként, illetve lényegként persze azt tételezik, ami nekik fedezéket nyújt. Dániel Gy. László szerint nem az „elfajzott lelki nyomorék” minősítés a vita lényege, nem is maga a cikk megírása a legfontosabb, mert ő ezt csupán azért írta, hogy kiprovokálja, ki az igaz ember. Ez a legfontosabb, és „ezen van a hangsúly”.

Elgondolkodva azon, hogy hogyan is alakulhattak a dolgok, Tom Stoppard angol drámaíró mondata jut eszembe: „Egész életemben azokra a kérdésekre várok, amelyekre már előkészítettem a választ.” („My whole life is waiting for the questions to which I have prepared answers.”) A helyzet az, hogy voltak és lesznek újságírók, írók, politikusok és mások is, akiknek nincs annyi türelmük, mint Stoppardnak. Ha valakivel az ihlet már közölte, hogy hogyan lehetne diadalmasan leleplezni egy magatartást, akkor nehéz kivárni, hogy ez a magatartás fel is bukkanjon. Valóban látványosan lehet cáfolni azt az álláspontot, hogy névelmezésre van szükség, és csak az a magyar, akinek magyar neve van. Ezt cáfolva, pazar módon lehet vegyíteni bölcsességet és maró ironiát, a poénok szinte maguktól alakulnak, a taps biztosított. De mit tegyünk, ha nem hangzik el az állítás, melynek ragyogó cáfolatát őrizzük a tarsolyunkban. Baksa Árpád talán mondhatott olyan mondatokat, melyek félreérthetők voltak (különösen, ha másodkézből tolmácsolva halljuk őket egy informátor jóvoltából). Lehetett-e tovább várni?

Van egy olyan része is az 1942. november 15-én közölt szövegnek, melyvel nehéz nem egyetérteni. Dániel Gy. László szerint: „A sajtópör csak arra lesz jó, hogy megállapítást nyerjen, megsértettem-e Önt vagy sem, és arra is jó lesz, hogy idegenek mulassanak rajtunk, mert nem díszmagyarban, hanem szennyes lengemagyarban fognak látni bennünket.”

Nem tudom, kit értett a cikkíró az „idegenek” alatt, de az bizonyos, hogy ez a sajtóper (és az általa felvert hullámok) nem öregbítették a magyarság tekintélyét a bánáti szerb és német polgártársak között.

Egy napra rá, hogy megjelent Dániel Gy. László második írása, 1946. október 16-án, a vádlott ügyvédje, Evgenije Jocić egy válasziratot is bead. Ebben két fonalat követ. Az egyik fonal kiindulópontja az, hogy a rágalom és sértés a sajtótörvény 52. szakasza alapján szándékot feltételez, márpedig Dániel Gy. Lászlónak nem volt és nem is lehetett szándéka rágalmazni és megsérteni Baksa Árpádot. Azért nem lehetett, mert amikor a cikket megírta, még nem tudta, ki tartotta a beszédet Dél-Bánátban, csak később tudta meg Ambrózy Károlytól.

A gimnáziumban Ambrózy Károly némettanárom volt. Korábban neves sportoló, 1924-ben részt vett a párizsi olimpiai játékokon diszkoszvetőként. Magunk között öreg Ambrózynak hívtuk. Azért is, mert volt egy (akkor) fiatalabb Ambrózy tornatanárunk, de azért is, mert amikor az öreg Ambrózy minket tanított, már nyugdíjban is lehetett volna. Úgy tudtuk, hogy megtagadták tőle a nyugdíjat, de engedték, hogy tovább tanítson. Megtörtént, hogy elkalandoztak a gondolatai, az is előfordult, hogy elbóbiskolt. Tekintélye volt, és a tekintély néha a jelenlétet is pótolta. Emlékszem, egyszer írásbeli dolgozatot írtunk, Ambrózy tanár úr pedig csak ült a katedra mögött, nem sétált közöttünk, hogy ellenőrizzen, nem is nagyon nézett felénk. Ez persze esély is volt. Mellettem ült Bencze Tibor, aki szóról szóra lemásolta, amit írtam, tőle pedig Kaslik Péter másolt le mindent szóról szóra. Amikor Ambrózy tanár úr eredményt hirdetett, kiderült, hogy én ötöst kaptam, Bencze négyest, Kaslik pedig hármast. Bencze úgy érezte, hogy súlyos igazságtalanság történt, és – kissé óvatlanul – feltette Ambrózy tanár úrnak a kérdést, hogy hogyan lehet, hogy a Várady ötöst kapott, a Bencze négyest, a Kaslik pedig hármast, amikor szóról szóra ugyanazt a dolgozatot adták be. Ez kockázatos is lehetett, mert – ha csak nem puskáztunk vagy másoltunk – nem tudhattuk, hogy a másik mit írt. Ambrózy tanár úr azonban nem ragadta meg ezt az alkalmat, hogy a konspiráció leleplezésével vágjon vissza. Valószínűleg fáradságos is lett volna egy szabálysértési eljárás dolgozatmásolás kapcsán. Ehelyett elmélázott, majd ezt mondta: „Tudom én, hogy ki mit tud...” Ebben maradtunk. Azóta majdnem minden megváltozott, beleértve a viszonylagos némettudásunkat is. Bencze évtizedek óta él Németországban, és ma sokkal jobban tud németül, mint én. Kaslik Kanadában él.

Visszatérve a sajtóperre, Jocić ügyvéd állítása szerint, amikor megjelent a cikk, Dániel Gy. László nem tudta, ki ellen irányul, így nem lehetett szándéka egy konkrét ember (Baksa Árpád) rágalmazása és megsértése. Nem old meg minden problémát, de nem érdektelen ez a jogi piruett. Evgenije Jocić büszke lehetett rá. A másik érvelési fonal azt igyekszik előtérbe helyezni, ami könnyen védhető. A válaszirat felteszi a kérdést, hogy helyes-e a névelmezés, valóban csak az-e magyar, akinek magyar neve van. Ha ez a kérdés, akkor persze Dániel Gy. Lászlónak van igaza. Nem ilyen egyszerű a helyzet, ha az a kérdés, hogy Baksa Árpád valóban támogatta-e a névelmezést, és hogy hibázott-e Dániel Gy. László, amikor egy „magát magyarnak merészelné mondó lelki nyomorulttról és torzszülöttről” írt, és e személyt úgy írta körül, hogy Baksa Árpádra lehetett ismerni. Dániel Gy. László és Evgenije Jocić igyekeznek minél több hangsúlyt, teret és méltóságot adni annak a kérdésnek, hogy csak az-e magyar, akinek magyar neve van. Azt javasolják, hogy a bíróság diplomáciai úton tegye

fel e kérdést a Magyar Királyi Tudományos Akadémiának, valamint a Pécsi Tudományos Intézetnek, mely kisebbségi kérdéseket tanulmányoz.

Ezeket a bizonyítási indítványokat a bíróság 1942. december 9-én elvetette. A tárgyalás 1942. december 11-ére lett kitűzve, de az utolsó pillanatban mégiscsak született peren kívüli egyezség. Az egyezség létrehozásában apámat Jeszénszky Ferenc is segítette, aki 1943-tól a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség vezetője volt. Dániel Gy. László bocsánatkérő írást közölt a *Torontóban*.

A szöveget most apám levelével folytatom, melyben az eredményről tájékoztatja Baksa Árpádot:

1942.XII.11.

Kedves Tisztelt Uram!

Felhatalmazása alapján, Jeszénszky L. úr bevonásával, tárgyaltam Maráné nőt, asszonyt és Dániel Lászlóval és velük, utasítása szellemeben, megállapodást létesítettem.

Ezen megállapodás értelmében a *Torontó* mai számában d. sz. l. alírással helyreigazító és bocsánatkérő cikk jelent meg, én pedig Mará Jenőné és Dániel László ellen beadott feljelentéseimet visszavontam.

A *Torontó* mai számát mellékelem. Örülök ha Ön is kielégítőnek és, az adott körülmények között, a leghelyesebbnek találja azt a megoldást.

Szívveljesen Üdvözlé.

Ngs.
Baksa Árpád, ref. lelkes úrnak
Pancsova.

Melléklet.
Ajálva.

12406

A levelet azzal fejezi be, hogy reméli, Baksa Árpád is helyesnek találja az egyezséget. Az iratokban nincs válasz. Feltehetően Baksa Árpád is úgy látta, hogy itt meg kellene állni. Az iratcsomó barna borítólapjára ez van írva: Befejezve 1942. XII. 11.

*

Befejezésül megemlítem, hogy az eljárás, melyben azt feszegették, hogy ki is az igazi magyar, szerbül folyt. Német megszállás alatt.

ÉS MOST PONTOSABBAN: KI IS A MAGYAR, ÉS EBBŐL MI KÖVETKEZIK?

Lehet-e nem magyar névvel magyar iskolába járni?

Baksa Árpád (vélt) mondatai a névelemzésről, vagy „névvegyelemzésről” a per folyamán egy heves vita központjába sodródtak, annak ellenére, hogy senki sem állt ki a névelemzés mellett. Baksa Árpád egyértelműen cáfolta, hogy csak azt tartaná magyarnak, akinek magyar neve van. Dániel Gy. László szerint viszont, ha valakinek ez lenne a véleménye, az csak „elfajzott lelki nyomorult” lehet. Ennek a vitának volt egy háttere, amely 1942-ben még ott volt az emberek tudatában, indulatokat gerjesztett, és kihathatott a per hevességére is; ma ez gyakorlatilag eltűnt a köztudatból. Érzések maradtak. A sérelmek által gerjesztett indulatok – és előítéletek is – gyakran túléltek az emlékezést a konkrét sérelemre. Kollégáim és ismerőseim, akiknek most elmeséltem a sajtóper történetét, úgy látták, hogy a (hipotetikus) vita tulajdonképpen tárgya magyarkodás. Létezik azonban egy azóta elfelejtett másik vetület is. A két világháború között Szerbiában (csakúgy mint Romániában) létezett egy szabály, mely névelemzésként híresült el. A jogszabálynak az volt a lényege, hogy nem járhat kisebbségi iskolába az, akinek a nevéből nem következik, hogy az adott kisebbséghez tartozik. E szabály sok magyar család számára lehetetlenné tette, hogy magyar iskolába járassák a gyerekeiket.

A nagyapám iratai között több kérvényt, beadványt találok, melyekben a nagyapám és más kisebbségi vezetők kérték a hatóságoktól ennek a szabálynak az eltörlését. Ez végül valamelyest sikerrel is járt. De látok az iratok között leveleket, melyek azt mutatják, hogy a gyakorlatban a rendelet módosítása után sem szűnt meg a névelemzés. 1940. november 19-én Kiskároly János ír Topolyáról egy levelet a nagyapámnak, melyben a méltánytalan elbánás példáit sorolja. Leírja, hogy sehogyan sem ér

véget a hatósági huzavona a Topolyai Magyar Közművelődési Egyesület engedélyezése körül. Ugyanakkor, noha Topolyán csak tizenegy német él, „azoknak már régen meg lehetett alakítani [...] a Kulturbundot, pedig később kérték az engedélyt rá”. Hozzáteszi, hogy meg akarnak szüntetni egy magyar osztályt, arra hivatkozva, hogy kevés a magyar, pedig Topolyán „99% a magyar”. Kiskároly János szerint annak ellenére, hogy megszületett, nem tartják be a rendeletet, mely kimondja, hogy nem a névelmezés a döntő, hanem „az a magyar, aki magyarul beszél az otthonában”. Sőt, „most a tanítók tízszeresen szigorúbban vegyelemeznek, sőt nemcsak vegyelemeznek, hanem fenyegetnek...”

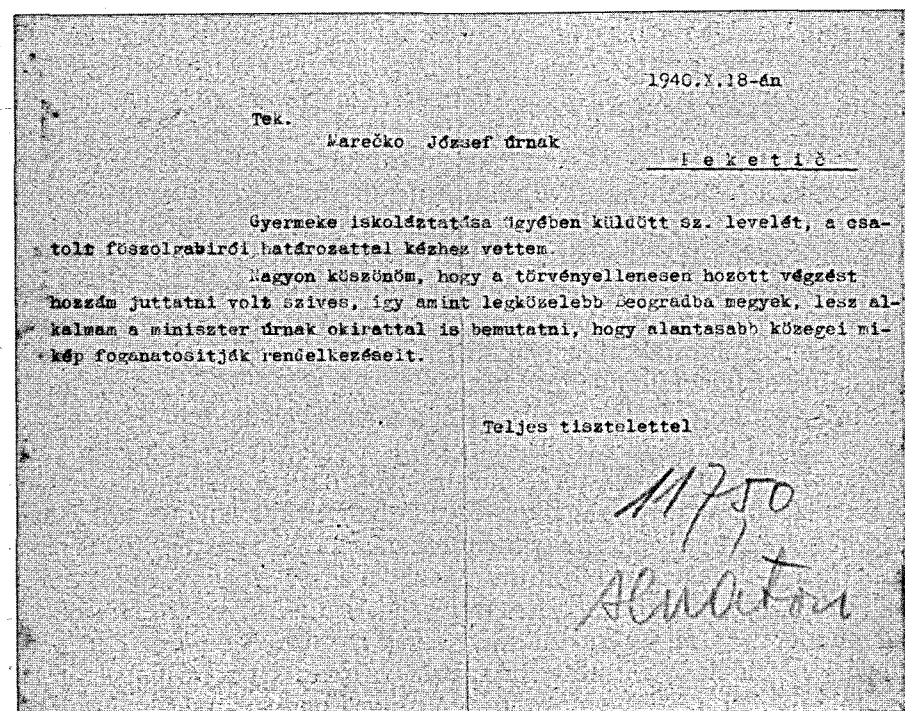
Nem tudom, ki volt Kiskároly János. Levelében valószínűleg keverednek a tények és az indulatok. Látok azonban az iratok között egy ügyet, mely konkrétan is mutatja, hogy a szabály eltörlése után is hoztak a hatóságok névelmezésre alapozott döntéseket.

1940 októberében Marecskó József (vagy Marečko József, vagy Josip Marečko – attól függ, hogy ki írja le a nevet) feketicsi polgár fordul a nagyapámhoz mint szenátorhoz azzal a panasszal, hogy a hatóságok nem engedélyezték, hogy a lánya magyar iskolába járjon. A Marecskó (vagy Marečko) szlovák név. Ez különösebben mélyreható névelmezés nélkül is kiderül. Mint ahogy nem igazán nehéz felfedezni, hogy a zágrábi jogi kar két híres és markánsan horvát érzelmű volt tanárának a neve milyen eredetű: az apát és a (szintén tanár) fiát is Andrassynak hívták. A nevüket két „ss”-sel és „y”-nal írták, éppen csak az „a” felett hiányzott az ékezet.

1940. október 9-én a bácsstopolyai hatóságok eldöntik, hogy Marecskó József lánya, Marecskó Mária nem járhat magyar nyelvű iskolába (harmadik osztályba). Marecskó József köteles a lányát szerb iskolába adni. Az indoklás igen rövid: „Marečko Josip úr szlovák nemzetiségű, tehát gyermeke Mária nem járhat olyan osztályba melyben más nemzetiség nyelvén tanítanak. A kérvényen lévő 30 dináros okmánybélyeg szabályosan meg lett semmisítve.”

A megfogalmazás egy cseppet azt is sugallja, hogy a szlovák nemzetiiség védelme a tét, mert az lesz tiltva, hogy Mária más (más, mint szlovák) nemzetiség nyelvén tanuljon. Az adott esetben azonban nem valamilyen kisebbség védelméről volt szó. Nem tudom, hogy Marecskóék beszéltek-e szlovákul, viszont tény, hogy Feketicsen nem volt szlovák iskola. Így az ítélet rendelkező része meg sem lebegtetni a szlovák alternatívát, hanem egyszerűen azt mondja, hogy Marecskó úr köteles szerb iskolába adni a lányát.

Ezek után Marecskó József (magyar nyelven) levelet ír a nagyapámnak, és kéri, hogy járjon közbe és tegye lehetővé, hogy a lánya mégis magyar nyelven tanulhasson. Nagyapám 1940. október 18-án válaszol. Ennek a levélnek a másolata megmaradt. Csatolom a szöveghez.

Míg olvasgatom az elfeledett méretű papírokat, és rálátást keresek a történetekre, úgy érzem, mintha árterületen keresztül próbálnék valahogy közelíteni a másik parthoz, az események valamikori színhelyéhez. Segítenek a kövekként kiálló felismerhető és folytatódó problémák, kifejezések, nevek és az azokra rakódó jelzések; ezeken a köveken egyensúlyozva egy kicsit közelíteni tudok a másik oldalhoz. Megállnék a levél címezésénél. A címzett Marečko József, a helység neve Feketič. Nemigen volt és van család a Vajdaságban, melynek nevét több generáción át egy módon írták volna. A Várady is volt Varadi. Emlékszem, amikor először utaztam tizenhat éves koromban külföldre (Hollandiába), valamilyen úti okmányra kézzel és cirill betűvel írták a nevemet: Bapagu (nyomtatottan Варади lenne). Vonattal mentem, és az osztrák határnál összeszedték az úti okmányokat, majd egyenként szólították az utasokat. Nem sokan utaztak külföldre akkoriban, akik velem ültek a vonatban, leginkább szlovénok voltak; nekik latin betűs okmányaik voltak. Már jó ideje hangoztak a nevek, de az enyém sehogyan sem került sorra. Hallottam viszont, hogy egy vámos (vagy határőr) többször is kiabálja, hogy „Bapagú”. Szerencsére (bár korántsem azonnal) rájöttem, hogy ez Várady lehet, mert a nevemet jelző, kézzel írt cirill betűk mindegyike olvasható latin betűként is, és

így lesz a Váradyból Bapagú. Nevek tekintetében (is) állandóan résen kell lenni.

Nagyapám azért ír Marečkót és Józsefet, mert nem akar más helyett dönteni. A kisebbségi érdekérvényesítés egyik sarkköve a szabad választás. Ha ettől az elvtől elszakadunk, sokkal több esetben módosulnak a dolgok a kárunkra, mint a javunkra. E megrögződést követve, nagyapám úgy írja a nevet, ahogyan az írta, aki hozzá fordult. A Feketičét az magyar-razza, hogy a borítékokra az irodai tisztviselő (Göttel bácsi) írta a címekeket, és úgy, ahogyan az a nagyapám levelén fel volt tüntetve. A posta pedig Feketičét követelt a borítékon. A hatóság elnevezése tekintetében (mivel az nem kerül a borítékra) nagyapám a hagyományos magyar elnevezést használja, és így „főszolgabírói határozat”-ról beszél (és nem a „sresko načelništvo” döntéséről). Főszolgabíróként említ a levelében Kiskároly János is. Nagyapám esetében az I. világháború előtti magyar elnevezésekre való emlékezés irányította a „sresko načelništvo” magyar megfelelőjének kiválasztását. Ma már nincsenek a köztudatban ilyen iránymutatók. Más módon kell keresnünk (és más módon keressük) a szerb jogi és közigazgatási kifejezések magyar fordítását.

Tovább nézve a Marecskó úrnak írt levelet és annak nyelvét, látok olyan írásmódot vagy kifejezéseket is, amelyek nem maradtak a felszínen. A levél jobb oldalán, az iratcsomó száma (11 750) alatt ott áll a „senátori” besorolás is. Ezt még követni tudom. Amikor a nagyapám középiskolába járt és jogot tanult, a latin nyelv tekintélye még valósabb és parancsolóbb volt. Tiszteletlennek tűnhetett a „z”-t is hozzátenni – bár akkor is nyilván „senátor”-t ejtettek. Így megmaradt az „s”. Sok iratban látom, hogy a nagyapám kitartott a „cz” mellett is, az egyszerű „c” helyett. Zavaróbb volt számomra a hivatkozás a miniszter úr „alantas közeg”-eire. A mai becsmérlő jelentés nem illik a levél szövegkörnyezetébe. Megkérdeztem jogászokat is, nyelvészeket is, és az derült ki, hogy ez is archaizmus, az „alantas közeg”-nek korábban nem volt pejoratív jelzése, egyszerűen azt jelentette, hogy alacsonyabb fokozatú hatóságról van szó. Míg magyarázatot kerestem, előbukkant Vörösmarty Liszt Ferenchez című verse is.

A vers első két sorában ez áll:

„Hírhedett zenésze a világnak,
Bárhová juss, mindig híú rokon!”

Nyilván módosult a hírhedett (vagy hírhedt) szó jelentéstartalma is. Nyelvészeknek ez természetesen nem újdonság. Számomra, ha nem is logikátlan, de mégis különös feltenni a kérdést, hogy mit is érthetett egyes szavak alatt valaki, akinek a házában nőttem fel, és akivel ugyanazt

a nyelvet beszéltek. (Persze, valószínűleg, fel kell tenni ilyen kérdéseket ahhoz, hogy valaki jobban megismerje a nagyapját.)

De mi lett Marecskó Máriával? Az iratokban nem találtam bizonyítékát, hogy sikerült-e végül magyar nyelvű harmadik elemibe iratkoznia. Emlékszem azonban, hogy a nagyapám egyszer elmesélte, hogy a névelemzés hivatalos megszüntetése után is voltak névelemző határozatok, de egy szlovák nevű ember esetében sikerült a dolgot megfordítani, és a gyerek mégis magyar iskolába iratkozott. Nevet – ha jól emlékszem – nem mondott. Nagyon valószínű, hogy Marecskóékról beszélt. Az iratokra ötven évvel a nagyapám halála után akadtam rá. Nem tudom, hogy a dolgoknak egyáltalán utána lehet-e még járni. A mindennapok történelme egy darabig hitelesebben tud fennmaradni, mint a nagy történelem, de képes nyomtalanul el is tűnni. Én most már annál maradnék, hogy Marecskó Máriának sikerült magyar harmadik osztályba iratkoznia Feketicsen.

Visszatérve Baksa Mihály sajtóperére, a Marecskó-ügy tükrében világosabb, hogy Dániel Gy. László mit igyekszik ostromozni. Nemcsak egy vélt magyar purizmussal szemben igyekezett magát egy ésszerűbb magyarság szószólójának feltüntetni, hanem egyszersmind, annak a csatának is a helyes oldalára állítja magát, melyben az a tét, hogy járhatnak-e magyar iskolába olyan gyerekek, akiknek a neve nem egyértelműen magyar eredetű. A névelemzés, vegyelemzés vagy névvegyelemzés kifejezések, melyek ismétlődnek Dániel Gy. László írásaiban, jól ismert, és igencsak áldatlan szavak lehettek akkoriban a magyar köztudatban. Felbukkannak Kiskároly János levelében is. Ennek tudatában még valószínűtlenebbnek tűnik, hogy Baksa Árpád (akinek szintén tudnia kellett a Marecskó-típusú esetekről) valóban kiállt volna a névelemzés mellett. Baksa Árpáddal egyébként találkoztam egyetemistakörömbe. Belgrádban ingyen biztosított tisztességes lakást elsősorban református magyar egyetemistáknak. A Dobračina utca 33.-ban volt a szállás, ahol többször meglátogattam Sepsey István volt gimnáziumi osztálytársamat. Úgy tudom, hogy svájci és német adományokból sikerült ezt Baksa Árpádnak fenntartania. Az egyetemisták az alagsorban laktak, ezért egymás közt játékosan alvilágnak nevezték a Dobračina 33.-at. Ma Vojislav Koštunica volt jugoszláv köztársasági elnök és volt szerbiai kormányfő lakik arrafelé.

A névelemzés értelmetlenségét nem nehéz bizonyítani. Vegyes házasságok, költözések, nyelvváltások nemcsak a Vajdaságban képezik a mindennapi valóság részét. A név gyakran egy több generációval korábban elhagyott identitás emléke. Vannak olyan nevek is, melyeket eredetileg nem szabadon választottak; vagy pedig szabadon választották évszázadokkal ezelőtt, de a mai hordozója talán nem is ismeri már az eredeti kötődést. A szabály nyilván arra jó, hogy egy megtúrt kisebbség,

egy etnikai vagy vallási csoport minél szűkebb területre legyen szorítva. Ez egy gyakran ismétlődő képlet sok országban. A történelem során a magyarok sem csak áldozatai voltak hasonló hozzáállásoknak.

Elmondanék itt egy névelemzéssel rokonítható történetet. Vékás Lajos jogász kollégámtól és barátomtól hallottam, hogy amikor a Rákosi-korszakban gimnáziumba indult volna, szülei felmerült az a gondolat, hogy a pannonhalmi katolikus gimnáziumba íratják, mert ennek igen jó híre volt, és közel is laktak hozzá. Ezt az akkori hivatalos rendeletek azonban nem engedték, mert Vékás Lajos református. Volt tehát még katolikus iskola, de ennek a szerepkörét igyekeztek minél szűkebb keretek között tartani. Van azonban különbség is a két eset között. A névelemzés által kirostált emberek a nevük ellenére magyarnak tartották magukat. Vékás Lajos tényleg református volt, annak is tartotta magát, aminek alapján nem engedték iskolába. Persze arról, hogy egy református család katolikus iskolába adja a gyermekét, magának a református családnak kelene szabadon döntenie, és nem az állami vagy pártszerveknek.

Nem volt nehéz kritikusan írni a névelemzésről. Azoknak sem, akik ezt bátran és okkal bírálták, azoknak sem, akik mást akartak lejártni azzal, hogy a névelemzés oldalán láttatták őket. Most utólag még egy érvet javasolnék mai távlatból. Tegyük fel, hogy Sárközy volt francia elnök unokája Algériában vagy Belgiumban szeretne francia iskolába járni. Algériában a többségi nyelv az arab, de vannak francia iskolák is. Belgiumban elsősorban flamand és francia iskolák vannak; a német határ mellett vannak német iskolák is. Ha névelemzés alapján dőlné el, ki iratkozhat olyan iskolába, amilyenbe szeretne, a kis Sárközy nem járhatna francia iskolába, mert nem francia, hanem magyar neve van.

Járhatnak-e zentai lányok szabadkai magyar fiúiskolába?

Voltak más problémái is a magyar iskoláknak. Sokáig nem volt magyar tanítóképző, majd 1937-ben mégis megalakult – de Belgrádban. Fogytán volt a magyar tanerő is. Ennek egyik oka az, hogy szerb tannyelvű iskolákba helyezték (a Vajdaságon kívül is) a magyar oktatókat – egy másik ok az, hogy több magyar tanár elhagyta az országot. Több levelet és kérést találtam az iratokban, melyek ezt a helyzetet tükrözik. Példaként idézném Deák Leó levelét, amit 1940. február 8-án írt a nagyapámnak „Kedves Imre Bátyám!” megszólítással. A levélben leírja, hogy „éppen most neveztek ki Délszerbiába három tanítót, akik már a magyar tanítóképzőben Belgrádban nyertek képesítést”. Ír egy konkrét esetről is. A problémát így fogalmazza meg: „A szabadkai magyar gimnáziumnál Petényi elhalálózása következtében megüresedett a magyar irodalmi

tanszék. Ennek pótlása nagyon nehéz s csak a régi képesítésű tanárok valamelyikével pótolhatjuk.” Úgy tűnt, hogy csak az hozhat megoldást, ha a Vajdaságon kívül elhelyezett oktatók közül hoznak vissza egy magyar tanárt. Ehhez pedig miniszteri beavatkozásra volt szükség. Deák Leó így folytatja levelét: „Csincsák András jelenleg a sabaci gimnáziumnál tanárkodik, bár magyar és latin szakos, azaz éppen olyan képzettséggel rendelkezik, mint amilyenre a szabadkai magyar szakasznl szükség van. [...] Miután Beslics olyan készséggel áll rendelkezésünkre, alig hiszem, hogy nehézségbe ütközne Csincsáknak Sabacról Szabadkára helyezése.”

Az iratokban sajnos nincs nyoma annak, hogy hogyan folytatódott Csincsák András áthelyezésének ügye. Vannak azonban levelek, melyek arról tanúskodnak, hogy egyes áthelyezési kérelmek sikerrel jártak. Ezt mutatja egy 1940. szeptember 13-án írt – mai stílusérzékkel mérve talán kissé túlzottan is lelkes – köszönőlevél. Kovács Sztrikó Zoltán szülei írják a nagyapámnak. (Később, az ötvenes-hatvanas években, Kovács Sztrikó Zoltán írta a sokáig népszerű Fizi Karcsi kalandjait.)

Méltóságos Szenátor Úr!

Engedje meg, hogy sorainkkal fölkereshessük.

Halás úrval mondunk köszönetet, szívből jött köszönetet Margit kedvünk és Zoltán fiunk áthelyezése ügyében tett szíves fáradozásáért. Adja meg a Mindenható minden lépését s számtalan éven át árván meg mindannyiunk öröme.

Halánk megismétlése mellett vagyunk Méltóságunknak

Szabotira, 1940-IX-13

Legmélyebb tisztelt
Kovács Sztrikó Elek
és neje

Az áthelyezésekkel és más kérelmekkel kapcsolatban igen gyakran merül fel Bešlić neve. A nagyapám, Deák Leó és más kisebbségi vezetők is gyakran fordultak hozzá. Nikola Bešlić volt az, aki a legtöbbször és a leghatékonyabban segített magyar ügyekben. Lehet, hogy ehhez magyar felesége is hozzájárult. Megérdemelnék, hogy emlékezzünk rájuk. Hogy egy kicsit közelebb hozzam Bešlićeket, idézek egy levélből, melyet Bešlić felesége írt a nagyapámnak. A levél keltezése Perlasz, 1941. június 4., tehát valamivel több mint egy évvel azután íródott, hogy Deák Leó a Dél-Szerbiába helyezett magyar tanárok ügyében kért segítséget. Közben egy újabb háború indul, változnak az (ideiglenes) győztesek, módosul és bővül a hátrányos megkülönböztetést szenvedők köre.

Azt hiszem, csak azok képesek hitelesen tolmácsolni a magyar szenvedéseket, akik mások szenvedéseit is megértik, és szóvá is teszik. Bešlićné ezek közé tartozott. Levelében azokról a bácskai eseményekről ír, melyek szerinte „legkevésbé sem méltóak az ezeréves magyar kultúrához”. Mondja, hogy sok a bizonytalan kósza hír, de vannak esetek, melyekről közvetlen tudomása is van. Ír egy fiatalemberről, aki most „díszmagyar”, bár korábban „a szerbek alatt katonai referens volt, szorgalmasan kiabálta a »dole pakt živio rat«, hordta a katonasapkát az utolsó percig.” („Le a paktummal, éljen a háború!” Ennek a jelszónak ismertebb formája a „bolje rat, nego pakt”, azaz „inkább háborút, mint paktumot”. Ez azoknak a jelszava volt, akik 1941. március 27-én Belgrádban a Hitlerrel kötött német–jugoszláv paktum ellen tüntettek.) Most ő a magyar. A változás után „azonnal sapkát és zászlót cserélt, rájött, hogy az édesapja magyar volt. Hisz ez nagyon szép [...] annak dacára, hogy az édesanyja szerb, s a gyerek nagyon rosszul beszél magyarul [...] felébredt benne a magyar öntudat. De ezzel az öntudattal sehogy sem fér össze, hogy átjárt Titelre már jóelőre intrikálni, itt meg fenyeget, hogy ő lesz itt a magyar vezér, s összeállított egy »feketelistát«, melyen állítólag 250 név szerepel...” Bešlićné ír holttestekről a Tiszában, egy zombori orvos haláláról, egy magyar béresről, akitől most „a felesége és a fiai, akik igen rendes emberek, úgy félnek mint a tűztől. Az is összeállította már a saját privát feketelistáját.” A béres feketelistáján első helyen szerepel a volt gazdája, egy szerb orvos, aki „ezért garantálok, mindig jó, sőt nagyon is jó gazdája volt.[...] Az orvosék tanyáján [...] magyar béresek voltak, saját fülemmel hallottam, hogy a gazdáik velük magyarul beszéltek...” Bešlićné arról is ír, hogy levelet szeretne küldeni Bartha magyar katonatiszt feleségének, akihez huszonöt éves barátság fűzi. Tájékoztatni akarja a bácskai történeésekről és rendeletekről, „mert elképzelni sem tudom, hogy ezek a rendeletek az ő rendeletei volnának”. A keserű levél végén, az útról, melyen értékszavar és kínos események között járkál, igyekszik letérni egy biztonságos emlékdarabra. Köszönetet mond a nagyapámnak egy Eötvös-könyvért, amit úgy olvasgat, „mint ahogy a tokaji bort issza az ember, kortyonként. – Istenem

a »Gondolatok« közül milyen sok van, amely ha valóra válhatna, mennyire megváltoztatná a mai csúnya világot...”

Most, hogy izgalommal olvasom az iratokat, melyek évtizedekig érintetlenül heverték a közelemben, próbálok (néha sikerrel, néha nem) valamilyen személyes kapcsolódást is felidézni. Nikola Bešlićtyel egyszer találkoztam. A szerepem a kis unoka szerepe volt. Nagyapám már nem dolgozott az irodában. Egy folyosó választotta el az ügyvédi irodát az ő szobájától. Ez a folyosó gyakran igen zajos volt, ott várakoztak az ügyfelek. Nagyapámnak meggyengült a hallása, így ez nem igazán zavarta. A szobájában játszottam, amikor a folyosóról bekopogtak hozzá. Én többször is hallottam a kopogást. Aztán a nagyapám megkérdezte, hogy ki kopog, és a válasz az volt (öblös hangon), hogy Nikola Bešlić. Ajtót nyitott, és emlékszem, nagy örömmel üdvözölték egymást. Bešlić velem is kezet fogott. Az maradt meg az emlékezetemben, hogy hatalmas keze volt (ehhez a benyomáshoz persze hozzájárulhattak az akkori – iskoláskor előtti – arányok és perspektívák).

Bešlićtyel kapcsolatban lejegyzem még, mit ír a naplójában a nagyapám, amikor értesül a haláláról:

„1955. III. 27. Vasárnap. Végre is kitavaszkodott. A reggeli, rég nem látott napsütés lecsalt sétára a házi kertbe. Kis idő múlva jön felém Józsi, megállt. Épp a lakásomban keresett – mondja – Molnár Lydi a szomorú hírről, hogy Újvidéken meghalt Beslics Nikola, délután temetik. A váratlan hír mélységesen megrendített. A közélet porondján őszinte barátságban találkoztunk. [...] Eleinte csak Becskerek városi közéletében, utóbb, ő a szerb kormányban előbb agrár-, utóbb kereskedelmi miniszter; én pedig a magyarság képviseletében előbb skupština tag, utóbb szenátor. – Beslics volt korunkban az egyetlen szerb vezető politikus, akivel; ha magyarságunk érdekében bármilyen közéleti megállapodást kötöttünk, azt az utolsó betűig be is tartotta. – Amíg boldog emlékül Metám élt, Beslicsnél a két asszony is benső, meghitt barátnő volt. Sajátságos kép, míg Beslics Nikola görögkeleti vallású szerb férfi volt, a neje, budapesti magyar, római katolikus tanárcafé ivadéka. A házasságuk példásan harmonikus volt.

Jött a háború utáni új világszellem, én 80-dik életévem betöltésével közeléltől, ügyvédkedéstől, önkéntes nyugalomba vonultam; Beslicset, aki évtizedekkel fiatalabb nálam, ez új szellem kíméletlenül leszorította. – Még nem érte el, földi élete: 64-dik évét. – Egyenes, férfiasan gondolkozó, nemes baráti lélek szállott túl korai sírba.”

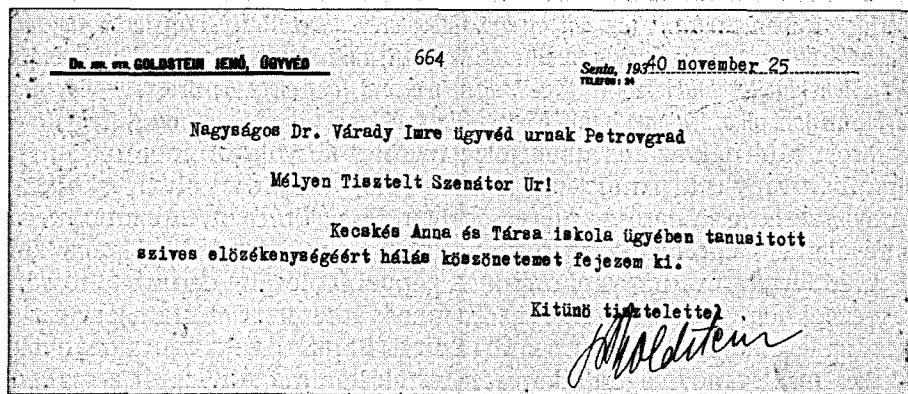
Most rátérnék az alcímben jelzett zentai lányok történetére. Ismét 1940-ben vagyunk, ismét arról van szó, hogy ki járhat olyan iskolába, ahova szeretne. A hatóság merevsége van újra előtérben, de ezúttal nem a névelmezés a probléma. 1940. szeptember 2-án Goldstein Jenő szabadkai ügyvéd levelet ír a nagyapámnak. A géppel írt levélre ceruzával rá van jegyezve, hogy 1940. szeptember 4-én meg is érkezett. Goldstein Jenő ezzel kezdi a levelét: „Kecskés Anna, Uri Edit és Bartók Ilonka zentai leányok, akik a múlt tanév végén sikeresen tették le a magánvizsgát a szabad-

kai fiúgimnázium magyar osztályain, be szeretnének iratkozni a folyó tanévben mint rendes tanulók [a „rendes tanulók” ceruzával aláhúzva – valószínűleg a nagyapám húzta alá], ugyanazon gimnázium magyar oktatási nyelvű 5., illetve 6. osztályába. A minisztérium azonban elutasította eziránti egyéni kérésüket.”

Goldstein Jenő azzal folytatja, hogy csak a szabadkai fiúgimnáziumban vannak magyar nyelvű felső osztályok, a női (szerb) gimnáziumban pedig más tárgyakat adnak elő, mint amiből a lányok eddig készültek és magánvizsgát tettek. Hozzáteszi, hogy „[a] fiú gimnázium jellege nem fog attól megváltozni, ha 3 lánynak megengedik, hogy odajárjon.”

Nagyapám azt válaszolja, hogy Deák Leóval együtt többször is próbálkoztak a minisztériumban, közbenjárt Lengyel Ferenc is, aki akkor Belgrádban volt ügyvéd, de a helyzetet megnehezíti, hogy Szabadkáról negatív vélemény érkezett. Végül leírja, hogy „[a] jövő héten negyedízen is lemegyek Belgrádba, s ebben is újból eljárók.” Hozzáteszi, hogy Lengyel Ferenc közvetlenül értesíti majd az érdekelteket.

Lengyel Ferencel Floridában ismerkedtem meg a kilencvenes években. A címét apámtól kaptam. Atlantában tanítottam, és onnan utaztam le hozzá, hogy meglátogassam. Ez autóval öt-hat órás út volt. A feleségével fogadott, és a családomról érdeklődött. Aztán arról mesélt, hogy hogyan került Amerikába, majd elmondta, hogy a közelükbe (tőlük néhány kilométernyire) költözött egy nagyon tehetséges vajdasági teniszező, akit Szeles Mónikának hívnak. Elmondtam, hogy Szeles Mónika a fiaimnak volt az iskolatársa az újvidéki Sonja Marinković Általános Iskolában. Ha korábban fogtam volna hozzá, hogy az iratokból történeteket állítsak össze, persze megkérdeztem volna Lengyel Ferencet, hogy mi történt a zentai lányok ügyében, amiről értesítette 1940 őszén az érdekelteket. Most csak Goldstein Jenő 1940. november 30-án írt levele nyújt valami eligazítást. A levél rövid:

Többször is elolvastam az egyetlen mondatot, próbálom megfejteni, hogy vajon sikeres közbenjárást vagy csak fáradozást nevezhetett-e Goldstein Jenő „szíves előzékenység”-nek, amiért hálás köszönetét fejezi ki. Úgy érzem, mintha valami jó hír lüktetne a mondat mögött, de biztos nem lehetek ebben. Nem tehetek mást, mint hogy az olvasóra bízom.

A zentai lányok esete szélesebb problémát jelez. Vannak idők, amikor minden átjárás gyanús. Idéznék egy sürgönyt az iratokból, amit a nagyapám ír Deák Leónak. Ebben örömmel közli, hogy sikerült a miniszternél (valószínűleg Bešlićnél) kieszközölnie, hogy zombori diákok átiratkozhassanak Becskerekre, függetlenül attól, hogy milyen vallásúak(!). A sürgöny másolatán nincs dátum, minden valószínűség szerint a harmincas évek második felében íródott. A kifejezésmód a sürgöny megkötéseihez igazodik. Nagyapám takarékoskodik a szavakkal (és a szavakként számított postaköltséggel is). A sürgönyben ez áll:

„Deák Leó ügyvéd

Sombor

Örömmel közlöm miniszteri kijelentést hogy zombori gimnasium összes tanulói vallás különbség nélkül becskerekai gimnasiumba felvehetők lesznek. Mielőbbi személyes jelentkezés kívánatos

Várady Imre”

Ha szűkre akarják vonni azoknak a körét, akiknek a magyarsága számít, akkor miniszteri engedély kell minden kilépéshez a nevek, nemek vagy felekezetek köré vont „kényszersátorból”, és ár ellen történik minden elmozdulás (mondjuk Šabacról Szabadkára).

VAGYUNK?

E közcímet egy óbecsei önképzőköri lap címe ihlette. A lapnak két száma jelent meg, 1939. április 9-én és április 23-án. Utána betiltották. 1939 májusában az önképzőkör több tagját két évre kitiltották az iskolából, az önképzőkör szervezőjét pedig ötnapi rendőrségi fogságra és 1500 dinár pénzbírságra ítélték. Azzal a légkörrel kapcsolatban, amely a Vagyunk megbüntetéséhez vezetett, lejegyeznék még egy-két esetet, amelynek papírjait ugyanabban az iratcsomóban találtam.

A harmincas évek kemény próbatételt jelentenek a magyar kisebbségi közösségnek Szerbiában. Betiltják a kultúregyesületeket (e betiltás többévi kitartó próbálkozás után feloldódott). Bevezetik a névelmezést,

és számos más módon is nehezítik a magyar iskolák fennmaradását. Vannak olyan tiltások is, amelyeknek a logikáját valóban nehéz követni. Idéznék egy levelet, amit 1932. november 4-én küld a Napló szerkesztősége dr. Hesslein József úrnak Nagybecskerekre. Feltételezem, hogy Hesslein József adhatta a levelet a nagyapámnak, így került az iratok közé. A levél így szól (az említésre kerülő Raics feltehetően Toša Rajić, akinek szerepe volt a szerb közéletben.):

„A magyar–szerb kulturközeledésről írott cikket a cenzúra nem engedélyezte. Kérem, közölje ezt dr. Várady, Raics és a többi urakkal és szíveskedjék nekik megmondani, hogy nagyon szívesen leadtuk volna.”

A következő sorokban még három esetet szeretnék az iratokból vissza-idézni; mindhárom kötődik – így vagy úgy – a „ki a magyar?” kérdéshez és a Vagyunk? közcímhez is.

Vagyonhalmozás

Az, hogy ki a magyar, fontossá válik ingatlanszerzés esetén is, bár ezen a ponton a névelemzés más csapáson halad. Az iskolák esetében igen szűken értelmezik, hogy ki a magyar, és így többen lesznek eltiltva attól a lehetőségtől, hogy magyar iskolába adják a gyermeküket. A „vagyonhalmozás” esetében viszont az ingatlanszerzés tiltása fűződik ahhoz a megállapításhoz, hogy valaki magyar; itt azt látjuk, hogy igen szélesen értelmezik, hogy ki a magyar – és következésképpen ismét tágul a kizártak száma. Nem tudom, világos-e ez így, próbáltam, de nem sikerült egyszerűbben leírni. Remélem, hogy érthetővé válik, ha lejegyzem a következő esetet.

1940. június 4-én levelet ír a nagyapámnak Nojcsek Géza Szabadkáról, és kéri, hogy mint szenátor segítsen a fiának. A fiú fogorvos, nősülés előtt áll, a neve szintén Nojcsek Géza (a hivatalos iratokban valószínűleg Nojček). Az após Szvoboda Antal, bajmoki malomtulajdonos, aki meg akar venni, és hozományként a lányára akar íratni „Suboticán a beltérben” egy házat. Akarná, de nem engedélyezik. Előbb a szabadkai illetékes bizottság utasítja el, majd a fellebbezés nyomán Újvidéken is elutasító végzés születik, azzal az indoklással, hogy „vagyonhalmozás esete forog fenn”. A döntés egy jogszabályon alapult, mely szerint egyes kisebbségek (elsősorban magyarok és németek) csak szigorú korlátok között szerezhettek ingatlanokat. Nojcsek Géza leírja, hogy a lány nevén „semminemű ingatlan nincs”, tehát nem lehet szó vagyonhalmozásról. A levélben ott áll a következő mondat is: „Az elutasítás annál is inkább meglepő, mert a vevő Szvoboda Antal bizonyítottan szláv eredetű és megbízhatóságához sem férhet semmi kétség, hiszen a »Szent Száva« rend 4. és 5-dik osztálya keresztjének tulajdonosa.”

Nojcsek Géza Szvoboda Antalt ír, lehet, hogy az após az Anton Svoboda változatot használta. Nem tudom, beírta-e az ingatlanvásárlási kérelmébe, hogy a Szent Száva-rend keresztjének a tulajdonosa. Talán tudtak is erről a hatóságok, nyilván azt is tudniuk kellett, hogy a lány nevén nincs más ingatlan – de azt is tudhatták, hogy a lány egy magyar fogorvoshoz megy férjhez, akinek vagyona lehetett. Így a Nojcsek–Szvoboda-frigy nyomán mégis magyar vagyon halmozódna. (Érdekes lenne tudni, hogy mi lett volna a hatóság álláspontja, ha Marecskóék vásároltak volna Feketicsen ingatlant.)

A nagyapám válaszát a levél hátlapján látom kézzel írva. A válasz keltezése 1940. VI. 8., a megszólítás „Kedves Barátom” (nyilván korábbról ismerhették egymást az idősebb Nojcsek Gézával). A válaszból valamennyi kiderül magáról a tiltó rendelkezésről is. Nagyapám többek között ezt írja:

„....amikor legutóbb Beogradban jártam s újból felhívtam a miniszter úr figyelmét erre a magyar és német kisebbséget rendkívül bántó rendeletre, azt a választ nyertem, hogy bár a rendelet teljes visszavonását a katonai hatóság nem engedi, mégis sikerült némi enyhítést kiverelkedni. Azt is közölte velem, hogy ezen enyhítés két bizalmas rendeletben és pedig Pov. 28/4.I.1940. és Pov. 35B/22.II.1940. számok alatt küldetett le Újvidékre a tábla elnökéhez azzal, hogy ezeknek megfelelő utasításokat küldjön a járásbíróhoz vezetőihez, illetve a kérdésekkel foglalkozó kommissziókhöz.”

(Érdekes lenne valamivel többet tudni azokról a tisztviselőkről, akik nem a diszkriminációt, hanem a diszkrimináció mérséklését titkosították. Ma, amikor szinte minden ország az antidiszkrimináció zászlaját lengeti, a diszkrimináció választ bizalmas utakat. A világháború küszöbén, úgy látszik, a mérsékletnek kellett bizalmas mellékutakat választani.)

Nagyapám levele azzal a tanáccsal végződik, hogy Nojcsek Géza próbálja meg ismerősei révén megtudni, hogy megérkeztek-e Szabadkára az enyhítést célzó bizalmas rendeletek, és adják be újra az ingatlanvásárlási kérvényt, mert a törvénynek ezen a ponton nincsenek korlátozó rendelkezései. „Ilyen átirási kérvény, ha az előző elutasított is, többször is beadható.”

A Nojcsek vagyonhalmozási ügygel kapcsolatban nincsenek más papírok az iratok között. A további lépéseket már feltehetően a nagyapám bevonása nélkül tették. Közben én is megtanultam: az, hogy vagyunk, folytonos újrapróbálkozásokon múlik.

Egy jegyző, aki diktátor

A harmincas években és a háború küszöbén valóban voltak szabályok, eljárások, döntések, melyek minden normális mércével mérve kisebbségellenesnek és méltánytalannak minősíthetők. Ez sok elkeseredést is

szült. Miután az igazak és valós sérelmek már többször igazolást nyertek, a méltatlankodás néha fogódzók nélkül is újraalakul. A panasz irányba helyettesíti az igazolást. Csatolnék itt a szöveghez egy levelet, mely 1940 júniusában íródott. A levelet Nemes Pál bogojevói szabómester küldte a nagyapámnak:

Dr. Várady Imre szenátor úrnak!

Több ismerősöm kérésére, egy kérésrel jónkor,
mint a jugoszláviai magyarok, hivatalos leveleire
Van egy jegyzék, Simic Milorad, aki azonkivül,
hogy erőszakos diktátor, semmi esetre sem lehet
válogatni, hogy segélyt, népünk javát akarja.
Kérésünk, csak az volna, hogy süveskedne
szenátor úr fölrőlágosítást adni, mi művelő tudnánk
öt bogojevóval eltaroltani?! Bővebben majd más alkalommal.
Köves választát várva maradok tisztelettel;
továbbra is kére hűre;
Bogojevó 1940 VI/3-án.
Nemes Pál
KROJAC - SZABÓ MESTER
BOGOJEVO.
Válaszbélyeg mellékelve; kérem ajánlottan.

A nagyapám visszafogottan felel 1940. június 6-án. Leírja, hogy joguk van „...a törvénytelen ségek által jogaikban sérelmet szenvedett állampolgároknak panaszt tenni az illető tisztviselő ellen a felettes hatóságoknál. De ez a panasz út, csakis az esetre ajánlatos ha a tisztviselő komoly törvényellenes cselekedeteket követett el, és ha ezt bizonyítani is tudják.” Nagyapám figyelmezteti is, hogy ha nincs bizonyíték, „rágalmazóknak minősíthetik a panasztevőket, ami azután büntetést is vonhat maga után”.

Folytatásnak nincs nyoma az iratok között. Igen valószínű, hogy nem is volt folytatás. Találgatom, hogy Nemes Pál segítséget látott-e nagyapám válaszában. Lehet, hogy igen, de nem biztos. Akik panaszkodnak

és segítséget kérnek, néha inkább együttértést várnak, mint szembesülést a konkrét problémamegoldással és annak nehézségeivel.

Trágár kifejezések – magunk között

Több levelet és hivatalos iratot tettem félre, amikor a *Ki a magyar?* szöveget kezdtem tervezni és összeállítani. Mielőtt a *Vagyunk* önképzőköri lap sorára térnék, idecsatolok még egy levelet, amely mutatja, hogy kritikus időkben magunk is képesek vagyunk problémákat csíholni, ha azok netán fogyóban lennének. A levél valamivel korábbi keltezésű, mint a fent említett levelek. Székely Miklós 1933. november 23-án fordul a nagyapámhoz mint a nagybecskereki Magyar Közművelődési Egyesület elnökéhez:

Nagyságos
Dr. Várady Imre úrnak
a M. K. E. elnöke,
Vel. Bečkerek.

Folyó hó 22.-én este a hivatalos óráim után bemé-
tem az egyesület helyiségébe a feleségemmel, hogy egy rövid ideig szórakos-
sam. Roman István és Áron urakkal kártyáztam, midőn a gibicek között meg-
jelent Várady Tivadar, aki a kellemetlen viselkedésével és trágár kifejezé-
seivel kényszerített a helyiséget a feleségemmel azonnal elhagyni.

Nagyon kérem a mélyen tisztelt elnök urat odahatni,
hogy fentmészett a jövőben ezen nem a közművelődési egyesületbe való visel-
kedésével másokat ne kényszerítsen arra, hogy a látogatók soraiból kimarad-
jon, mert én ezek után nem csak hogy nem fogok többé odamenni, hanem könyve-
lem lesznek a feleségemmel együtt az egyesület tagjainak sorából kilepni.

Kérem a fentiek szives tudomásulvételét és maradtam

Vel. Bečkerek, 1933. november 23.

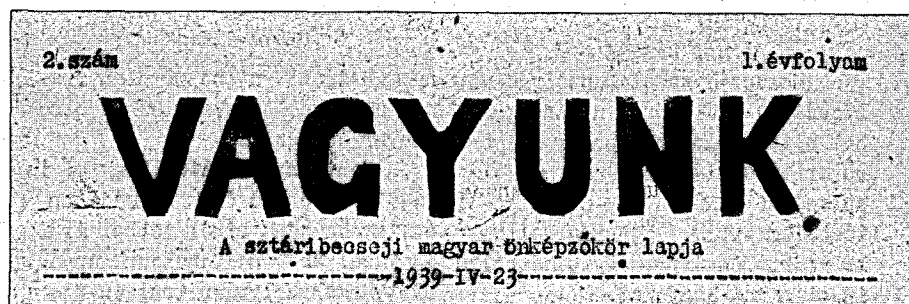
Székely Miklós, Vel. Bečkerek,
Nikola Tesla ul. 37.

Ez is része volt és maradt a kisebbségi (és nem csak kisebbségi) valószínűságnak. Ilyenek is vagyunk.

És a Vagyunk

A Vagyunk története is a világháború küszöbén alakul. Az iratokban ott van az óbcesei önképzőkör lapjának két száma (az első szám 1939. április 9-én jelent meg négy oldalon, a második pedig 1939. április 23-án hat oldalon), továbbá egy levél a miniszterhez (feltehetően az oktatásért felelős miniszterhez), melynek dátuma 1939. május 4., majd az óbcesei „járási elöljáróság (főszolgabíróság) rendőri büntetőbírósként hozott döntése”, melynek keltezése 1939. május 13. Ott van még egy dátum nélküli, szerb nyelven leírt „tényállás” három gépelt oldalon; a szövegből az tűnik ki, hogy ezt a lap diákszerkesztői írták.

A lappal kezdeném. A megmaradt első szám címlapján kissé elmosódottak a betűk, ezért a második szám címlapjának a felső részét teszem közzé. Sokszorosított, litografált újság volt. Az iratokból az is kiderül, hogy magát a címet egy Szabó Zoltán nevű diák pecséttel készítette, a pecsétet pedig úgy alkotta, hogy egy bicikligumiból levágott egy darabot.

A többi iratból a következő történet rajzolódik ki. 1939-ben Óbecse magyar többségű város, de nem volt magyar gimnáziuma. 1939. április 2-án a szerb nyelvű reálgimnázium magyar diákjai Draskóczy Ede ügyvéd lakásán találkoztak (a tényállásban az is ott van, hogy ez a nap virágvasárnap volt, és 13.30-kor jöttek össze). A diákok között volt Draskóczy ügyvéd fia is. Így egy önképzőkör alakult. Draskóczy előadást tartott magyar irodalomról, a diákok irodalmi próbálkozásait olvasták fel és ezekről beszélgettek. Az önképzőkörön felolvasott munkákból megjelentették a Vagyunk első számát április 9-én.

A diákok által megfogalmazott „a Vagyunk kiadásával kapcsolatos tényállás” („Činjenično stanje u stvari izdavanja lista »Vagyunk«”) fel-

tételezhetően valamilyen iskolai vagy városi hatósághoz lett beadva. Azon a példányon, amely az iratokban megmaradt, több javítás van, géppel is, kézzel is, feltételezem, hogy egy tisztázott példány lett később továbbítva. A benyújtott tényállás előadja az eseményeket – és védekezik. Érdekes követni, hogy mivel szemben védekezik. A vádak nincsenek ugyan megnevezve, de felsejlenek az ellenérvek mögül. A diákok magyarázzák a címet. Elmondják, hogy ez Descartes „cogito ergo sum” mondásából ered, és hozzátesszik, hogy 1928-ban, a szabadkai Napló kiadott egy évkönyvet Vagyunk címmel, sőt felkiáltójellel is, de ezt a cenzúra engedélyezte, tehát ez egy olyan cím, melyet a jugoszláv hatóságok már ellenőriztek. Ebből a levezetésből (melynek a megfogalmazásában minden valószínűség szerint Draskóczy ügyvéd is segédkezett) kiderül, hogy gyanút kelthetett a cím. Lehet, hogy valami „csak azért is”, talán irredentizmusra utaló dacosságot éreztek mögötte, lehet, hogy valami mást. A tényállás megfogalmazói ezután magyarázzák az önképzőkör szót is, és elmondják, hogy „különbözőbb szándék és előzetes megbeszélés nélkül” választották ezt az elnevezést. Nyilván itt is valamilyen gyanúval kellett szembesülni. A tényállásban az is le van írva, hogy feszült viszony alakult ki az iskolában a szerb és a magyar diákok között, Draskóczy Ede házában követ beverték az ablakokat. Karabaš iskolaigazgató behívatta az önképzőkörön részt vevő diákokat. Valamennyiüket kihallgatták. Óbecsei méretekben ez nagy eset volt. Április 29-én Draskóczy Ede fiát (akit szintén Edének hívtak), Páthy Ferencet és Danis Lászlót két évre kizárták az iskolából, a középiskolákról szóló törvény 43(2) szakaszára hivatkozva. Ezen a ponton ismét találkoznak a történetek. Amint ezt Mák Ferenc megírja Draskóczy Ede története címmel (az írás bevezető tanulmánya ifjabbik Draskóczy Ede Bizonyítás egyszerű utakon című, 2012-ben megjelent könyvének), a kizárásokról csak Mara Jenőné újsága, a nagybecskereki Híradó számolt be. Pontosabban, igyekezett beszámolni, el is készült egy tudósítás Kizártak három tanulót a sztáribecseji gimnáziumból címen, 1939. május 3-án kellett volna megjelennie, de a cenzúra nem engedélyezte. A tiltás az utolsó pillanatban akadályozta meg a megjelenést. A kefelevonat már elkészült, és megmaradt. E kizárások felülvizsgálatát kérte a minisztertől Draskóczy Ede 1939. május 4-i beadványában.

A májusban hozott hatósági döntésben kimondták, hogy a rendőri büntetőbíróság dr. Draskóczy Eduárd negyvenhét éves, evangélikus vallású, nő, katonai szolgálatot teljesített óbcesei ügyvédet öt nap rendőrségi őrizetre és 1500 dinár pénzbírságra ítélte. Az ítélet támpontja az egyesületekről és gyűlekezetekről szóló törvény megsértése. A döntés szerint Draskóczy Ede házában az Állami Gimnázium néhány diákja részvételével összejöveteleket tartott az illetékes hatóságok tudta és jóváhagyása nél-

kül. Az indoklásban olvasható, hogy Draskóczy Ede nem tagadta, hogy sor került az összejövetelekre; de azt állította, hogy valójában nem alakult egyesület, még kevésbé egy törvénytelen program szerint működő egyesület. Draskóczy kijelentette (a döntés szerint bevallotta), hogy az összejövetelek célja a magyar költészettel és irodalommal való megismerkedés volt, de hozzátette, hogy az összejöveteleknek nem volt semmilyen szabályzata, nem voltak megválasztott tisztségviselők sem. A hatóság tanúként hallgatta ki a diákokat is! E tanúvallomások alapján megállapította, hogy: „Az elítélt irodájában minden vasárnap fél kettőkor gyülekeztek az itteni állami gimnázium diákjai, ezeken az összejöveteleken előadásokat tartottak az irodalomról, egyes diákok beszámolókat olvastak fel, ezekről vita folyt; döntés született arról, hogy megindítsák a »Vagyunk« lapot, és mindez az illetékes hatóságok tudta és jóváhagyása nélkül történt.” A rendőrségi büntetőbírószak szerint az elítélt ezzel megsértette az egyesületekről és gyülekezeteiről szóló törvény 2., 3. és 7. szakaszát!

Úgy tudom, ifjabb Draskóczy Ede kizárása után Újvidéken fejezte be gimnáziumi tanulmányait. Ma Makón él, kilencvenhárom éves. Apja sorsáról ezt látom a nagyapám naplójában (a bejegyzés dátuma 1945. április 14.): „[...] Délután felkeresett Kálmánné Engel Maca, aki családjával a Bácskából most végleg visszaköltözött, mondja hogy: dr. Draskóczy Ede őbecsei ügyvéd, jugoszláv kisebbségi időnkben művelt szellemű, vajdasági író és költő Bpsten bombatalálat áldozata lett. Derék, jellemes, jó magyar fiú; végtelenül fájdalom tragikus sorsát.”

Hozzátenném még, hogy figyelmesen elolvastam a *Vagyunk* mindkét számát (összesen csak tíz oldal). Keresek valami támpontot, mely magyarázná a „rendőri büntetőbírószak álláspontját”, de nem találok. Az első szám első írásának szerzője D. E. (Draskóczy Ede – a diák). Ebben van ez a mondat: „Mikor más alkalom nincs rá, módot nyújtottunk a magyar ifjúságnak, hogy megismerje íróinkat és költőinket, hogy megismerje a magyar irodalmat.” A „mikor más alkalom nincs rá” természetesen azt jelzi, hogy nincs kielégítő módon megoldva a magyar iskoláztatás, de ez egyrészt igaz (hisz Óbecsén nincs magyar gimnázium), másrészt nem minősíthető lázító mondatnak. Mindkét számban van egy-egy írás Petőfiről. Vannak versek, keresztretjtvény, egy írás *A mai lányok* címmel, egy amerikai filmről szóló írás fordítása, egy nyelvművelő írás. Van egy írás, melynek a zárómondata „Hajrá előre!” – az írás címe: *Sportoljunk!*, a második számban egy vers, szerzője Danis László (egyike a három kitiltott diáknak). A vers így szól:

AKTUÁLIS STRÓFÁK

Olvasd a *Vagyunk*-ot
ozt a szép ujságot,
bátran képviseli
a magyar diákok!

Nevess minden viccon,
mert ez a te dolgod;
érez minden porcban
dorus vidámságot.

Politikai cáfolat
nem lesz minden számban,
pedig ez a legszebb
az egész ujságban.

Lesz helyette más majd
régi vers, vagy nota,
egy-két nehéz retjtvény
vagy egyéb kis móka.

Ez az én versom is
csak aktuális strofa,
igaz még nem, egyéb
mint egyszeri kis próba.

Danis L.

Tovább kutatva és keresve valami magyarázatát a hatóság hozzáállásának, megakad a szemem a vers harmadik szakaszán, mely „politikai cáfolat”-ról beszél. A második számban nincs politikai cáfolat, az elsőben van. Ez így szól:

„POLITIKAI CÁFOLAT. Sz. Zoltánt, lapunk főmunkatársát állítólag M. Z. kisasszony-nal látták együtt a vásárban. Lapunk hivatalosan és legerélyesebben cáfolja a valónak még távolról sem látszó hírt.”

(Sz. Zoltán feltehetően az a Szabó Zoltán, aki bicikligumit használt pecsétkészítésre.)

Voltak és maradtak felajzott korszakok, amikor minden szimbólummá válik, és a tényleges értékek (vagy konfliktusok) egybemosódnak minden-nel, ami ezen értékekre (vagy konfliktusokra) emlékeztet. Ez nem csak Óbecsén és nem csak Szerbiában van így – és nem csak 1939-ben.

*

Visszatérve a nevek kérdésére, egy héttel ezelőtt egy becskereki iskolatársam mesélte, hogy miután csatlakozott a Facebookhoz, több elfelejtett diáktársa is jelentkezett. Többek között egy Ödön is, aki már évtizedek óta Ausztráliában él. Jugoszláv útlevelemmel ment ki, és akkoriban nem sikerült elérnie, hogy az útlevelebe magyarul írják a keresztnévét. Mivel a szerbben nincs „ö” betű, és nem akarták használni egy kisebbség betűit, Eden lett. Azt gondolta, hogy a „szabad világban” ez majd könnyen orvosolható lesz. Feltételezése nem nyert bizonyítást. Közben az új nyelvi környezetben, az első „Ö” helyére tuszkolt „E” most a kiejtésben „f”-t eredményezett: Íden. Ödön abbahagyta a próbálkozásokat. Ebben az is közrejátszott, hogy jobban megismerkedve az angollal – és felfigyelve az új ismerősök megjegyzéseire –, rájött, hogy angolul az Eden igen előnyösen hangzik. Ez magyarul Éden. Így – bár kerülő úton – talán valahogy mégis a paradicsomba jutunk...

KI NEM NÉMET?

BEVEZETŐ GOEBBELSSZEL, AZ ANTIFASIZMUSSEL

ÉS SZENTELEKYVEL

A jogesetek, melyeket a *Ki nem német?* cím igyekszik összefogni, a II. világháborúhoz kötődnek. Képletekbe szorított embereket mutatnak, aztán képletváltást, mely sokaknak felszabadulást hoz. Mutatják azt is, hogy a képletváltás nem szünteti meg a képletek hatalmát emberek felett. Ez Becskereken is kiderült.

Egy idő után már nem bujkált nálunk senki a padláson, nem kellett lemennünk a pocsolyás pincébe, ha repülők jelentek meg a város felett, születésnapokon, névnapokon megjelentek már családunk azon zsidó barátai is, akik túléltek a háború borzalmait, és nem voltak már a házukban orosz katonák. Aztán gimnazista lettem, életemben először érzékeltem valami távlatot, és a kortársaimmal való beszélgetésekben néha ki lett ejtve az a szó, hogy „utólag”. Érdekelni kezdett, hogy hogyan is konstruálódtak a borzalmak, és hogyan magyarázták/igazolták őket. Az a kép/képlet, amely az iskolában, a tankönyvekben, az újságokban kialakult a fasizmusról és a kommunizmusról, nélkülözött minden kétséget. Úgy éreztem, hogy tulajdonképpen nem volt mögötte valódi érdeklődés sem. Engem és néhány osztálytársamat viszont érdekelt, hogy mi is volt az, aminek a borzalmas intenzitását éreztük, de túl fiatalok voltunk ahhoz, hogy valóban lássuk is.

Talán azért is voltam kétkedő, mert az első író, aki valóban lenyűgözött, Karinthy volt. Minden könyvét elolvastam, mely fellelhető volt a családi könyvtárban, a Városi Könyvtárban és Balog bácsi magánkönyvtárában. (Ilyesmí is létezett. Balog bácsinak volt egy elég nagy könyvtára, és aprópénzért kölcsönadott könyveket. Balogéknál volt albérlő Kaslik Péter barátom, aki így ingyen is hozzájutott a könyvekhez. Néhány házzal odébb lakott egy másik osztálytársam, akit Hofgesangnak hívtak, ami németül udvari dalt jelent, de csak utólag jutott eszembe, hogy leválaszszam róla, és önmagában nézegessem ezt a vezetéknévét.)

Minthogy Karinthy lett számomra az iránymutató, meglehetősen leértékelődött előttem minden hit, és felértékelődött a leleplezés élménye. Aztán érdekelni kezdett az is, hogy mit is mondtak tulajdonképpen Hitler, Sztálin és mások, hogyan álmodták meg, hogyan igazolták, hogyan foglalták elméletbe az embertelenséget. Hasonló érdeklődése apámnak is lehetett. A könyvtárnak a valamikori istállóba helyezett (és így a meg-

hívott vagy hívatlan vendégek látóköre kívül eső) részében, ott volt Svetislav Stefanović Mussolini-fordítása, ott volt egy Trockij-könyv (nem emlékszem, milyen nyelven), egy Hitler-párti jogász könyve németül, és azt hiszem, egy Sztálin-könyv is magyarul. Nem vagyok benne biztos, de azt hiszem, hogy apám nem igazán olvasta őket (talán beleolvasott egyikbe-másikba), inkább az „ezt is el kellene egyszer olvasni” céllal helyezte őket a polcra. Emlékszem egy történetre is ezekkel a könyvekkel kapcsolatban. Különböző orosz tisztek voltak hozzánk beszállásolva, egy ideig egy mérnök is, aki nyelveket beszélt, és egészen jó kapcsolat alakult ki közte és a szüleim között. Ő időnként elővett a polcokról egy-két könyvet, és egyszer a valamikori istállóba is benézett. Apám meséje szerint falfehéren jött vissza, és ami valóban megijesztette, az nem a Mussolini-, hanem a Trockij-könyv volt. Nem volt azonban semmilyen következmény. Az orosz tiszt megkérte apámat, hogy dobja ki a Trockij-könyvet, viszont apám semmit sem tudott kidobni, így csak jobban eldugta. ~~De nem a~~ Gimnázista koromban inkább elvben érdekelt, hogy mit is írt tulajdonképpen Hitler vagy Sztálin. Az „egyszer ezeket is el kellene olvasni” gyűjtési logikát én is folytattam. Most Pésten állnak egy külön polcon egymás mellett Goebbels *Naplója*, Rákosi *A magyar jövőért*, Mussolini *A korporatív állam* és Móammer Kadhafi *A zöld könyv* című könyvei, Rádovan Karadžić versei, Hans Frank két könyve és egy *Az igazat, csakis az igazat!* című gyűjtemény Sztálin írásaiból. Ott van mellettük egy történelemkönyv is, melyből 1949-ben (tízéves koromban) tanultam. A szerző nem vajdasági magyar, sőt nem is jugoszláv. Négy orosz szerző könyvéből tanultunk (Galkin, Zubok, Notorics, Hrosztov – keresztnevek nincsenek sem a címlapon, sem másutt a könyvben). A magyar nyelvű kiadást a szabadkai Minerva nyomdában készítették, a kiadó a Vajdasági Tartományi Főbizottság Könyvkiadó Vállalata. E könyvet valamikor teljes egészében elolvashattam, de semmire sem emlékszem. Találomra fellapozva a százötvenhetedik oldalt, látom, hogy ott az alcím: A kapitalizmus rothadása. Az idők folyamán levettem a polcra a többi könyvet is, az élményt korábban a veszélyérzet is fokozta, de az olvasásban nem tartottam ki egy-két oldalnál tovább. Néha felötlik egy érdekes párhuzam, felvillan egy támpont egy poénhoz, de ismételten addig a felfedezésig jutok, hogy ezek a szerzők, akikről rémképek maradtak, tulajdonképpen unalmasan írtak.

Most azért térek vissza a polchoz, mert keresem, hogy vajon a német nemzetiszocializmus megálmodói foglalkoztak-e azzal a gondolattal, hogy ki is a német! Az ember azt gondolná, hogy a világtörténelem egyik legvéresebb és legkirekesztőbb német indíttatású nacionalizmusában helye lehetett volna valamilyen elméletnek arról, hogy valójában ki a német. Ez most azért érdekelt, mert miután a német megszállás alatt minden zsidó vagyont elkoboztak (és elvben minden cigány vagyont is), a háború

után az új jugoszláv hatóságok olyan jogszabályt hoztak, mely szerint elkobzásra kerül minden olyan ember vagyona, aki német (hacsak nem harcolt együtt a partizánokkal). Más kemény következményei is voltak annak a megállapításnak, hogy valaki német vagy sem. A fasiszmus után ismét figyelmen kívül marad az emberek (ez esetben németek) többsége, akik nem voltak sem hősök, sem gyilkos árulók. Folytatódik a sokféleség merev tagadása. Ennek a tagadásnak, úgy látszik, nem könnyű teljesen hátat fordítani. Utólag sem. Kegyetlen és felajzott korszakokban még sok tisztességes ember sem tudott valamilyen kompromisszum nélkül élni. E korszakok után idillikussá szigorodik a helyes magatartás képlete, csak kollaboránsok és áldozatok maradnak, és ezért mindenki az áldozatképlet oázisába menekül.

Amikor Budapestre kerültem, a kommunizmus volt a tagadandó múlt, és úgy éreztem, mintha jobban fennmaradt volna a kommunizmus utáni másnaposság, mint Szerbiában. (Talán azért is, mert Szerbiában ezt a másnaposságot megszakította egy új ittasság a milošević években.) Értelmiségiek között, különösen írók között, több beszélgetés során éreztem, hogy veszélyes azt is elmondani, hogy valaki nem vonta tüntetően vissza azt a kéziratát, amelyből a cenzor kihagyott valamit. Ez utólag, a veszély és kockázatok elfeledése nyomán, már a „kollaboráns, és nem áldozat” besorolást eredményezhetné. Az áldozat besorolás hangsúlyozása mintha stíluskényszerre is válna – azok számára is, akik nem is éltek még a „kollaboráns vagy áldozat” korszakban. A fontosságnak és elismertségnek elkerülhetetlen eleme, hogy ki legyen mondva „igen, de itten nem ismernek el” (vagy legalábbis „nem ismertek el”).

Nem tűnt el nyomtalanul egyes embercsoportok diszkriminációja sem. Ha kevésbé nyílt, kevésbé brutális és árnyaltabb formában is, de esetenként – mondjuk a „terrorizmus elleni harc” kapcsán – a „nyugati demokráciákban” is hátrányos elbánásban részesülnek egyes gyanús fajok, vallások vagy nemzetiségek tagjai. Ezekben az esetekben nem közvetlen diszkrimináció, hanem inkább gyanú sújt egyes embercsoportokat – de ez a gyanú aztán kihat az elbánásra is. 2012 utolsó napjaiban az amerikai hatóságok terrorizmus gyanújával feltartóztatták Mo Farah atlétát, aki két aranyérmet nyert brit színekben a londoni olimpiai játékokon. Az atléta nyilatkozata szerint: „Szomáliai származásom miatt mindig lefognak az amerikai vámon. Ezúttal még kihúztam az érmeimet is, hogy megmutassam, de nem érdekelte őket.” A *Yahoo Sports* ezt ironikusan kommentálta 2012. december 31-én: „Trükkös terroristák, most aranyérmeiket használnak! Mivel jönnek majd elő legközelebb?”

De visszatérve a németekhez, ha nem is alaposan kutatva, de elővéve a bizarr könyvek polcáról az esetleg releváns köteteket, azt kerestem, hogy a fasiszmus megálmodói megfogalmazták-e valamilyen módon, hogy ki is a né-

met. Az volt a szándékom, hogy ha találok ilyen meghatározásokat, ezeket szembesítem azokkal a mércékkel, amelyekkel az új jugoszláv hatalom mérte a németiséget. Nem találtam választ a kérdésre. A legvékonyabb könyvvél kezdtem. Ott van a polcon Hans Frank *Rechtsgrundlegung des nationalsozialistischen Führerstaats* (A nemzetiszocialista vezérállam jogi alapjai) műve. Kis barna könyv, bevezetővel, tartalomjegyzékkel, tárgymutatóval együtt összesen ötvenhat oldal. Münchenben adták ki 1938-ban. Elolvastam. Hans Frank Hitler minisztere és a Német Jogakadémia elnöke volt. Felvezetéseiben néhol megmarad a hagyományos magyarázkodásnál, másutt azonban egyszerűen kilép minden rendszerből. Hagyományos demagóg kanyarokat tesz például, amikor magyarázza, hogy az 1935-ös fajtörvények csak a német vért és becsületet védik; nem a zsidók vagy más fajok ellen irányulnak, kizárólag a német faj iránti szeretet diktálta őket. Ott viszont, ahol a meglévő koordináta-rendszerekben nehéz lenne a jó oldalra helyezni a hitleri államot, egyszerűen elveti a koordinátákat. Leírja például, hogy felvetődik a kérdés: vajon diktatúra-e a III. Birodalom. Frank szerint a diktatúra fogalma egyszerűen nem vonatkozik a III. Birodalomra, mint ahogyan nem vonatkozhat rá a monarchia, köztársaság, oligarchia „vagy bármely más eddigi államjogi meghatározás”. Innen indulva, a harmincnyolcadik oldalon kifejti, hogy „[a] vezérállam [Führerstaat] mint a nemzetiszocialista államtudomány axiómája egy teljesen új vezérfogalom [Leitbegriff]. A jövőben Németország éppen olyan magabiztosan és természetesen viseli majd a történelmében ezt a vezérfogalmat, mint ahogyan annak idején a király vagy császár fogalmát viselte.” (Riasztó, hogy mi minden válik lehetségessé, ha tárgytalanná válik minden koordináta-rendszer. Visszasompolyogva egyszerűbb problémákhoz, azon gondolkodom, hogy nem lenne-e világosabb, ha csak félig fordítanám le a Führerstaat szót, és Führer-államot írnék vezérállam helyett.)

Hans Frank államjogi tételei között nem találtam semmilyen nemzetiszocialista vagy más eligazító választ arra a kérdésre, hogy ki a német. Goebbels naplója sem nyújtott útmutatást. E sikertelenség után azt kerestem, hogy ír-e valamit Goebbels a magyarokról, amit esetleg idézhetnék, mert a jogesetekben rendszerint az a kérdés, hogy valaki német vagy magyar. Csak egy-két bejegyzést találtam, amelyben a magyarok vannak megemlítve. 1930. január 6-án Molnár Ferencsel kapcsolatban tartalmaz néhány mondatot a Goebbels-napló: „Este Schweitzerékkel a Deutsches Künstlertheaterben Molnár Ferenc Vacsora és Egy, kettő, három című darabját nézzük meg. Elég gyengék. Túlságosan kihegyezettek, és ezért végül hatástalanok. Inkább szellemeskedők, mint szellemesek. A második darabban Pallenberg mint... kiváló alakítást nyújtott. De hát ő zsidó. Talán épp azért. Ezt a színházat csak zsidók látogatják.” Ennél talán érdekesebb a következő bejegyzés. 1936. december 2-án Goebbels

ezt írja: „A Führer egész élesen állást foglal Magyarországgal szemben. A magyarok már azzal fenyegetőznek, hogy ha a nagyhatalmak meg-egyeznek a Duna-térségről, akkor ők átváltanak a kisantanthoz. Csak tegyék. Ez nekünk jó. Nekünk nagyon józanul kell számolnunk [...]. A magyarok teljesen nagyzási hóbotba estek. És közben ők bánnak a legrosszabbul az országukban élő német kisebbséggel.”

Nem tudom, tudtak-e Goebbels véleményéről az akkori magyar vezetők. Ha nem tudtak, kár, hogy nem tudtak.

Bánatban létezett egy számottevő német kisebbség. De ki tartozott pontosan hozzá? Kialakul – más népcsoportokkal párhuzamosan – a német népcsoport (Volksgruppe) fogalma. Ennek a népcsoportnak a legismertebb szervezete a Kulturbund (művelődési szövetség). A vajdasági németek Kulturbundjának székhelye Újvidék volt egészen addig, míg Bánát német megszállás alá nem került, akkor Nagybecskerekre helyezték át. 1941. július 19-én – már a megszállás alatt – egy külön szerbiai rendelet született a német népcsoport jogállásáról (Verordnung über die Rechtsstellung der Deutschen Volksgruppe). Olvasom a rendeletet, de nem találok mércéket, melyek alapján meghatározták, hogy ki is tartozik a német népcsoporthoz. A rendelet első szakasza kimondja viszont, hogy a német népcsoport tagjainak joguk van német nemzetiségük teljes megőrzésére, és „a nemzetiszocialista világnézet betartására”.

A felkavart gondolkodásnak, logikai rendszer híján, rendszert láttató szimbólumokra van szüksége. Szimbólummá válik egy világnézetnek minősített hevület. Szimbólum irányába mozdulnak el a német nevek is. (Kivéve persze, ha zsidó emberek német neveiről volt szó.) Az ideológiai megszállottság mindent eszközzé igyekszik formálni. Ha lehet, a vallást is. A miloševići évek alatt nem azért teltek meg Szerbiában a templomok, mert hirtelen sok lett a hívő keresztény. A kommunizmus alatt összezavarodott nacionalizmusnak markáns támpontokra és identitásmutatókra volt szüksége – különösen akkor, amikor a rivális nacionalisták majdnem ugyanazt a nyelvet beszélték. Ilyen identitásmutatóvá vált az ortodox egyház a szerbek, a katolikus egyház a horvátok és a muzulmán vallás a bosnyákok között.

Hogy a német nevek a szimbólum irányába mozdultak el, azt mutatja a nagyapám egy naplóbejegyzése is:

„[1944.] III. 23-án felkeresett Nagy Géza Becskerek városának magyar alpolgármestere s közölte, hogy Gion, a német polgármester és egy biztonsági közeg kijelentették, hogy a németek követelése az, hogy a Bánáti Magyar [Közművelődési] Szövetség vezetősége felváltassék. Nem tűrhető az, hogy itt ügyvezető elnök egy német nevű Stagelschmidt Jenő és elnök papi ember, Kovács prelátus legyen. Beszélt egyebeket is.”

Ha a nevek jelképek is, akkor „nem tűrhető”, hogy mások éljenek vele; hogy valaki, akit Stagelschmidt Jenőnek hívnak, ne csak máshová

tartozzon, de vezetője is legyen egy más (adott esetben magyar és nem német) közművelődési szövetségnek. (Stagelschmidt Jenő kitartott magyar identitása mellett, a németek leváltották, de 1944 novemberében a hatalmváltás első lendülete németként lágerbe sodorta. A frissen győztes antifasizmus még nem hántotta le a nevek varázsát. Tény az is, hogy egy hónap után, 1944 decemberében kiszabadult. 1971-ig élt. Eljárt hozzánk, találkoztam is vele, de nem ismertem meg közelebbről. Jobban ismertem a feleségét, Csibi nénit, aki a nyolcvanas években árulni kényszerült családi bútorainak egy részét. Ebből egy üvegszekrény most itt van Pesten a nappali szobánkban.)

Keresve valamilyen meghatározását a német hovatartozásnak, bele néztem egy bánáti német szerző könyvébe is. A megszállás éveiről írt tanulmányában Ekkehard Völkl ismert történész azt írja, hogy a bánáti német népcsoporthoz való tartozás objektív kritériumok és nem szubjektív hitvallás (Bekanntnis) alapján lett eldöntve. Nincs azonban kifejtve (talán nem is igazán lehetett kifejtteni), hogy melyek voltak azok az objektív kritériumok. Völkl leírja viszont azt is, hogy vitás kérdések és határesetek főleg németek és magyarok között voltak (VÖLKL, Ekkehard [1991]: *Der Westbanat 1941–1944*. München, 97.).

E választóvonal kritikussá vált Bánátban a német megszállás után. A bánáti magyarok sokkal kevésbé voltak célkeresztben, mint a bánáti németek – és jóval kevésbé, mint a bácskai magyarok. A németeket különösen keményen sújtotta két jogszabály. 1944. november 21-én, amikor a háború még tart, de a fasizmus letörése már ott van a láthatáron, az AVNOJ határozatot hoz arról, hogy állami igazgatás alá kerül minden ellenséges vagyon. Ennek a módoszatát pontosítja valamivel később a vagyonelkobzásról szóló törvény, melyet 1945. június 12-én – ideiglenes törvényhozó testületként – szintén az AVNOJ fogad el. Az 1944 novemberében hozott határozat 1. szakasza szerint minden német nemzetiségű lakos vagyona ellenséges vagyon. Az 5. szakasz azt is megmagyarázza, hogy milyen célokra használják majd fel az állami tulajdonba szálló vagyont. Három cél van lefektetve: első helyen a tervgazdaság fejlesztése, utána a minél korábbi győzelem a népfelszabadító háborúban, majd a gazdasági megújulás alapjainak lefektetése.

Az AVNOJ rendelkezései ingóságokra is kiterjedtek. A 12 314. számú aktában olvasom Müller Etelka ügyét. Leányneve Lévai volt. Az iratokból az is kiderül, hogy Lévai Endre szabadkai újságíró nővére, és hogy Tusi volt a beceneve. A Sienkiewicz utca 23. szám alatt lakott Szabadkán. Müllerné magyar voltát igazolták a szabadkai hatóságok. Férjén azonban rajtamaradt a német besorolás bélyege – annak ellenére, hogy cseh származású volt. A kérdés az volt, hogy a házastársak közös vagyonából kiválaszthatók-e azok a vagyontárgyak, melyek Müllerné Lévai Etelka hozományát

képezték. (A lista szerint: egy diófából készült hálószoza két szekrénnel és két ágygal, két nachtkaszni, egy kaucs, egy jégszekrény, több porcelántárgy, egy ebédlőasztal hat székkal, két vörös fotel, egy fűcsillár öt gyertyával, egy vödör, egy kis szőnyeg, egy nagy szőnyeg, egy állólámpa.) 1946 őszén már pozitív irányba mozdult az ügy, de a bíróság még azt követelte, hogy tanúk bizonyítsák, hogy ezek a vagyontárgyak valóban Müllerné hozományát képezték, és nem a férje révén kerültek a közös háztartásba – tehát nem minősíthetők német vagyonnak. Az egyik tanú Kovács Sztrikó Márton asztalos volt (aki szintén a Sienkiewicz utcában lakott), a másik tanú pedig Cyórfi Ilona. A tanúk mindent igazoltak. – Azt már valószínűleg sohasem fogom megtudni, hogy vajon csak a pontos emlékezés, vagy talán némi jóindulat is irányította a tanúvallomásokat; és nem sikerült-e kimenteni egy-két olyan széket vagy fotelt is, amelyek nem volt része a hozománynak.

A német megszállók jogszabályai, melyek néhány évvel korábban zsidó és roma vagyon elkobzását rendelték el, nem engedtek semmilyen kivételt. A származás felülírt minden emberi magatartást. Az AVNOJ szabályai szintén támaszkodtak származásra, azaz nemzetiségi hovatartozásra, de megengedtek két (ha nem is jelentős) kivételt. Nem került elkobzásra azon helyi németek vagyona, akik „a Népfelszabadító hadseregben, vagy partizán osztagokban harcoltak”. Ilyének is voltak, bár a számuk nem volt jelentős. A másik kivételt azok a helyi németek képezték, „akik egy semleges állam alattvalói és nem viselkedtek ellenségesen a megszállás alatt”. Ilyen, tudtommal, egy sem létezett Becskerekén. Egy esetről tudok, ahol egyáltalán számításba jöhetett ez a besorolás. A franciatanárnőmet (hat- és tizenkét éves korom között tanított) Elise Roemernek hívták. Ő tulajdonképpen franciának tartotta magát, de lehet, hogy a neve miatt – mint sok más német nevű nem németet – mégis németnek minősítették a hatóságok. Viszont svájci állampolgár volt, tehát semleges állam alattvalója. Emellett körülbelül nyolcvanéves volt, és mindenkiel kedvesen viselkedett. Ha mérges volt, akkor sem tudott „ellenségesen viselkedni”. Ha felbosszantottam (ilyen is volt egyszer-kétszer), néha káromkodott is, de ezen csak mulatni tudtunk. Ezt mondta dühösen: *Sac à papier, sabre de bois!* (Magyarul: papírkosár, fakard!) Egy szótárban azt találom, hogy a *Sac à papier* nemcsak papírkosarat jelent, hanem szólás is, magyarra úgy van fordítva, hogy Mordézsomadta! Megkérdeztem egy francia ismerősomeit is, ő abban erősített meg, hogy a *Sac à papier*!, ha használták is valamikor indulatlevezető szólásként, franciául sem hangzik ellenségesebben, mint ha magyarul azt mondanák, hogy azt a papírkosarat!, vagy azt a papírkosarat és fakardját!). Elise Roemernek nem is bántották a vagyonát.

Sok iratcsomó mutatja, hogy házak, lakások, földek megtartása vagy elvesztése azon múltott, hogy valakit németnek vagy magyarnak minősít-

tenek-e az új hatóságok. Ezen múltott sokszor az is, hogy valakit lágerbe vittek-e. (Bánátban a láger, illetve logor szót használták a németek, a magyarok és a szerbek is. A hivatalos elnevezés azonban: radno naselje, azaz munkatelepülés volt.) Világos mércék tulajdonképpen nem alakultak ki. Annál több volt azonban a különböző érv és igyekezet, hogy támponttá alakítsanak ilyen vagy olyan körülményeket. A név mellett természetszerűen fontossá vált a Kulturbund-tagság – és ezzel szemben tagság a DMKSZ-ben (Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség), illetve BMKSZ-ben (Bánati Magyar Közművelődési Szövetség). Számított, hogy kit jegyeztek be németként a megszálló hatóságok, és hogy mert-e valaki panaszt tenni a bejegyzés ellen. Több kísérletet látok, hogy a szomszédok vagy falubeli ismerősök írásbeli nyilatkozatát használják bizonyítékként.

A 12 530. számú aktában ott van egy eredeti nyilatkozat, melyet feltehetően apám ügyfele, Gordán Gizella szerzett be. Gordán Gizellát (akinek német férje volt) lágerbe vitték. Magyarorsága bizonyításával (azaz annak a bizonyításával, hogy nem német) igyekezett kiszabadulni. Apám többek között azzal érvel, hogy nem volt tagja sem a Kulturbundnak, sem bármilyen más német szervezetnek; a leányneve Mészáros volt. Az iratcsomóban maradt nyilatkozat Sütő György tanúsítványa (a cirill betűs szövegben Шите Ђура [Šite Đura] – azzal, hogy még így is a vezetéknév van elől). Sütő György a következőket tanúsítja: „Igazolom, hogy Gordán Gizella nálam vásárolt 1943. IV-től a felszabadulásig és utána is.”

A pecsétből kitűnik, hogy Sütő Györgynek fűszerkereskedése volt. Gordán Gizella feltehetően azt akarta igazolni, hogy magyaroknál (és nem németeknél) vásárolt zöldséget. Nem vagyok benne biztos, de talán az is ott volt a háttérben, hogy a németeknek külön bevásárlási engedélyeik voltak, és ezeket nem Sütő Györgynél lehetett érvényesíteni. (Bár valószínűleg ott is vásárolhattak, ha volt mit.) E bizonylatot apám, úgy látszik, nem használta. Talán nem találta eléggé relevánsnak, de lehet az is, hogy későn került hozzá e bizonyíték.

Most pedig idehoznám Szenteleky Kornélt is. Olvasom egy 1933-ban közölt írását, melynek a *Nyelvbojkott* címet adta. Ebben szó van a fasizmusról, de arról is, hogy hogyan is kellene viszonyulni a németekhez és a német nyelvhez azoknak, akik elvetik a fasizmust. Az írás első mondatai így szólnak: „Mikor a nemzeti szocialisták Németországban uralomra jutottak, sokan a külföldön hevesen szembefordultak azokkal az elvekkel, azzal a programmal, mely lassan megvalósulni készült. Valamivel bizonyítani kellett a szembefordulást, a feltörő keserűségnek, a lobogó gyűlöletnek »megtorlás« kellett. A megtorlásnak legegyszerűbb faja ez a nyilatkozat volt. »Nem olvasunk többé német könyvet, nem írunk; nem beszélünk többé németül.«” A továbbiakban leírja, hogy „akiben csak halványan él a szabadság és igazság utáni vágy” és a humánus eszménye,

az természetesen nem lelkesedhet az állampolgárok faji osztályozásáért, a jogok származás szerinti osztogatásáért. Hozzáteszi, hogy tulajdonképpen a magyar sem árja faj, és „ha a nemzeti szocialisták következetesek lennének, akkor a magyarokat is éppen úgy kellene üldözniük, mint a zsidókat”. (Nem tudom, Goebbelsnek a fülébe jutott-e ez.) Idéznék a Szenteleky-írásból még két mondatot: „A primitív és dühös ember mindig hajlamos az általánosításra. A nemzeti szocialisták helyett azt mondja: németek, Hitler helyett azt a szó használja: egész Németország.” És ez az, amivel Szenteleky szembefordul. Így a fasizmus gyökereit is következetesen tagadja. A győzelem utáni első években a németeket diszkrimináló antifasizmus ezt elmulasztotta.

NÉMET LETT VOLNA AUFSATZ MISI BÁCSI?

Az iratok között válogatva megállok egy barna borítólaponál, melyre ez van írva:

„Aufsatz Mihály
Kbzf ügyei
12 330”

1948 nyarán apámmal Aufsatz Mihály plébánosnál voltam vendégségben Guduricán. Tüdőgyulladás után lábadoztam, az orvosok magaslati levegőt javasoltak. Erre Becskerek környékén nem volt lehetőség, meszebb utazni pedig akkoriban nemigen lehetett. Anyagi szempontból sem, egyébként sem. Sikerült viszont eljutnunk Bánát csúcsának közelébe. A Versec környéki hegyek (dombok) nem voltak messze. Aufsatz Mihály osztálytársa, barátja és ügyfele volt apámnak, nála voltunk tehát vendégségben. A pontos időt a nagyapám naplója mutatja. Egy 1948. VII. 14-i bejegyzés szerint:

„Ma reggeli 4 órakor utazott Józsi kis Tibivel két heti pihenőre Guduricára, Aufsatz Mihály ottani plébánoshoz, aki Józsi iskolatársa.”

A kis Tibi akkor én voltam, Józsi pedig az apám. Próbálok valamire emlékezni, amit esetleg összevethetnék az aktákkal, de ilyen nagyon kevés van. Talán az, hogy az iratokban talált levelezésben apám „Kedves Misi”-nek szólítja Aufsatz Mihályt, és erről eszembe jut, hogy számomra Misi bácsi volt. Akkor kilencéves voltam. Csak kontextusból kihullott emlékszilánkokat tudok felidézni: egy zömök fehér hajú bácsi (Aufsatz Mihály), fekete bőrfotel, könyvespolc és keskeny szőnyeg egy folyosón, a

konyha falán vászon valamilyen hímezett képpel és felirattal, egy házvető nő kötényben, boltíves kapubejárat, gang üvegablakkal, aztán más házak és azokban magyar családok, akiket meglátogattunk, lovas kocsik a falu utcáin. Beszélgetésekre nem emlékszem. Talán csak arra, hogy apám dicsérte a guduricai szőlőkben készült bort – de az is lehet, hogy később is került hozzánk Becskerekre guduricai bor, és ennek a dicsérésére emlékszem. Az idők során egyébként azt tapasztaltam, hogy a guduricai bor minősége fennmaradt, és nem szűnt meg a katolikus egyházhoz való kötődése sem. 2012 őszén Németh László püspök úrnál voltam Becskereken, helytörténeti iratokról beszéltünk, és guduricai borral kínált. Most már nemcsak néztem, ahogy isszák, hanem magam is ittam – és meggyőződéssel dicsértem.

Egy hagyományos becskereki temetés – és háttérben a becskereki nyelvek

Aufsatz Mihály édesapja Aufsatz Jakab 1945. november 18-án hunyt el. A halotti anyakönyvi kivonat azt is rögzíti, hogy délelőtt fél tizenkettőkor. Hetvennégy éves volt. A kivonat kétnyelvű: német és szerb.

Grossbetschkereker Matrikel-Kreis – Великобечкеречки матичарски округ						
Auszug aus den Matrikel der Verstorbenen						
Lebets-Nr. Текући број	Tag, Monat u. Jahr Дан, месец и год. убојенија	Tag, Monat u. Jahr Дан, месец и год. отска дана и час смрти	Name, Zuname, Stand (Beschäftigung, Wohnort) Име и презиме, стаљеж (занимање), пребивалиште	Stand Вероисповест	Alter Старост	Name und Vorname der Ehegatten Име и презиме брачног друга
684	21	18	Aufsatz Jakob ehemalig Београд Vik. Tscherny W.	rom. kath.	74 Tag.	geb. Klammayr geb. Wiesner
Bemerkung von der Unterzeichneten Примедбе пре потписа		Nachträgliche Eintragungen Накладне белешке		Upplahen Jedan dinar 68410/84		
Unterschriften – Поправке		Richtigstellung – Поправке		Matrikelbezirk JAKOB		

Feltételezhetően a német megszállás alatt készült a formanyomtatvány. Az új hatalom nem készített rögtön új nyomtatványokat. Papírhiány volt – és nem csak az irodánkban. Időhiány is lehetett. Így a német szöveg ott maradt, de érvénytelenítették. Fekete tintával áthúzták a nyomtatvány tetején a „Grossbetschkereker Matrikel-Kreis”-t, és mellette megmaradt cirill betűkkel a „Великобечкеречки матичарски округ” (Velikobecškereki matičarski okrug, azaz Nagybecskereki Anyakönyvi Körzet). Át lett húzva minden más német szöveg is. Szemembe ötlük az is, hogy immár a kommunizmusban, a nyomtatvány rubrikái között ott áll még a „stalež” (stalež, ami társadalmi osztálynak vagy rendnek fordítható) – bár ennek a rubrikának a jelentéstartalma már korábban is megkopott. Talán ezért maradt észrevétlen.

A nyelvek helyezkedését, a többnyelvűséget vagy más nyelvek lopakodását a hivatalos mellé, mutatja néhány számla is, melyek Aufsatz Jakab temetéséhez kapcsolódnak. Ott van például a koporsót készítő bútorgyár számlája. Amint ez sok évtizeden át szokásos volt, a koporsót a Bencze-bútorgyár készítette. A gyárat 1861-ben alapították. Az 1945. november 19-én kiadott számla többszínű, de egynyelvű – cirill betűs nyomtatványon van. Figyelmesebben olvasva az is kiderül, hogy egy korábbi számlaszöveg fordításáról lehet szó. A legfelső sorban ott áll, hogy „Гранд прикс лондонске, париске и бриселске изложбе” (Grand priks londonske, pariske i briselske izložbe). A Bencze-bútorgyár korábban nagydíjat nyert a londoni, párizsi, és bruxelles-i kiállításokon. A díjakon biztosan a francia kifejezés állt: „grand prix”. Ez állhatott a korábbi magyar (esetleg német vagy latin betűs szerb) számlanyomtatványokon is. A két francia szóban nem ejtik ki sem a „d”-t, sem az „x”-et a végén, tehát fonetikus „gran pri” lenne. Erről, úgy látszik, nem tudott, aki cirillre és fonetikus írásra váltotta a szöveget. Így alakult a félreérthető „гранд прикс”.

A megrendelő rubrikája előtt ott áll, hogy „Госп.” („Gosp.”). Ez egy előrelátó rövidítésnek tűnt, melyet nemcsak „господин” („gospodin”, azaz úr), hanem „госпођа” („gospođa”, azaz úrhölgy) felé is tovább lehetett alakítani. A negyvenes években azonban senki sem lehetett eléggé előrelátó. A „Gosp.” rövidítést hamarosan kötelező erővel váltotta fel a „Drug” (azaz elvtárs). Ezt a váltást azonban már nem követte a Bencze-gyár, mert elkobozták, és a városunknak is új nevet adó partizán néphős Žarko Zrenjanin nevét viselte tovább. A gyár közelében levő település pedig Schulmann Rózsa magyar partizánnő nevét vette fel, aki a becskereki szájhagyományok szerint Žarko Zrenjanin kedvese volt. (Most már csak elméletileg érdekes a kérdés, hogy ha Schulmann Rózsa élete másképp alakul, vajon több esélye lett volna-e, mint Aufsatz Mihálynak, hogy bizonyítsa, hogy nem német.)

De térjünk vissza az 1945. november 19-én kiállított számlára. Bár a nyomtatásban „Антон Бенце” (Anton Bence) lett a Bencze Antalból, a „Госп.” utáni üres helyen az áll, hogy: „Fötszt. Aufsatz Mihály urnak”, majd lejjebb, az áru megnevezésénél „Aufsatz Jakob 74 éves temetési költségei”. Igaz, a felsorolásnál „1 mrtv. sanduk” áll koporsó helyett. Most utólag lehetne úgy okoskodni, hogy aki a számlát kitöltötte igyekezett legalább az üresen hagyott térre beszorítani a magyart. Lehet persze az is, hogy csak öntudatlanul keveredtek a megrögződések. Beszélgetésekben is érzi néha az ember, hogy akivel beszél, néhány perccel korábban más nyelven beszélt.

ГРАНД ПРИКС ЛОНДОНСКЕ, ПАРИСКЕ БРИСЕЛСКЕ ИЗЛОЖБЕ
ТВОРНИЦА НАМЕШТАЈА ОСНОВАНО 1861

ANTON BENCE

„НАМЕШТАЈ БЕНЦЕ”
БЕОГРАД КНЕЗ МИХАЈЛОВА 30 НОВИ САД ПАШИЊЕВА 20

Петровград, 19 нов. 1945

РАЧУН

Госп. **Fötszt.** Ол: **Aufsatz Mihály urnak**

Госп. **Будурица**

Послао смо на Вашу и. наручу, на Ваш рачун и опасност

Рачун је платио и утужио у Петровграду

За случај неплата као било каквог спора, подгравају се обе странке бесприкосно правореку обрбаног суда Трговачке и Индустриске Коморе у Петровграду

примљено	1	* Aufsatz Jakob 74 éves temetési költségei	527.-
----------	---	---	-------

Aufsatz Jakob temetése hagyományos becskerekai temetés volt. A katolikus temetőben helyezték örök nyugalomra. A temetésre három nappal a halál bekövetkezte után került sor. Kora délután volt a szertartás. A Bencze-gyár szállította a koporsót; rendelkezésre bocsátva egy kocsit két lóval. Azt hiszem, hagyományosnak nevezhető a nyelvek keveredése is a temetéshez kötődő iratokban.

A Bencze-gyár számlája mellett, ott van a Becskerekai Római Katolikus Egyházközség számlája is, 1945. november 20-i dátummal. Látom, hogy a rekviem költségei 150 dinárt tettek ki. Ez a számla kétnyelvű: szerb és magyar.

Rim. kat. crkvena opština
Róm. kat. egyházközség
Petrovgrad

Petrovgrad, 20/XI/1945

Aufsatz Mihály
Petrovgrad

Danas nam
Maí hapon nekünk

za sahranu — requiem položeni iznos od
temetése — requiemért lefizetett összeget

Dinar 150 — slovom: **Requiem** dinara
Dinar — szóval: dinárt

knjižili smo u korist Vašeg računa, što izvolite uzeti do znanja.
b. számlája javára könyveltük, mit ezuton is tudomásul venné sziveskedjék.

Velostovanjem Tisztelettel
Rim. kat. crkvena opština
Róm. kat. egyházközség

„Globeus”, Petrovgrad 88645

Kissé elkanyarodva a temetéstől (de megmaradva a nyelvek témájánál), leírom, hogy az iratcsomóban, rögtön a temetésre vonatkozó okmányok után, egy számla áll, melyet a becskerekai cukorgyár állított ki Aufsatz Mihálynak répaelszámolás ügyében. Aufsatzék ugyanis répát termeltek, ezt a cukorgyárnak szállították, és cserébe cukrot vártak; de ahhoz, hogy a cukrot teljes mennyiségben meg is kapják, ügyvédi lépésekre is szükség volt. A „kbzó” (különböző) ügyek egy aktában lettek tárolva, és az ilyen iratcsomó logikája egy főhajtásnyi teret sem enged. A répaszámla folytatja a temetkezési iratokat. Ez a számla 1944-ben íródik, és háromnyelvű; tehát nem követi egészen az éppen akkor mindenható állam logikáját. Az akkor hivatalos német és szerb mellett ott van a magyar is – bár az is látható, hogy pillanatnyilag ki az úr a városban. A város neve csak németül van leírva (Betschkerek).

Kontrahiert: 1/2 J. angebaut: 1/2 J. ausgeackert: J. verblieben: J.

Zuckerfabrik A.-G., Betschkerek Betschkerek, 1944

Nr. 10196

Rübenabrechnung - Répaelszámolás - Obračun repe

für Herrn Aufsatz Mihály ur részére Ban Dor 14
 za gospodina

Gelieferte Rüben reines netto	<u>114 q 10 kg</u>	a Din <u>220-</u>	Din <u>25 100-</u>
Leszállított tiszta répa			
Otpremljena repa čista neto			
Zuzüglich: - Hozzáadva: - Dodajući:			
Schnittverlustum	<u>13-</u>	Din <u>1483 30</u>	
Szeletmegváltás			
Naknada za rezance			
			Din <u>1483 30</u>
			Din <u>26 585 30</u>

Guthaben: - Követel: - Potražuje: Din 26 585 30

A gazdasági élet nem követte mereven és azonnal a nyelvváltásokat. Mivel ennek a történetnek az a lényege, hogy német volt-e Aufsatz Mihály (és így elkobozható volt-e a vagyona), ügyvédi megrögzöttségeim arra irányítják a figyelmet, hogy a répaszámlán a német megszállás alatt is magyarul írták a nevét. Mihály, és nem Michael – és a vezetéknev van elől. Felőtlik, hogy talán ezt is fel lehetett volna még használni érvként, de a felfedezés csiholta lelkesedésem hamar lelőhad; nem hiszem, hogy sokat segített volna. Vigaszként annyi marad meg a számla tanulmányozásából, hogy miután egyszer már elfelejtettem, most ismét megtanultam, hogy németül Rübe-nek hívják a répát.

E szövegrészt egyébként 2012 decemberében írom. Abba is kellene hagynom, mert mással kellene foglalkoznom. A Magyar Nemzeti Tanács Nyelvhasználati Bizottságának nevében mondanom kell valamit holnapután (december 18-án) Szabadkán a Magyar Nyelv Hivatalos Használatáért Díj átadásakor. Keverednek a megírandó/elmondandó szövegek. Gondolkodom azon, hogy az a történet, mellyel holnapután kezdeni akarom a díjazottak méltatását, vajon szolgálhatott-e volna indításként hetven évvel korábban, az Aufsatz-per idején – egyikén az akkori összejöveteleknek, melyeken szintén a nyelvük sorsa hozta össze az embereket. A történet a következő. Volt egy Alan McConnell-Duff nevű ír barátom, aki a hatvanas évek végén Újvidékre (pontosabban a Telepre) költözött. Angolt tanított a bölcsészettudományi karon, és hamarosan megtanult szerbül is, magyarul is. Újvidéken talált egy magyar feleséget is, akinek – és ez is beleillik az Aufsatz-történetbe – német vezetékneve volt. Két gyermeküknek két-két keresztnéve volt: egy ír és egy magyar. Alan becsülte és szerette a nyelveket – a magyart is. Egyszer egy várható gazdasági válságról okoskodtunk (ebben a kérdésben nem nehéz bölcs jós-nak lenni). Alan megjegyezte, hogy a válság nagy esélye lehet a magyar

nyelvnek. Elmondta, hogy egyszer Franciaországból adott fel sürgönyt a Telepre, azt jelezve, hogy éppen meg is várhatnák a vasútállomáson. A sürgönyt magyarul írta, mert így racionálisabb. Az üzenet az volt: „Megvárhatnátok”. Ez magyarul egy szó, tehát egy szóért kellett csak fizetni. Sokkal kevésbé gazdaságos az angol nyelv, melyben ezt öt szóval lehet csak kifejezni: „You could wait for me”. Szerbül hat szóért kellene fizetni: „Mogli bi ste da me sačekate”.

Igazítgatva a történetet ide is, oda is, az ember azzal is szembesül, hogy 1945-ben nemigen lehetett külföldre vagy külföldről sürgönyt küldeni – ma pedig megszűnőben van a sürgöny műfaja.

Egy jó hír, mely már nem ért el Aufsatz Jakabhoz

1945-ben a petrovgradi Népi Javak Igazgatósága (Uprava narodnih dobara) kényszerigazgatás alá helyezte Aufsatz Jakab ingatlan vagyonát (hat hold föld, és rajta egy ház Törzsudvarnokon). A végzés nincs az iratok között. A fellebbezés dátuma 1945. március 21. Ebben az áll, hogy ezt az ingatlant azokkal az ingatlanokkal együtt foglalták le, amelyeknek tulajdonosai elszöktek. Aufsatz Jakab azonban nem szökött el, csak beteg volt, és nem tartózkodott Törzsudvarnokon az ellenőrzések idején. Becskereken, azaz Petrovgradon volt, a Nikola Tesla utca 23. szám alatti lakásában. Ott áll még a fellebbezésben, hogy magyar nemzetiségű, és a megszállás alatt is magyarnak vallotta magát; politikai magatartását senki sem vonta kétségbe.

A fellebbezés eredménnyel járt. 1945. november 21-én (tehát Aufsatz Jakab temetésének napján) a Körzeti Parancsnokság úgy dönt, hogy Aufsatz Jakab birtoka tévesen lett fasiszta vagyonnak minősítve, és megszüntetik a kényszerigazgatást. Az indoklásban ott áll, hogy a lukácsfalvai polgárok nyilatkozataiból kiderült, hogy Aufsatz Jakab magyar, és nem német. (Az iratokból kitűnik, hogy Aufsatz Jakab életének legnagyobb részét Lukácsfalván töltötte, ezért lehetett releváns az ottani közösség véleménye.) Megemlítik azt is, hogy Aufsatz Jakab betegsége miatt nem jelentkezhetett korábban. A novemberi határozat végén – csakúgy mint a márciusi fellebbezés utolsó sorában – ott áll, hogy: „Halál a fasiszmusra, szabadság a népnek!”

Ezzel azonban korántsem ér véget az ügy. A háború utáni években a vagyon több irányból is célkeresztbe kerül. 1946. január 12-én törvényt hoznak az agrárreformról és a kolonizációról. A törvény alkalmazása nem várat magára, és inkább lelkes, mint pontos. 1946. február 1-jén, alig több mint két héttel a törvény meghozatala után (és alig három hónappal a lukácsfalvai polgárok által támogatott, de már elfelejtett siker után), apám ezt írja Aufsatz Mihálynak Guduricára:

„Kedves Misi

A várostól ma idézést kaptam. Felmentem, közölték velem, hogy a Ban. Dušanovaci [azaz törözsudvarnoki] község határozatot hozott, amellyel – többek között – az édes-
apád nevén álló földeket is teljes egészében agrár célokra sajátítják ki.

A községi határozat törvényellenes. A törvény értelmében ugyanis a nem földműves tulajdonosoknak 3 hektárt meg kell hagyni.

A községi határozat ellen a fellebbezést elkészítettem és a mai postával küldöm Ban. Dušanovacra.”

A levelében apám azt is leírja, hogy a törvény szerint meghagyandó három hektár körülbelül öt és egynegyed holdnak felel meg – tehát vissza kellene kapni gyakorlatilag az egész hatholdas birtokot.

Aufsatzék ezt a menetet is megnyerik. Apám 1946. február 1-én nyújtja be a fellebbezést, és – az eredeti beadvány hátlapjára gépelve – egy héttel később (1946. február 9-én) már meg is születik a döntés. A törözsudvarnoki Helyi Népfelszabadító Bizottság határozata igen tömör. Összesen három sor, ebben egy átitkszelt és kijavított szó is. A három sorban a lényeg: „zemlja mu se ostavlja sva”, azaz: a föld neki lesz hagyva mind. A három sor után következik még negyedikként a: „Halál a fasizmusra, szabadság a népnek.”

Misi bácsi nagyon örül, úgy érzi, végre helyreálltak a dolgok, és ezt írja az apámnak 1946. március 15-én:

„Kedves Jóskám,

A febr. 1-én küldött konfiskációról szóló szíves értesítésedet annak idején megkaptam. Nem írtam eddig, mert vártam, hogy mi lesz tovább, ha pedig káromkodni kell, gondoltam, majd egyszerre káromkodom ki magamat. No de mint a csatolt írásból látni fogod [a csatolt írás a „föld neki lesz hagyva mind” tartalmú határozat] nem volt okom rá, annál inkább volt megokolva a kurjantásom, melynek hallatára azt hiszem egy hortobágyi csikósbojtár is elpirult volna.

[...]

Egyelőre kérlek fogadd hálás köszönetem az érdeklődésért

szeretettel ölel

Miska”

Vissza a kérdéshez, hogy magyarok vagy németek voltak Aufsatzék

Az idill azonban nem volt tartós. Annak idején a francia forradalom bontani igyekezett a nagybirtokokat, és ennek egyik fő eszköze az új öröklési szabályok meghozatala volt. Nem az elsőszülött örökölt már minden vagyont, hanem egyenlő arányban osztódott a gyermekek között, és így

osztódott a nagybirtok is. Most, míg tákolom e szöveget, 2012 utolsó napjaiban, Szerbiában eljárások indulnak vagyonmágnások ellen (akik – a francia arisztokratákkal ellentétben – néhány év, és nem néhány évszázad alatt lettek milliárdosok). A vagyonkorlátozás mindkét esetben türelmet igényel. A francia forradalom-szülte öröklési szabályok csak újabb generációk születése és távozása nyomán képesek valóban megosztani a feudumokat. A Mišković és társai ellen indított eljárások, minden valószínűség szerint, még sok jogi kanyart hoznak, bizonyítani kell a vagyonszerzés vélt jogellenességét, a kimenetel sem teljesen előre látható. 1945-ben nem volt türelem, és egyszerűbbek voltak a dolgok. Nem a vagyonszerzési mód, hanem maga a vagyon bizonyított igazságtalanságot.

A három hektár átcsúszott, nem akadt fenn abban a szűrőben, mely el akart választani a tulajdonosaitól minden igazságtalanul nagy vagyont. Nemsokára visszatért azonban újult erővel a kérdés, hogy ki német (és ki nem német). Új lendületet adhattak a megszállók megmaradt iratai, melyekbe most már volt ideje belenézni az új hatalomnak. Új lendületet adhatott az a törekvés is, hogy minél több újraosztható vagyonnal rendelkezzenek a frissen alakult hatóságok.

A kérdés azonban nem volt könnyű – a Vajdaságban különösen nem. Lehet, hogy akik a törvényt meghozták, csak egy egyszerű képletet láttak. Aki német, az Hitler fajtájához tartozik, és csak azok képeznek kivételt, akik a partizánokhoz csatlakoztak. Ez így persze igazságtalan volt, mint ahogyan igazságtalan minden más fajhoz, nemzetiséghez vagy valláshoz kötött kollektív minősítés. Ezen azonban akkor nem lehetett vitatkozni. Annál inkább gerjesztett vitát az a kérdés, hogy ki is a német. Becskereken nem ismertem olyan családot, amely több generációra visszamenően és oldalágakban is csak egy nemzetiséghez tartozott volna. Nemigen voltak vegytiszta magyarok, szerbek, németek és zsidók. A vegyes házasságok, a költözések és az asszimiláció megzavarták az egyszerű származási logikát. Bánátba valamikor franciák is költöztek, akik nem maradtak franciák. A II. világháború utáni hatalom egyik markáns bánáti származású képviselője, Toma Granfil, nem franciának, hanem szerbnek tartotta magát. Grandjean Jenő magyar volt. A Parmentier család is elhagyta francia gyökereit, és ingadozott a német, magyar és szerb identitás között; ezt a végén úgy oldották meg, hogy Amerikába költöztek, és amerikaiak lettek. Míg Amerikánál tartok, leírom, hogy a 4161-es aktában van egy levél, amit a nagyapám ügyfele 1907. március 5-én küldött Saint Louis városból, az utca neve Broadway. A boríték tanúsága szerint, 1907. március 19-ig már túljutott az óceánon, és Becskerekre érkezett. Ingatlanügyről volt szó. A levél németül van írva, aki küldi, nagyapámat Dr. Imre Wáradynak szólítja; a saját nevét így írja le: Csobanov Misa.

Valamikor egy katalán közösség is létezett Bánátban, Becskerekén a XVIII. században volt egy Új Barcelona nevű terület, de ez nem maradt fenn. A zsidók többségének német neve volt. Szóval nemigen lehetett csupán a név alapján eligazodni. Aránylag logikus támpontként merült fel a közösség véleménye – így segített Aufsatz Jakab esetében a lukácsfalvai polgárok aláírt nyilatkozata.

Szembesülve a bonyodalmakkal, a vajdasági hatóságok igyekeznek (legalábbis egyes nemzetiségeknél) adminisztratív eszközökkel egyszerűsíteni a dolgokat. 1945. május 14-én a Vajdasági Népfelszabadító Főbizottság (Glavni narodno oslobođilački odbor Vojvodine) egy köriratot intéz az összes vajdasági Helyi Népfelszabadító Bizottsághoz. Ebben a köriratban ott áll a következő markáns mondat is: „Minthogy a bunyevác és sokác nemzetiségek nem léteznek, elrendeljük, hogy minden bunyevácot és sokácot kizárólag horvátként vegyenek nyilvántartásba, függetlenül attól, hogy mit nyilatkoznak.” Ez a kemény álláspont azonban nem oldotta meg Aufsatzék problémáját, és – amint később kiderült – nem szüntette meg a bunyevác és sokác identitást sem.

1946. május 25-én, Tito marsall születésnapján (mellesleg nekem is aznap van a születésnapom) a becskerekeli/petrovgradi Városi Vagyonelkobzási Bizottság végzést hoz, mely szerint „német nemzetiségük miatt” elkobzásra kerül Aufsatz Jakab és örököseink a vagyona. Június 5-én apám ezt írja Aufsatz Mihálynak: „Kellemetlen hírt kell közölnöm Veleđ. A múlt héten Lekić továbbította hozzám a helybeli Gradska komisija za konfiskaciju mellékelten csatolt végzését. [...] A városi bizottság végzéséből kitűnik, hogy két adatra támaszkodik: arra, hogy édesapádnak a német megszállás alatt a személyazonossági igazolványában az volt feltüntetve, hogy ő német, és hogy Antal [Aufsatz Mihály öccse] nevét a »Kulturbund« tagok névsorában megtalálták.”

Apám a továbbiakban adatokat és bizonyítékokat kér, melyekkel cáfolni lehetne a végzés támpontjait. Aufsatz Mihály június 8-án válaszol, és keserűen kezdi:

„Ma kaptam meg e hó 5-ről kelt szíves értesítéseted. Mondhatom nem ujjongtam! Hát sohasem lesz vége ennek a folytonos bizonyításoknak? [...] A városi bizottság nem támaszkodhat arra, hogy a német megszállás alatt mi volt a legitimációba írva, mert mindenki előtt ismeretes, hogy a német hatóságok annak idején nem kérdeztek senkit akinek német hangzású neve volt, hogy milyen nemzetséggű, hanem automaticamente beírták németnek. Meg kell hogy legyen az ottani iktatókönyvekben vagy aktákban az a fellebbezés is, melyet [Aufsatz Jakab] ezzel kapcsolatban beadott, hogy javítsák ki a nemzetiségét németről magyarra. – Ha jól emlékszem, ezt az ügyet annak idején Dr Elmerre bízta.”

A levélben fel van még sorolva néhány ismerős, aki igazolni tudná Aufsatz Jakab magyar voltát. Fel van hozva az is, hogy „bennünket [a fiait] magyar iskolában iskoláztatott, a temetőben a sírhelyen a név szinte tényleg magyar nyelven van írva! Öcsém mi módon került be a kulturbund listába érthetetlen, mert annak idején azt hiszem éles összetűzése volt az akkor cukorgyári másodigazgatóval Annau-val, aki minősíthetetlen magatartásával és magyargyűlöletével irányában, kényszerítette, hogy elszökjön 1942-ben Magyarországra. Hát, ha az öcsém német, akkor jól ment volna itt a dolga, és nem kellett volna neki meglógnia...”

Több iratban is találtam utalást Annau cukorgyári igazgatóra. Ezek azt mutatják, hogy valóban azok közé a helyi németek közé tartozott, akik csatlakoztak a fasizmushoz. Ezt így tudták a szüleim szerb ismerősei is. Voltak más Annau családok is. Az általános iskolában egyik osztálytársamat Annau Jósának hívták. Szerény udvari lakásuk volt, emlékszem, hogy anyja a becskerekeli nyelvek közül a németet tudta a legjobban. Egyszer részese voltam egy konspirációnak, mely Jóska ellen irányult. Tíz- vagy tizenegy éves korunkban néhány osztálytársammal egy névtelen levelet fogalmaztunk meg, és el is küldtük neki postán. Ha jól emlékszem, valami olyasmit írtunk, hogy a hatóságok felfigyeltek Jóska puskázására. Az eset azonban rosszul zárult. Jóska komolyabban vette a levelet, mint azt feltételeztük, és így a sikerélmény lelkiismeret-furdalássá keseredett. Az általános iskola után már nem találkoztam vele. Lehet, hogy nem gimnáziumban, hanem ipari iskolában folytatta tanulmányait, valószínűbb, hogy Németországba költözött a család. Cseh származású házvezetőnőnknek a férje is egy Annau nevű német munkás volt. Őt németként besorozták a német katonaságba, és sohasem tért vissza az orosz frontról.

Tíz nappal június 8-án küldött levele után Aufsatz Mihály még egy rövid levelet küld az apámnak. Ebben „a kívánt okmány” küldését jelzi, feltehetően azt bizonyítandó, hogy 1945 novemberében – abban a hónapban, mikor elhunyt – Aufsatz Jakab részt vett a választásokon, és pedig magyarként (németként nem is vehetett volna részt). A levél így szól:

Kedves Jóska,

végre valahára sikerült megfognom a sekretarust, hogy megkaphassam a kívánt okmányt. Időközben kutattam az irások között is és sikerült megtalálnom egy régi igazolványt melyben annak idején igazolták, hogy öcsém magyar, ha jónak látod kérlek mellékelj ezt is.

Ez úton is kérlek fogadd hálás köszönetem a szíves vendéglátásért, kérlek add át kézcsókomat Zorka asszonynak, Téged szeretettel

Őiel

Gudurica 1946.VI.18.

Miklós

A fellebbezésben apám rendszerezi az érveket. A siker azonban elmarad. A Tartományi Vagyonelkobzási Bizottság 1946. december 21-én elutasítja a fellebbezést. A másodfokú döntés indoklása nem vitatkozik a felhozott érvekkel, egyszerűen megismétli, hogy a belügyi hatóságok megállapították, hogy Aufsatz Jakab német nemzetiségű volt, és Aufsatz Mihály sem kérheti az örökség rá eső részét, mert ő is németként volt nyilvántartva a megszállás alatt.

Ez lett a végeredmény. Csekély vigaszként azt sikerült csak elérni, hogy Aufsatz Mihály legalább ne fizessen adót az elkobzott ingatlanok után.

Akkor hol is állunk?

Azt tanultam meg – és azt is szoktam mondani –, hogy hovatartozásunkról végeredményben magunk döntünk. Ezt nevezik a szabad identitásvállalás elvének. Ennél megfelelőbb mérce nincs, ha azt a kérdést kell eldönteni, hogy ki az igazi magyar, az igazi német, az igazi szerb vagy az igazi zsidó. De ez az igazság meginog, és a logika kényszerpályára kerül, ha életveszély vagy vagyonvesztés kapcsolódik egy identitáshoz. Értelmetlen lenne azt állítani, hogy a fasizmus éveiben csak azok voltak igazi zsidók, akik ezt az identitást nyíltan vállalták, és azok nem, akik rejtegették zsidó voltukat, hogy megmentsék életüket. Ilyen helyzetekben kettéválik az embernek az önmaga felé és a külvilág felé vállalt azonossága. E logikát követve, meg kell engedni azt a feltételezést, hogy lehettek olyanok is, akik vagyonuk megőrzése miatt mondták, hogy magyarok és nem németek.

Az a meggyőződésem, hogy Aufsatz Mihály nem ezek közé tartozott. Ahhoz, amit az iratokban elolvastam – és amit most már mások is elolvashattak –, csak azt tenném hozzá, hogy apámnak magyar iskolában volt osztálytársa, és amint azt magam is láttam, Aufsatz Mihály a templomban magyar híveknek magyarul tartott szentmisét. Szüleimnek különböző nemzetiségű barátai voltak, mindenki egyértelműnek vette, hogy Aufsatz Mihály a magyar barátok közé tartozik. És hát az sem érdemel korlátlan bizalmat, ahogyan a német megszálló hatóságok osztályozták az embereket.

Egyébként Aufsatz Mihályt mással nem vádolták, mint hogy német. Más bűnt nem sejtetnek az iratok, a levelek és az emlékek sem, kivéve esetleg azt, hogy magában többször is keményen káromkodott. De ez már nem a jogászcsaládom által megismert sok bíróság valamelyikére, hanem inkább a Jóisten hatáskörébe tartozik. Ebben a kérdésben azóta már döntésnek kellett születnie.

Most már csak egy kérdésre kellene választ találni, és az én hatáskörömben akadt el: Kinek adjam tovább az Aufsatz-iratcsomót?

GROLSHAMMER BÉLAÉK ÜGYE

A 12 319. számú akta

Kócos az első elemít tiszta kitűnő bizonyítvánnyal végezte

Grolshammer Béla három évvel idősebb nálam. Úgy kezdtem írni, hogy „három évvel volt idősebb nálam”, mert a múlt időben való írás rögződött meg bennem, amióta igyekszem megismerni és feljegyezni az iratcsomókba süllyedt történeteket. Közben felötlött viszont, hogy mind a ketten élünk még. Béla még a német megszállás alatt indult iskolába (1943-ban). Mindezt bizonyítja egy iskolai értesítő. Látom, hogy 1943-ban „állami elemi magyar népiskola” volt az iskolánk neve. Béla értesítője így nézett ki:

ÁLLAMI ELEMI MAGYAR NÉPISKOLA	
Nagyberek község	
Előmeneteli napló száma: 8	
Értesítő	
Grolshammer Béla	
szül.	Nagyberek 1936. október hó 11. n.
vallása:	rom. kat. elvégezte az állami elemi iskolát
16. osztályát az 1943/44. isk. évben a következő eredménnyel:	
A tanuló évvégi osztályzata:	
Magaviselete	diesszentes (5)
Szorgalma	diesszentes (5)
Hittan	kitűnő (5)
Beszéd- és értelemgyakorlat	kitűnő (5)
Magyar olvasás	kitűnő (5)
Magyar nyelvtan	
Magyar helyesírás	
Fogalmazás	
Számítan.	kitűnő (5)
Mértan	
Földrajz	
Történelem	
Polgári jog és kötelesség	
Természettan	
Természettan és vegytan	
Szépirás	kitűnő (5)
Éneklés	kitűnő (5)
Rajzolás	kitűnő (5)
Testgyakorlás	kitűnő (5)

Az értesítőtől kitűnik, hogy tiszta kitűnő osztályzattal fejezte be az első elemét. (Az értesítő felső része lett szkennelve, ez látszik a képen, de lejjebb is csupa 5-ös osztályzat van). De nem a jegyek miatt került a bizonyítvány az iratcsomóba. A cél az volt, hogy Grolshammerék ezzel is bizonyítsák, hogy magyarok (hisz fiuk német megszállás alatt magyar iskolába járt).

Bélát egyébként Kócosnak hívták (és hívják). A becenév alakulására némi ironia is kihatott. Bélának korán ritkult a haja, és valahol a határán mozgott a kócosságot megengedő hajmennyiségnek. Már évtizedek óta Münchenben él, de emlékeznek rá Becskereken. Ha másról nem, arról mindenki megjegyezte, hogy a táncokon ő zongorázott. Főleg a Kereskedelmi Középiskolában – ott voltak az ötvenes években a legnépszerűbb táncrendezvények. A gimnáziumi bálakon (a tornateremben) is rendszerint ő zongorázott. Kitartóan ott is maradt a zongoránál, míg voltak zenészek, akik egy-egy számnál felkeltek, hogy maguk is táncoljanak. Egy trombitás – ha jól emlékszem, Paga – ezt gyakran tette. Emlékszem, egyszer levette a fúvókáját a trombitáról, az ingének a felső zsebébe tette, aztán felkért egy lányt, és a táncolók közé vegyült. Mellettem táncolt, láttam, hogy a lány hozzá simul, és gyengéden azt súgja: „szúr a mundstiklid”. Azt hiszem, irigy voltam. Most míg írom e szöveget, rájövök, hogy ez a becskereki magyar kifejezés talán nem közérthető a Kárpát-medence egyéb tájain. Szótárt keresek. (Tulajdonképpen már három mondattal korábban vettem elő a szótárt, hogy utána büszkén leírhassem, hogy a trombitás a fúvókát vette le a trombitáról. Ezelőtt nem tudtam, hogy fúvóka a mundstikli.) A szótárakból kiderül az is, hogy a német Mundstück lehet a becskereki mundstikli kiinduló pontja. Na de visszatérve Bélához (tulajdonképpen dicsérni akartam, amikor megkezdtem e tánc témát), volt úgy, hogy egyedül maradt a zongoránál, de állta a sarat.

E történet főszereplője azonban nem a Kócos, hanem a szülei. Apját szintén Grolshammer Bélának hívták; anyja lányneve Tutenuit, és egyike lehetett azoknak az Elzászból Bánátba jött franciáknak, akik asszimilálódtak.

Konfiskáció

1945. szeptember 27-én a petrovgradi Városi Vagyonekobbzási Bizottság határozatot hoz, mely szerint elkobbzásra kerülnek Grolshammer Béla földjei: néhány szántó és szőlő. Hat kisebb ingatlanról van szó, ezekből kettő valamivel több mint egy hold, a többi kevesebb mint egy hold. Az indoklás megfogalmazója odáig sem megy el, hogy kitöltse az elkobbzási formanyomtatványt. Az még bele van írva, hogy kinek a vagyonáról van szó, de a sietség arra már nem enged időt, hogy a két lehetséges ok kö-

zül a Városi Vagyonekobbzási Bizottság tisztviselője az egyiket legalább bekarikázza, ha már nem magyarázza. Az indoklás szövege fordításban a következő:

„INDOKLÁS

Az összegyűjtött adatok alapján megállapítást nyert, hogy Grolshammer Béla vagyonát el kell kobozni, mert a megnevezett:

1. német állampolgár
2. német nemzetiségű

Amint látható, a kézbesített határozaton nincs bekarikázva sem az 1-es, sem a 2-es szám, aláhúzva sincsen az egyik vagy másik lehetséges ok. (Nyilván a vélt nemzetiség, és nem az állampolgárság volt a jogalap.) További magyarázatnak helyet sem terveztek a nyomtatványon. Ott áll viszont a hátapon, hogy nyolc napon belül fellebbezés adható be.

1945. október 18-án megszületik még egy elkobbzási határozat. Ezúttal a Đorđa Stratimirović utca (korábban Bajza utca) 36. szám alatti családi házról van szó. Az iktatószám 1063/45, míg a három héttel korábbi határozat száma 369/1945. Lendületesen történtek a dolgok. Három hét alatt hétszáz végzést állít ki a becskereki Városi Vagyonekobbzási Bizottság. Egyébként az indoklás az október 18-i végzésben is pontosan úgy néz ki, mint a korábbi végzésben, azzal, hogy ezúttal Grolshammer Béla neve sincsen leírva az indoklásban, e helyett csak az áll, hogy a „megnevezettek”. Az egyik megnevezett Grolshammer Béla, a másik pedig anyja. Grolshammer Béla volt a tulajdonos, anyjának haszonélvezeti joga volt.

1945-ben sok minden megváltozott. Módosultak (vagy eltűntek) a cselekvéseket lassító küszöbök is. A szükség, a javak és a tulajdon kártyáit újrakeverték – és újraosztották. Emellett, volt, ami működött, volt, ami nem. Nagypám naplójában ott áll, hogy leállt az ingatlanok adásvétele, de látom azt is, hogy aki 1945 elején nyulat vesz a piacon, az hazaviheti, meg is eheti, de a szerzett jogok a nyúl bőrre már nem vonatkoznak. Az 1945. január 31-i bejegyzés szerint:

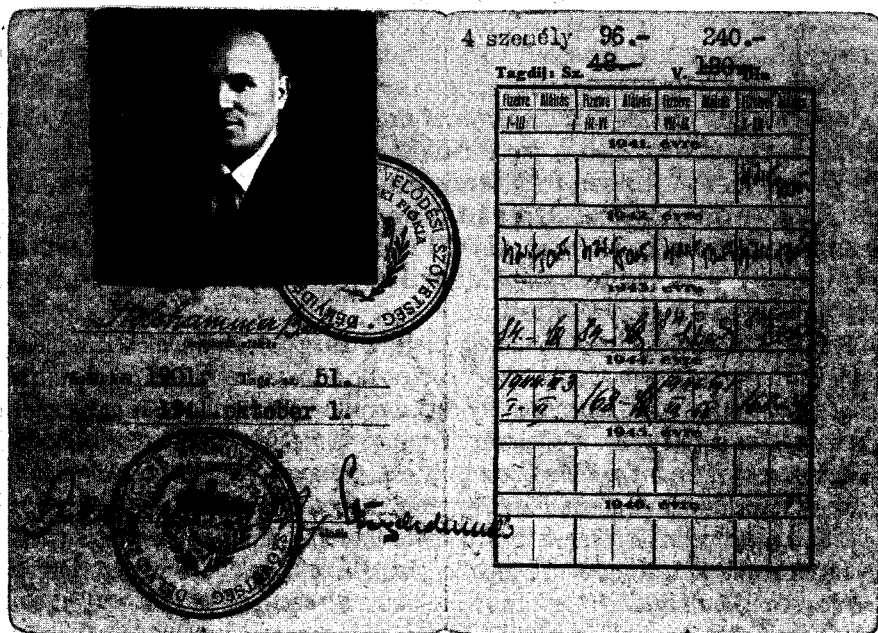
„Szerda. A mai nappal ismét elmúlt egy kemény, téli hónap. Örölnünk kell az idő múlásának, a hideg erős, és fogytán a tüzelőanyag, a fa, a koks. Venni nem lehet, nincsen. Minden jegyre megy. A háziasszonyok órák hosszat állanak sort, míg végre megkapják a jegyet, de ekkorra már rendesen elfogyott az anyag. Az árak horribilisek. Egy kiló cukor ma már 1200–1500 dinár, egy kiló só 1000 d. egy öl fa 5–6000 d., egy mázsa kukorica 1600 din, egy kis skatulya gyufa 60–80 din, és ilyen árakon sem lehet mindig kapni. – Egy mezei nyúl 600 d., de e mellett a bőrét vissza kell adni. – A kiadások mind nőnek, de jövedelem nincsen. A bíróságok nem működnek. Ingatlanok adásvétele, valamint megterhelése tilos, illetve katonai hatóság külön engedélyével volna csak lehetséges; de ez illuzórikus, mert bíróság, telekkönyv nem működik. Mikor lesz mindennek vége.”

Az első fellebbezés

A jogász megrögzöttségének azért folytatódtnak. A két vagyonelkobzási határozat ellen apám fellebbezéseket ad be Grolshammer Béla nevében. A fellebbezés első két mondata így szól: „Magyar nemzetiségű vagyok. Mindig magyarnak tartottam magam, és magyarnak számítottam mindenki előtt, a megszállás alatt is.” Aztán jönnek a további érvek. A fia magyar iskolába járt (ezt bizonyítja a Kócos bizonyítványa). A magyar kultúregyesületeknek nemcsak tagja, de tisztségviselője is volt. A megszállás alatt munkaszolgálatot teljesített, amire csak szerbeket és magyarokat köteleztek, németeket nem. A Kulturbundnak nem volt tagja sem ő, sem az anyja.

Ezután következik a szembesülés azzal a ténnyel, mely egyedüli támpontja lehetett annak, hogy németnek minősítették. A fellebbezésben le van írva, hogy igaz, hogy német vezetékneve miatt a megszálló hatóságok eredetileg azt írták be a személyi igazolványába, hogy német. Rögtön ott áll viszont, hogy amikor Grolshammer Béla kézhez vette ezt az igazolványt, azonnal kiigazítást kért, és kapott is egy új igazolványt, melyben már az állt a neve mellett, hogy magyar nemzetiségű. Úgy látszik azonban, hogy a német rendőrségi nyilvántartásba nem került be a módosítás.

A fellebbezéshez bizonyítékokat is csatoltak.

A rendőrség 1945. november 16-án igazolta, hogy Grolshammer Béla sohasem volt tagja a Kulturbundnak; de ebben a bizonylatban ott áll az is, hogy az igazolványába az volt beírva, hogy német (az új igazolványt nem említi a rendőri bizonylat). Utólag (1945. december 31-én) apám becsatolja Stevović Milan nyilatkozatát, aki tisztségviselőként tudott róla – és igazolja –, hogy Grolshammer Béla nem fogadta el a német hatóságoktól azt a személyit, amelyben németként volt feltüntetve. Igazolja azt is, hogy ezután új személyit kapott, melyben már az állt, hogy magyar nemzetiségű. Bizonyítékként be lett nyújtva több tagsági könyvecske is, mely mutatja, hogy Grolshammer Béla tagja és tisztségviselője volt a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetségnek, majd a Bánáti Magyar Közművelődési Szövetségnek. Az egyik igazolványban ott van Grolshammer Béla fényképe is.

A Kulturbund, a DMKSZ és a BMKSZ

Tizenvalahány ügyet találtam, amelyben kulcskérdéssé vált, hogy valaki magyar vagy német, és mindegyikben szerepet játszik a Kulturbund-, a DMKSZ- és a BMKSZ-tagság. Az iratokból látom, hogy a Kulturbund-tagsághoz kötődő megbélyegzés a családtagokra is kiterjedt. 1945. október 24-én apám levelet ír Tordára Lappingné, született Kószó Ilonának, aki nek a háborúban eltűnt férje német és Kulturbund-tag volt. A levélben többek között ez áll: „A választói névjegyzékről szóló törvény 3. pontja értelmében a Kulturbund tagjainak hozzátartozói sem élveznek választói jogot. Miután férje mint katona a Kulturbund tagja is volt, így a törvény értelmében tényleg indokolt az, hogy a választói jogot Öntől megvonták. Fellebbezést tehát célszerűtlennek tartom.”

Ez volt akkor a helyzet. A Kulturbund-, a DMKSZ-, a BMKSZ-tagsággal kapcsolatban háttérképet szeretnék idézni egy vádiratból, melyet a III. Hadsereg Törzskarának az ügyészsége fogalmazott meg 1947. február 17-én. A vádirat negyvenkét oldalas, színes spárgával van összefűzve. Azért is érdekes, mert nem csak a tizenhat vádlottnak felrótt cselekményeket írja le. Az első tizenkét sűrűn gépelt oldalon igyekszik egy bánáti történelmi háttérrel megrajzolni, és ennek a központjában a Kulturbund áll(!). A hatalomváltás gyakran történelemváltást is hoz. Valószínű, hogy az új történelemlátásnak ez a vádirat volt az egyik első hivatalos megfogalmazása. A szöveg ügyészi szempontok és érdekek mentén alakul, de érezhető benne egy tényfeltáró igyekvés is.

A vádirat szerint a Kulturbundban Hitler hatalomra jutása után nemzetiszocialista törekvések jelentkeztek, és megjelentek a „megújítók” (Erneuerer), akik túl szűknek látták a Kulturbund kereteit, és a nácizmus kirendeltségévé akarták alakítani. (Nagyapám naplóját olvasva látom, hogy az erneuererekről neki is nagyon rossz véleménye volt. Az 1945. ja-

nuár 25-i bejegyzés azzal indul, hogy hitetlenkedve fogadja a hírt, hogy Deák Leót kivégezték.

„Deák Leó mint Bács-Bodrog megye, Zombor és Újvidék főispánja, tudom, hogy a szerbekkel szemben előzékenyen igazságos volt, s így nem hiszem, hogy baj érhetne volna. [...] Leót, tudom, az Újvidéken történtek végtelenül felháborították. Akkor még Fernbach volt Újvidék főispánja. A ludasok bizonyára mindannyian jókor megszöktek a Bácskából. S a szerencsétlen itt maradottak szenvednek most.” Ehhez aztán oda van toldva ez a mondat is: „Amint a Bánátról is a lelketlen hóhérok, fosztogatók, zsaroló-erneuer-németek mind elináltak, s most az itthon maradt nép szenved meg az ő gáztetteiket.”

Az 1947-es vádiratot Krsto Vujović katonai ügyész-százados írja alá. A megfogalmazott történelmi háttérben szó esik a Kulturbund mellett más szervezetekről is, melyek együttműködtek a fasisztákkal, de nincs említve sem a DMKSZ, sem a BMKSZ. A vádiratban le van írva, hogy Hans Helm és Kraus kémiszolgálatot kötöttek a Kulturbundhoz, és így az „tömeges kémiszervezetté” alakult. Ott áll továbbá, hogy a háború alatt, nemcsak a Kulturbund-tagok, hanem „valamennyi német” is azon igyekezett, hogy akadályozza a fasizmus elleni védekezés megszervezését, és törekedett, hogy álhírek terjesztésével demoralizálja az ellenállókat. A háború alatt a bánáti Kulturbund egyik vezetőjét, Sepp Jankót Hitler is fogadta. (Más történelmi források is megerősítik Sepp Janko látogatását Hitler főhadiszállásán, de egyes források szerint, nem Hitler, hanem Himmler fogadta személyesen). A vádirat tömeges kivégzéseket, kínzásokat, letartóztatásokat is kapcsolatba hoz a Kulturbunddal, azt állítva, hogy gyakran Kulturbund-tagok feljelentései sodortak embereket az áldozatok közé.

Sok szó esik Franz Reithről, akit a vádirat ismert Kulturbund-tagként említ. Reith Bácskában született, Kúlán volt ügyvéd. A fasizmus éve alatt Becskerekben volt rendőrpáncsnoki, vezérőrnagyi rangban. A vádirat nyolcadik oldalán látok egy mondatot, amelyhez személyes emlékeim is kötődnek. Le van írva, hogy amikor Stojan Adamović becskereki ügyvéd megkérdezte Reithet, hogy miért hurcolják el az embereket, ha nem követtek el semmi bűnt, Reith ezt válaszolta: „Bűnösök vagy nem, ti most rabok vagytok, és rabokként kell, hogy viselkedjete.” Stojan Adamović kollégája és barátja volt apámnak. A háború után özvegye (Cuka néninek hívtuk) rendszeresen járt hozzánk családi eseményekre. Vesna lányuk a húgomnak volt kortársa és barátnője. A „bűnösök vagy nem” mondatot többször hallottam a szüleim társaságában.

Reith volt a másodrendű vádlott. Az elsőrendű vádlott Jürgen Wagner volt, aki arról is ismert, hogy az ő elnökletével ítélte a német katonai bíróság halálra Elek cukorgyári igazgatót. Az apám és Heklai Pál (a nagy-néném férje) négy falusi jegyzőt védtek: ezek Franz Lautner, Vladimir Acimović, Dragoljub Novakov és Szabó Lajos. Az eljárás folyamán apámat behívták kéthavi katonai gyakorlatra, és ezután Josip Podgradski

helyettesítette. A vád többek között az volt, hogy a jegyzők időnként beszámolókat küldtek a megszálló hatóságoknak a helyi politikai helyzetről, hogy részt vettek listák készítésében, amelyekre azok a polgárok kerültek fel, akiket túszként lehet majd elfogni, „ha valami történne a megszállók kárára”, és hogy listákat készítettek azokról, akik nem teljesítették kényszermunkát. Szabó Lajossal kapcsolatban meg van említve a DMKSZ is. A történelmi elemzésből kimaradt, itt azonban egy mondatban ott áll súlyosbító körülményként, hogy Szabó Lajos részt vett a „fasiszta DMKSZ megszervezésében” (talán helyi szervezetre gondolhatott az ügyész, és valószínűbb, hogy a BMKSZ-ről van szó). Mind a négy jegyzőt elítélték. Lautner hat évet kapott, Novakov és Szabó három-három évet, Acimov egy évet. Ezek akkor nagyon enyhe ítéleteknek számítottak. Több vádpont alól fel is mentették a négy jegyzőt. Ők egyébként a vádlottak listájának a végén álltak. Az első néhány vádlottat halálra ítélték.

A DMKSZ fasiszta szervezetként való besorolása (mely kimaradt az ügyész által fogalmazott történelmi áttekintésből, de ott volt a Szabó Lajost terhelő állítások között) nem vált uralkodó minősítéssé. Nem volt könnyű besorolni a bánáti magyarságot. A DMKSZ és a BMKSZ tagsága a magyarság széles rétegeire terjedt ki. Ezt egy véletlen példával illusztrálnám. Szó szerint véletlen. A lejjebb látható névsort egy iratsomóban találtam, de oda nem önmaga miatt került, hanem azért, amit a papírlap üres hátoldalára ceruzával jegyeztek. A papírt (és így a névsort) is félbevágták, mert a feljegyzéshez elég volt fél oldal is. A félbevágott papír a BMKSZ torontálalmási tagjai névsorának a második lapja – illetve annak a fele.

A Bánáti Magyar Közművelődési Szövetség

torontálalmási fiókja 2. lap

tagjainak névsora 1943. évi szeptember hó 1-én

Sor-szám	N é v.	Szül. év	Foglalkozás	Lakás	Megjegyzés
28	Puskás Mátyasné szül. Prikodanovics Róza	1912	Háztartás	Tor. Almás	
29	Puskás Ferenc	1938		„	
30	Puskás Mihály	1943		„	
31	Sőberle Géza	1865	ny. tanító	„	
32	Sőberle Rózsa	1902	póstánester	„	
33	Szalay Erzsébet	1921	póstakísérő	„	
34	Székely Vilma	1888	dvönő	„	

A bánáti magyarok között voltak, akik partizánként harcoltak a megszállók ellen; néhány becskerekai magyart néphősként tart számon a történelem. Voltak olyan magyarok is, akik csatlakoztak a megszállók fegyveres alakulataihoz. E sorsválasztások egyike sem volt jellegzetes. Valószínűleg sok volt az olyan magyar, aki 1941 és 1945 között nem szerbiai jövőről álmodott – de nem is német megszállást kívánt. A bánáti németekkel ellentétben a bánáti magyarok számára sokkal természetesebb volt elzárkózni egy német hatalomtól. Ezt többször nehezményezték a megszállók. Völkl írja, hogy a német hatóságok azt rótták fel Jeszenszky Ferencnek (a BMKSZ akkori vezetőjének), hogy a BMKSZ kizárással fenyegeti azokat a magyarokat, akik csatlakoznának a megszállók által szervezett HIPO (Hilfspolizei) rendőrséghez. A német hatóságok bizalmatlanul kezelték a magyar szervezeteket. Sok feszültség és vita is kialakult. Ennek a pontos láttatása persze a történelemtudósok dolga. Én itt csak egy közismert történetet írnék le. (A történet Becskereken közismert – vagy még pontosabban: Becskereken volt közismert).

Talán semmi sem kötődik jobban a becskerekai magyar iskolák történetéhez, mint a Messinger név. Messinger Karolin zsidó származású asszony volt, aki még jóval a német megszállás előtt kikerestelkedett. Ez azonban nem hátrította el a veszélyt, és – mint sok más becskerekai zsidó – Budapestre költözött. Ott töltötte élete utolsó éveit. A német megszállás (és Budapestre költözése) előtt nagy híré gimnáziumot és kollégiumot alapított és tartott fenn Becskereken. 1942 júniusában, nem sokkal a halála előtt, a BMKSZ-re ruházta a gimnáziumot és a kollégiumot is. Megalakult a Messinger Alapítvány. Ezt azonban nem fogadták így el a német megszálló hatóságok. Szerintük Messinger Karolin vagyona az 1941-es törvények szerint zsidó vagyon, és így nem kerülhetett jogosan a BMKSZ birtokába. Más érdeklődők is voltak. 1942. augusztus 28-án a szerb kormány rendeletet hozott, mely szerint a zsidó vagyonnal zentül Szerbia rendelkezik. A német megszállók ezt nem ellenezték, de azzal a fenntartással, hogy a szerb állam a zsidó vagyon segítségével teljesítse kötelességeit Németország felé. A fasizmusban sem volt minden sima és egyszerű.

Tovább gerjesztette a BMKSZ és a megszálló hatóságok közötti feszültséget az is, hogy elhunytának első évfordulóján, 1943 októberében, a becskerekai katolikus templomban külön magyar misét szerveztek Messinger Karolin tiszteletére, és ezt az újságok is meghírdették (a *Torontól* 1943. október 13-i száma). A végén a vitába belekapcsolódott a magyar diplomácia is, és a döntést Berlinben hozták meg. Megszületett a világháború alatti magyar diplomácia igencsak kevés sikereinek egyike. A megszállás alatt magyar kultúrintézményként működött tovább a Messinger Karolin által alapított magyar iskola, csak a neve nem lehetett Messinger. Így

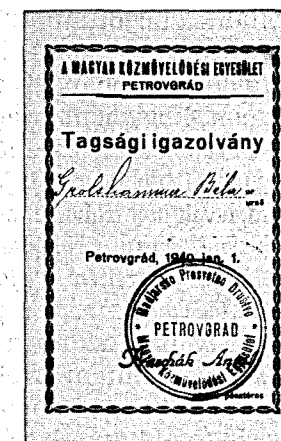
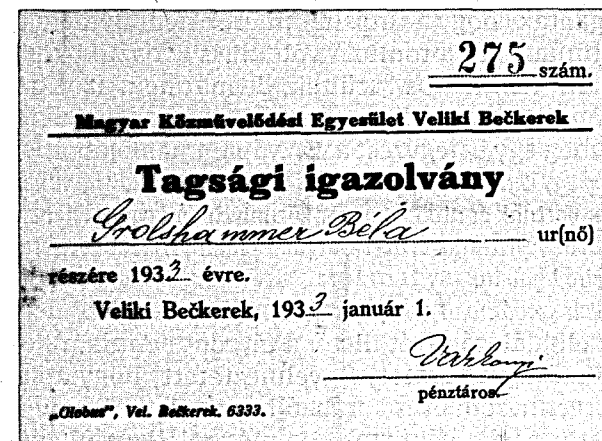
hívta azonban az idősebb és az ifjabb Grolshammer Béla is, az apám is és én is – a becskerekiek ma is így ismerik.

A lényeg, hogy bár voltak kételyek és különböző megítélések (és a valóság sem volt egyszerű), a háború utáni bánáti perekben a DMKSZ- vagy BMKSZ-tagság azok közé az érvek közé tartozott, amelyek – bár nem mindig sikerrel – a vagyon megtartását segítették.

Azért sem lehet német, mert a Poljopromet/Žitopromet vállalat tisztviselője

Míg Grolshammerék és apám a fellebbezések eredményét várják, 1946. március 25-én újabb Grolshammer-ingatlan kerül elkobzásra. Ezúttal Grolshammer Béla és felesége, Erzsébet közös szántójáról van szó. Ennek a határozatnak az iktatószáma már 2512. Minden ugyanaz, csak a formanyomtatvány egyszerűsödik. Az indoklási részben nincs már két lehetséges elkobzási ok (német állampolgárság, illetve német nemzetiiség); ehelyett csak egy ok van odanyomtatva: „mert német nemzetiségű”.

Az új fellebbezés 1946. április 3-án lett beadva. Ebben apám hivatkozik a korábban felhozott érvekre. Megismétli, hogy a megszálló hatóságok tévesen írták be Grolshammer Béla személyi igazolványába, hogy német. Ő azonnal kiigazítást kért, és kapott is (még a megszálló hatóságoktól) új igazolványt, melyben az áll, hogy magyar. Több igazolvánnyal is bizonyítja, hogy Magyar Közművelődési Egyesületeknek volt tagja. Ezekből két igazolványt így nézett ki.

Új érvként van felhozva egy 1947. február 25-i beadványban, hogy a Žitopromet (korábban Poljopromet) tisztviselője. Ez a vállalat mezőgazda-

sági termékekkel kereskedett. Ahhoz, hogy valakit akkoriban felvegyenek tisztviselőként a Žitoprometbe, bizonyítani kellett, hogy az illető nem német, és „nem vétett a népfelszabadító mozgalom ellen”. Ha tehát Grolshammer Béla tisztviselője lehetett a Žitoprometnek, akkor nem lehet német.

Tanúk meghallgatását is javasolja a fellebbezés. Ezek között van a Žitopromet igazgatója, aki bizonyítani tudja, hogy milyen volt Grolshammer Béla „nemzetiségi magatartása”. (A „nemzetiségi magatartás”, azaz „narodnosno držanje”, akkoriban gyakran használt frázis volt.) Egy további javasolt tanú: Sipos Mihály. Őt az a körülmény teszi alkalmassá (és szavahihetővé), hogy „szervezője és vezetője” volt annak a zenekarnak, amely a felszabadulás után alakult a Városi Népfelszabadító Bizottság Kulturális Osztályának kereteiben. Grolshammer Béla is játszott ebben a zenekarban.

Elmondanám még, hogy Grolshammernével kapcsolatban az áll a fellebbezésben, hogy neki a neve sem német. Toutenuit volt a lányneve, ez francia név, de ő magyarként asszimilálódott, és magyarhoz ment férjhez.

Mégis magyar

A végeredményt keresve többször is újr alapoztam az iratokat, de nincs ott a másodfokú hatóság döntése. Szerencsére ezúttal volt kit megkérdezni. Bencze Tibor volt osztálytársamtól (és egyetemi szobatársamtól) elkértem Kócos müncheni telefonszámát, és felhívtam. Azt mondta, amit valószínűleg tartottam. Elfogadták, hogy a Grolshammerék nem németek, a házat visszakapták. (Gimnazista koromban voltam is a házukban.) A földek később mégis állami tulajdonba kerültek, de már nem azon az alapon, hogy német vagyonról van szó.

Befejezésként idéznék még egy bejegyzést a nagyapám naplójából:

„1954. IV. 30. Péntek. [...] Még egy ismerős halálhíre. Józsi értesít, hogy Grolshammer Béla, a volt jugoszláviai magyar pártnak és utóbb magyar közművelődési egyesületünknek lelkes híve, és ez utóbbinak valamikor pénztárnoka, 61 éves korában elhunyt. Néhány héttel ezelőtt még beszéltem vele Józsi irodájában.

Ez ideén ma első nap, melyen kis szobámban nem fűtöttünk.”

Nagyapám azonban az elhalálozás évét illetően tévedett. Amikor Kócosnak elküldtem az első szövegváltozatot, figyelmeztetett, hogy apja nem hatvanegy, hanem ötvenhárom éves korában hunyt el. Az ötvenes évek végén Kócosék Németországba költöztek. Ha még találkozunk, átadom neki az iratcsomót.

ÁLLAMPOLGÁRSÁGBÓL ÉS MÚLTBÓL VALÓ ELBOCSÁTÁS

Iratok csupaszon

Sok – talán több száznál is – iratcsomó került a kezembe, melyek borítólapján ez áll: „Otpust iz državljanstva” (Állampolgárságból való elbocsátás). Az eljárások a negyvenes évek második felében, vagy az ötvenes évek elején folytak. Szinte minden esetben német nemzetiségű a kérelmező. Ellentétben más iratokkal, melyekben jelen van a magyar nyelv, ezek az iratok szinte maradéktalanul kétnyelvűek: szerb és német. A hivatalos iratok szerb nyelvűek, az ügyfelek levelei zömmel németül íródnak. Egy-két iratcsomó van csak, melyekben a kérelmező (vagy a kérelmező rokona) magyarul ír az apámnak. Vannak munkatáborból írt levelek, melyek a cenzúrához – és annak nyelvi korlátaihoz – igazodnak, több levélen ott van a cenzori pecsét is. A cenzorhoz idomított cirill betűs levelek némelyikében sok a szembeütő gyarlás; önmagában megmosolyogtató, de a körülmények ismeretében nem.

Mindegyik irat tartalmaz egy összefoglalást a kérelmező életéről. Ezeket vélhetően a kérelmezők állították össze, de apám előtte alighanem megmondta nekik, hogy mire összpontosítsanak, és feltehetően átfogalmazott egy-két mondatot. Az ügyfeleknek tulajdonképpen azt kellett leírniuk, hogy mikor születtek, kik voltak a szüleik, volt-e élettársuk, voltak-e gyermekeik – és hogy mennyire vettek részt a történelem eseményeiben. A legtöbben azért kérték a jugoszláv állampolgárságból való elbocsátást, hogy Németországba vagy Ausztriába menjenek. Véglegesen. Ezt egy esélynek látták, hogy elváljanak a kérelemben megfogalmazott múlttól.

A legtöbb kérelmező kničanini (Kničanin németül Rudolfsgnad, magyarul Rezsőháza). Ez azzal magyarázható, hogy Kničanin német község volt, de azzal is, hogy ott volt a legnagyobb német munkatelepülés (lágér), és a kérelmezők egy része még az eljárás folyamán is a táborban volt fogva tartva.

Az alábbi néhány iratot igyekszem önmagukban láttatni. Azzal persze, hogy lefordítom azokat. Az egyik esetben fordításra sem volt szükség.

JOSEF ANDRES, KATHARINA ANDRES ÉS MAGDALENA KRIFFKA ÜGYE

A 12 744/8. számú akta

Három életösszegezés (szerbről fordítva)

„JOSEF ANDRES, 1900. I. 22. – Munkás vagyok, kniánini lakos, német. Az apám Johan Andres, az anyám Therese Andres; mindketten németek. A nővéremet 1944-ben a Szovjet-unióba vitték munkára, majd szabadon bocsátása után 1949-ben Ausztriában telepedett le.

A régi Jugoszlávia hadseregében teljesítettem katonai szolgálatot 1923-tól 1924 ősziig Zelenikben, egy műszaki alakulatban.

Nyugodt családi életet élünk 1942-ig, amikor a fiamat és engem is mozgósítottak mint német nemzetiségűeket. Így kerültünk a német megszálló hadseregbe. Röviddel a világ-háború vége előtt szabadságra mentem, és nem mentem már vissza a német hadseregbe. Otthon maradtam.

A háború után engem, alulírott Josef Andrest és a feleségemet munkatáborba vittek. Előbb Kničaninban voltunk, majd Kosovón, Kruševacon bányában.

Miután elbocsátottak a munkatáborból, feleségemmel együtt a kruševaci bányában dolgoztunk. 1951 februárja óta Kničaninban dolgozunk a mezőgazdasági birtokon.

A fiam Ausztriában van, hozzá szeretnék költözni a feleségemmel és anyósommal együtt.

A fiam címe: Johan Andres, Sigmundsherberg Br. Korn Österreich, Hauptstrasse 9.”

„KATHARINA ANDRES, született Wacker, 1903. XII. 30. – Kničaninban születtem földműves családban. Amikor megszülettem, az anyám vadházasságban élt Kristof Kriffkával. Így, törvénytelen gyermekként, anyám lánynevét viseltem (Wacker).

Hat év általános iskolát végeztem, utána a szüleim birtokán dolgoztam, míg férjhez nem mentem.

1921. november 3-án mentem férjhez Josef Andres kniánini földműveshez.

A továbbiakban az életrajzom bele van foglalva abba, amit a férjem leírt. Ma szakácsnőként dolgozom Kničaninban.”

„MAGDALENA KRIFFKA, született Wacker, 1883. V. 31. – Földműves családból származom. Szüleimnek tizenhárom hold földje és egy háza volt Kničaninban. Négy osztály általános iskolát végeztem, ezután a szüleim birtokán dolgoztam, míg férjhez nem mentem. 1902-ben vadházassági kapcsolatot létesítettem Anton [K. A. szerint Kristof] Kriffkával. Törvényes házasságot csak 1933-ban kötöttünk. Házasságunkban született lányunk, Katharina.

Rendezett családi viszonyok között élünk egészen 1944-ig, amikor a férjemet ismeretlen helyre vitték, és azóta nem hallottam róla.

1944-ben engem lágerbe vittek, a kniánini munkatelepülésre. Amióta 1948-ban szabadon bocsátottak, a lányomnak, Katharina Andresnek segíték a háztartásban.

A beadvány végén ott áll: S. F. – S. N.! [Halál a fasizmusra, szabadság a népnek!], a dátum: 1951. május 21. Andresék akkor körülbelül ötvenévesek voltak, Magdalena Kriffka hatvannyolc éves, apám harminckilenc.”

Az eredmény

(apám német nyelvű levele magyarul)

„Zrenjanin, 16. IX. 1952. Ügyszám: 12 744/8.

Josef ANDRES úrnak, földműves

Kničanin

Lenjin utca

Ma érkezett az értesítés arról, hogy Ön, felesége, Katharina Andres, született Wacker, valamint Magdalena Kriffka, született Wacker elbocsátást nyertek a jugoszláv állampolgárságból. Kérem, hozzon be egy bizonylatot arról, hogy sem önnek, sem a feleségének, sem Magdalena Kriffkanak nincsen adótartozása. Továbbá, kérem, hozzák be a személyi igazolványaikat és fényképeiket.

Tisztelettel”

(aláírás nincsen, nyilván volt az eredeti levélen, mely el lett küldve)

Hogyan lehet eljutni Ausztrián belül egy osztrák faluba?

Az iratcsomóban ott van egy bizonylat arról, hogy a három kérelmező egyikének sincsen adótartozása. A bizonylat dátuma 1952. augusztus 6. (tehát már apám levele előtt beszerezték – nyilván másoktól is hallották, hogy kelleni fog).

Még egy levelet idéznék, ezt Barta Ádám belgrádi ügyvéd és bírósági tolmács írja (szerbül) az apámnak 1952. szeptember 23-án:

„Tisztelt Kolléga Úr!

Azonnal munkába vettem Josef Andres ügyét, és valószínűleg minden rendben is lesz hétfőig, azaz 29-éig, és akkor át is lehet majd venni a dolgokat. Kérem, hogy aki jelentkezik nálam, hozzon valami írást Öntől vagy az ügyfélről.

Jegyet nem lehet venni sem Sigmundsheregig, sem Hornig, mert ezek a helyek orosz zónában vannak. Bécsen keresztül kell utazniuk, és csak Bécsig vehetnek jegyet. A jegy ára egy személynek 4583 dinár.

Vásárolni fogok 300 schilling valutát. A schilling nagyon megrágult. Ma 100 schilling körülbelül 1600 dinár. Tehát a valutáért eddig átvett pénz nem elegendő, hozzá kell még fizetni körülbelül 1800 dinárt.

Kartársi üdvözléssel,
Dr. Barta Ádám”

ANNA THURN, NIKOLAUS THURN ÉS EVA THURN

A 12 731/2. számú akta

Még három életösszegzés

(szerbről és németről fordítva)

„ANNA THURN, született Hirth, 1923. VI. 23. – Knićaninban születtem. Thurn Albert földművessel kötöttem házasságot. Ebből a házasságból született Hedvig lányunk 1942-ben. Földműves vagyok. A lányom diák.

Falusi iparos családban születtem. Apám borbély volt. Szüleimnek volt egy háza és egy hold földje. Hat osztály általános iskolát fejeztem be Knićaninban. Ezután a szüleimnél dolgoztam, amíg férjhez nem mentem.

Férjemnek és nekem hat hold földünk volt. Ezt műveltük 1942-ig, amikor a férjemet mint németet mozgósították, és besorozták a német megszálló hadseregbe.

1944 őszén a férjem eltűnt a háborúban. Boszniában volt, és 1944 szeptemberében jelentkezett utoljára. Azóta nincsen semmilyen hír felőle, és így biztosra lehet venni, hogy nincsen már életben.

En itt maradtam kiskorú lányommal, Hedviggel. A felszabadulás után mindkettőnket német munkatáborba vittek. Amióta a tábort feloszlatták, mezőgazdasági munkásnőként dolgozom Knićaninban.

Az eltűnt férjem szüleivel (Nikolaus Thurn és Eva Thurn, született Michl) élünk közös háztartásban.

Akik a családomból és apósoméék családjából túléltek a háborút, azok vagy Ausztriában, vagy Németországban vannak. (Az anyám és a testvéreim, apósoméék testvérei, a férjem nővére.) Azért akarunk Jugoszláviából elköltözni, hogy velük visszaállíthassuk a családi közösséget.”

A kérelemhez tizenkét melléklet lett csatolva. Első az állampolgársági bizonyítvány – ezen van a feljebb látható fénykép. Aztán keresztlevele, házassági anyakönyvi kivonat, bizonylatok arról, hogy Thurn Annának nincs adótartozása, hogy nem ítélték el (munkatáborba ugyanis nem ítélet alapján került), hogy nem folyik ellene vizsgálat, hogy nincs ingatlan vagyona. Majd nyilatkozat arról, hogy az állampolgárságból való elbocsátás után valóban elhagyja Jugoszláviát, nyilatkozat arról, hogy tudomásul vette, hogy nem vihet magával többet, mint 500 dinárt. A 4. számú melléklet a bajor belügyminisztérium nyilatkozata arról, hogy ha Thurn Anna Németországba költözik, ott ugyanolyan elbánásban fog részesülni, mint a többi német állampolgár. Ez ésszerű követelménynek is nevezhető (nem engednek olyan helyre költözni egy jugoszláv polgárt, ahol esetleg diszkriminálnák) – bár nem rímél igazán a jogszabállyal, amely szerint Jugoszláviában elközbásra kerül minden német vagyon. Az iratokban ott van a bajor hatóságokhoz beadott német nyelvű kérelem is. Ebben lényegében ugyanaz a történet van leírva, mint a szerb beadványban, azzal, hogy ott áll az is, hogy Thurn Anna férje szabó volt, és a német hadseregben (pontosítva van, hogy Wehrmachtban) Feldpost 46 000/A volt a címe.

Az utolsó melléklet egy lista azokról a tárgyokról, amelyeket Thurn Anna és lánya magukkal szeretnének vinni:

„ANNA

13 ruha
3 takaró
2 törülköző
6 ing
3 hálóing
6 bugyi
6 zsebkendő
5 pár harisnya
3 pár cipő
3 kötény
1 ébresztőóra
1 tollas dunyha 2 huzattal
2 tollaspárna 4 párnahuzattal
1 ágytakaró
1 kabát
1 pulóver
3 serpenyő
4 edény
3 pár zokni
2 pár evőeszköz
7 kendő
3 kg szappan
Útravaló (étel)

HEDVIG

13 ruha
5 ing
6 bugyi
3 pulóver
1 kabát
1 nađrág
3 pár cipő
3 hálóing
2 kötény
2 pár zokni
1 sál
2 pár papucs”

„NIKOLAUS THURN, 1892. VIII. 23. – Földműves családból származom. Szüleimnek tizenhét hold földje és egy háza volt Kničaninban. Öt osztály általános iskolát végeztem Kničaninban, majd két osztály polgári iskolát Titelen. Utána a szüleim birtokán dolgoztam, amíg meg nem nősültem.

1911-ben kötöttem házasságot Eva Michllel. Együttesen tizenegy hold földet kaptunk a szüleinktől és ezen gazdálkodtunk. 1911-ben született Lorenz fiunk, majd 1913-ban Albert fiunk és 1920-ban Maria lányunk.

Az I. világháborúban mozgósítottak. Közkatonaként szolgáltam 1914-től, 1918-ban tértem haza.

Gyermekeink Kničaninban végezték az általános iskolát, majd velünk dolgoztak a családi birtokon. A fiaink megnősültek, a lányunk férjhez ment. Földműveléssel foglalkoztunk a II. világháborúig.

1942-ben a fiainkat mint németeket mozgósították. Idős korom ellenére engem is mozgósítottak, de hat hónap után hazaengedtek. Fiaink elesetek, azaz eltűntek a háborúban.

Maria lányunk 1944 őszén, a felszabadulás előtt, elhagyta Jugoszláviát. A német hadsereggel akkor sok német civil is távozott. Németországban telepedett le férjével és három gyermekével.

Mi Kničaninban maradtunk. A felszabadulás után német munkatáborba vittek, majd a munkatábor feloszlata után a kničanini Sloboda (Szabadság) mezőgazdasági birtokra kerülünk mint mezőgazdasági munkások. A feleségem most már munkaképtelen, így csak én dolgozom, csak én keresek.”

„EVA THURN, született Michl, 1893. VI. 11. – Földműves családból származom, szüleimnek húsz hold földjük volt. Hat osztály általános iskolát fejeztem, utána a szüleim birtokán dolgoztam, míg férjhez nem mentem. Ami 1911 óta történt velem, bele van foglalva abba, amit a férjem leírt.”

Thurnék 1951. február 7-én adták be a kérvényeiket. A tizenkét melléklet össze kellett szedniük mindkettőjüknek. Ott van az iratok között az ingóságok listája is, melyeket Thurn Nikolaus és Eva magukkal kívántak vinni. Az eljárás elhúzódott. Aztán mégis eredményesen zárult. Az utolsó technikai lépéseket (jegyvásárlás, pénzváltás) ismét Barta Ádám belgrádi ügyvéd teszi. Apám 1952. december 15-én jelzi Barta Ádámnak, hogy a felek készen állnak, és kérdezik, hogy utazhatnak-e esetleg karácsony táján. Barta Ádám igyekszik, de ez mégsem sikerült egészen. 1952. december 22-én ír apám Thurnéknek, hogy minden rendeződött, és 1953. január 7-én indulhatnak (tulajdonképpen ez is karácsony, a szerb karácsony első napja). A levél másolatán nincs cím, de egy külön kis papírlapon ott van Thurn Anna címe, a neve mellett ott áll németül, hogy Arbeiterin (munkásnő), és hogy a Tito utcában lakik.

Annak nem találok nyomát az iratokban, hogy mit vihettek magukkal azokból a tárgyakból, amelyeknek a listáját összeállították. Sikerült-e például Thurn Annának magával vinni mind a három hálóinget, mind a hét kendőt, három kötenyt, az ébresztőórát és három kiló szappant is?

IDETARTOZIK?

Az állampolgárságból való elbocsátás témájú iratok nagyobb része egymás mellett áll néhány polcon. Amikor nézegettem őket, két irat közül kiesett egy kis papírlap. Nem tartozik sem az előtte, sem az utána álló aktához. Akik a lágerből való szabadulással próbálkoztak, többször az állampolgárságból való elbocsátással folytatták. Valószínű, hogy e papírlap is valamelyik ilyen iratsomóhoz tartozott. De nem biztos. Valahonnan kihullott ez a segítséget kérő levél, és most már a hozzá tartozó múltbéli kontextusba sem tudom visszailleszteni.

*Kedves Doktor Ur! Tisztelt Üni-
vet mindvégig. Vagy írtam,
hogy születtem a lágóban vancouver,
amit nagyon szeretek, ha valamit te-
het az érdekében hogy szabadul-
jak, azt megtenni. Halál köze-
nettel szívesen üdvözlé.
30. I. 1945. Jabuka. Ungar Fülöp*

Folytatás nincs. A besorolás sem könnyű. Valószínű, hogy amit a levél jelez, a bánáti német sorsok egyikéhez tartozik. A levélíró keresztnéve magyar, a vezetéknév német. (Igaz, németül magyart jelent az Ungar, de ennek alapján nemigen lehet eldönteni a kérdést.) Jabuka (Almás), ahonnan a levél íródik, Pancsova környékén van, akkoriban ott éltek németek is, magyarok is, szerbek is. Ma már nem valószínű, hogy Jabukán (Almás) laknának még Ungarok. A németek elmentek, magyarok sem igen maradtak. Ezért a Jabuka mellett ma nincs hivatalos használatban más elnevezés. A sorokból mintha azt is ki lehetne szűrni, hogy Ungar Fülöp ismerte a családot. Ez is lehetne egy nyom. De bármerre is indulok, hamar kiderül, hogy a dolgok nemcsak a láthatáron kerültek kívülre, de el is múltak; a segélykérés is, csakúgy mint az a notesz, amelyből kiszakították azt az oldalt, melynek a felére Ungar Fülöp levelet írt.

VÁLÓPEREK, MAJDNEM VÁLÓPEREK ÉS ÁLVÁLÓPEREK

EGY MAJDNEM VÁLÓPER

Miután diplomáztam, és mielőtt az egyetemi pálya felé fordultam volna, körülbelül fél évig én is a családi irodában dolgoztam. Az egyik első ügyem egy majdnem válóper volt. A nagyobbik irodaszobában voltam, melynek ablakai az utcára nyíltak. Itt dolgozott apám is. Az ablakok között volt egy falrész, amit könyvespolc fedett, rajta magyar törvénykönyvek díszes kötetei. 1962-ben ennek már csak hagyományőrző szerepe volt Becskereken. Ott volt egy hatalmas Corpus Juris Hungarici is barna bőrkötésben. Fél méter magas volt, nem lehetett a többi könyv mellé tenni, mert nem fért a polcra. A könyvespolc tetejére volt fektetve. Állítani kockázatos lett volna. A könyvespolc előtt állt a szélem és az íróasztalom. Nem üres íróasztalt kaptam, csak egy üres középső fiókot. Az irodát persze ismertem, hisz abban a házban volt, ahol születtem (szó szoros értelmében, akkoriban otthon történt a szülés, és nem kórházban). Az irodától jobbra (ha az utca felé nézünk) volt a nappali szobánk, melyet zongoraszobának is nevezünk. Nem kellett tulajdonképpen semerre kilépni vagy előrelépni, hogy elkezdjem az ügyvédkedést. Huszonhárom éves voltam. Az iroda a hetvenedik évébe lépett.

Persze az irodai események néha mégis emlékeztettek saját korábbi élményeimre. Ez történt a majdnem válóper esetében is. Egy Uroš nevű huszonöt-harminc éves, vörös hajú fiatalember ült velem szemben. Apám tárgyaláson volt, az írógépnél ott ült Göttel bácsi. Szóval hárman voltunk a szobában. Uroš nagyon zavartan – kicsit dadogva is – szólt, hogy ha lehet, kettesben szeretne velem beszélni. Göttel bácsinak lett volna valami dolga az irattárban (a családban istállónak neveztük korábbi szerepe miatt, bár születésem óta már irattár volt). Kértem tehát, hogy talán intézze ezt el, mielőtt folytatná a gépelést. Így kettesben maradtunk. Uroš azzal kezdte, hogy feleségével 1954 nyarán kötöttek házasságot. Szexuális nyugtalanságok, önbizalom-hullámszörfölések rajzolódtak ki a történetből.

Én tizenöt éves kamasz voltam 1954-ben. Uroš akkor húsz év körül lehetett. Egy nyári estén – lehetséges, hogy éppen Uroš házasságának napján – apámmal Kis-Amerikából (a becskereki Kis-Amerika városrészéből) mentünk hazafelé. Azt hiszem, Benczéektől jöttünk. Valamivel a Kishíd és a református templom előtt, a Plank-Kert bejáratával átellen-

ben haladtunk, amikor egy csoport éneklő és hadonászó fiatalember jött velünk szemben. Azt énekelték hogy: „Više vredi tvoja mala pička / nego cela zemlja Američka”. Ez magyarul azt jelenti, hogy: „Többet ér a te kis pi...d / mint az egész amerikai föld”. Szerbül rímelt is.

Lelkesen énekeltek, és többször meg is ismételték a két sort. Az utcaszerte hirdetett markáns értékítélet háttérében talán ott lehetett a titói el nem kötelezettség politikája, mely nem helyezte felsőbb értékrendbe sem Amerikát, sem a Szovjetuniót. Lehet, hogy a rím vonzásának volt szerepe abban, hogy éppen Amerika szolgált összehasonlítási alapul. Két üveg pálinka is volt a fiatalemberek kezében. Talán igazuk is volt.

Amikor továbbmentek, kellemetlen csend alakult ki köztem és apám között. Egyikünk sem tudta, hogy hol hagytuk abba a beszélgetést. Az éneklő fiatalemberek egy olyan valóság irányába nyitottak kaput, mely kettőnk között nem volt téma. Most hirtelen ott állt előttünk. Egy darabig nem szólt egyikünk se, de aztán apám úgy láthatta, hogy a megtörténtek konspiratív elhallgatása nem oldaná fel, hanem csak megerősítené ezt a kissé kínos közös élményt, és ezért mégis megszólalt: „Ezek szókimondó fiatalemberek”.

Persze apám valószínűleg tudta, hogy tizenöt éves koromban ezek a témák már engem is érdekelhetnek. Valószínűleg az sem lepte volna igazán meg, ha értesül, hogy osztálytársaimmal mi feszegetjük is egymás között ezeket a kérdéseket. Gyakran szóba jöttek a Proleter úszó- és vízipóló klubban is. Ami az informáltságot illeti, a környezet elvárásai igen magasak voltak. Próbáltam nem felfedni, hogy kevesebbet tudok, mint amennyit tudni illik. Ilyen helyzetek persze vannak az életben. Tizenöt éves koromban ez igen nyugtalanító volt. Csak később – amikor már valamivel többet tudtam – vált világossá, hogy valószínűleg a többiek tényleges ismeretei és tapasztalatai sem érték el a deklarált szintet. (De erre a feltárára várni kellett még.) Egyszer egy osztálytársunk bátyja is velünk elemezte a dolgokat (ő tizenhat vagy tizenhét éves lehetett). Úgy viselkedett, mint aki előttünk jár, és mi ezt nem vitattuk. Egy stílusosan meglepő mondatára ma is emlékszem: „Én már több lányt is felhúztam a gumómra” – mondta. Persze megértően nevettünk. Közben zavart a nem igazán sikerült hasonlat, mely olcsó rutinként láttatta a még csak óhajtott, és pontosan el sem képzelt nagy eseményt. Ha más kontextusban hangzott volna el egy ilyesféle mondat, akkor valószínűleg csak nevetséges bunkóságot láttam volna benne, de az adott területen még túl bizonytalanul éreztem magam ahhoz, hogy bunkóságokat azonosítsak.

Emlékszem arra is, hogy abban az időben sokat kommentáltunk (ezúttal már felülről mosolyogva) egy mondatot. Vili bácsi mondata volt, aki alkalmi munkákat vállalt. Különös ember volt. Úgy rémlik, hogy Loch volt a vezetékneve – de lehet, hogy valaki más nevével keverem,

aki szintén ott volt a becskerekai színtéren akkoriban. Vili bácsi napszámos volt, németként táborba vitték a háború után. Miután kiszabadult, ismét napszámos lett, és egy kicsit furcsán viselkedett. Felnőtteket is, gyerekeket is meg-megállított az utcán, kérdezett vagy mondott valamit. Leginkább németül. Velem is, barátaimmal is többször szót váltott. Volt, aki egyszerűen megjegyezte, hogy „ez nem normális”. Többen – kissé kegyetlenül – elfogadták vele a mókázást, és mulattak rajta. Egyszer egy udvart tisztított, és megkérdezte a tulajdonost: „Sagen Sie mir Herr B..., ficken noch die Leute?” („Mondja meg nekem B. úr, b...nak még ez emberek?”) Többen ezt úgy mesélték tovább, mint őszinte kérdést, azzal a háttérmagyarázattal, hogy ő maga már abbahagyta, és mivel időközben módosultak körülötte a gesztusok és ráutaló magatartások, elbizonytalanodott. Ezért kérdezte, hogy csinálják-e ezt még. Persze lehet az is, hogy Vili bácsi e mondatot viccnek szánta. Azt is el tudom képzelni, hogy a lágerből való felszabadulás és ezzel párosulva a félkegyelműnek nézett ember szabadsága egy sajátos esélyt teremtett. Aminek néztük, az neki egy álarcot biztosított, és e mögül nézve talán magában meg is mosolyogta azokat, akik – abban a hitben, hogy egy félkegyelművel beszélnek – feladják az óvatosságot, és hülyeségeket válaszolnak. Persze az is lehet, hogy a valóság keveréke volt ezeknek a magyarázatoknak.

Visszatérve Uroš ügyfelemre, a történetének a lényege a következő volt. Azt hitte, hogy boldog házasságban él a feleségével, de egy éjjel észrevette, hogy üres mellette az ágy, a felesége kiment valahova. Végignézett a házban. Az utcájuk arra felé volt, ahol általános iskolába jártam. Pontosabban, azon egy kicsit túl, Melence irányában, ahol már falusias házak sorakoztak. Miután a házban nem talált senkit, az udvarra ment, és ott látta, hogy a felesége a szomszédal szeretkezik a szalmakazalban. Urošon látszott, hogy ez friss élmény volt. Három nappal azelőtt történet, hogy eljött az irodába. „Šta kažete, gospodine doktore?!” („Mit szól ehhez, doktor úr?!”) – kérdezte. (Mellesleg akkor nem volt doktori címem. Csak végzett jogász voltam és ügyvédgyakornok, de kezdtem megszokni, hogy doktor úrnak szólítanak. Az ügyfelek számára sem volt könnyű a tájékozódás. A nagyapám még doktori címet kapott a pesti jogi diplomájával, apám is doktor lett miután Zágrábban diplomázott. Az én belgrádi diplomámmal nem járt doktori cím.) Persze elkerültem a véleménynyilvánítást, és megkérdeztem, hogy ő mit tett, amikor tetten érte a feleségét. Nem válaszolt azonnal. Azt mondta a feleségéről, hogy „[ő] a legjobb szerető. Ön biztos tudja, doktor úr, hogy ez mit jelent.” Úgy látszik, Uroš nálam is jobban tisztelte az ügyvédi szakmát. Képzettségemből és tapasztalataimból mégsem következett, hogy pontosan tudnám, hogy mit is jelent, ha valaki (mondjuk Becskereken) a legjobb szerető. Mindenesetre furcsa érzés volt, nyolc évvel azután, hogy

érdeklődő, de bizonytalan tudású kívülről állóként hallgattam a „szókimondó fiatalember” határozott állásfoglalását, most azt látni, hogy már én ülök a mindentudás karosszékében. Hozzátenném, hogy abban sem voltam teljesen biztos, hogy jól értettem a megjegyzést. Az volt az érzésem, hogy nem jól fejezte ki magát. Az, amit mondott (hogy a felesége a legjobb szerető), összehasonlító értékelésre utalt, de a hanghordozása, a szeme inkább egy más tartalmat sugalltak. Jobban illettek volna egy olyan mondathoz, mint mondjuk „[e]gyből megtaláltam az igazit.”

Megismételtem a már korábban feltett kérdésem, hogy mit tett Uroš, miután látta, hogy mi történik a szalmakazalban. Kiderült, hogy nem tett semmit. Könnyekkel küzdve elmondta, hogy tisztviselő, de otthon kertészkedik és tyúkokat is tart. Úgy gondolta, hogy boldog életet él. E képet nem akarta saját maga széthasogatni. Egy másik szalmakazal mögül kilesve végignézte, ami történt, aztán visszament az ágyba. A fájdalommal így keveredett valami más is: egy ponton fordultak a dolgok, most ő az, aki többet tud a feleségénél. „A feleségem nem tudja, hogy én is tudom” – mondta valami kesernyés büszkeséggel. A szomszédról nem mondott semmit.

Én abban az irányban folytattam a beszélgetést, amerre egy ilyen tényállás természetesen vezet az ügyvédi munkakörben. Megkérdeztem, hogy tud-e más is a házasságtörésről, megjegyezve, hogy ha a feleség és a szomszéd tagadják, nehéz lesz a válókot bizonyítani. Meglepetésemre azt mondta, hogy ő nem akar elválni. „Arra kérem, doktor úr – mondta –, hogy tiltsa meg neki, hogy ezt még egyszer megtegye.”

A szakma néha túl szűk ahhoz, hogy az élet belefértjen. Mondtam, hogy egy ügyvéd ilyesmit nem tud betiltani – és tulajdonképpen más sem tudná. Nem hitte el. Azt ajánlotta, hogy többet fizet, csak intézzem el. A beszélgetés egyre kínosabbá vált. Láttam, hogy nincs rá esélyem, hogy meggyőzzem, és elhiggye, hogy pont az ő problémájának a küszöbe előtt áll meg a jogásztudomány. Hogy valahogyan kitörjek ebből a helyzetből, mondtam, hogy akkor mégis írok a feleségének, de nem tudok garantálni semmilyen eredményt. Bizakodva ment el. Mivel kétes értékű portékát készítettem összetakolni, mondtam, hogy pénzt nem fogadhatok el.

Aztán írtam egy levelet a feleségének fejléccel, hivatalos hangon, pecséttel. Leírtam, hogy tudomásomra jutott, hogy megcsalta a férjét. (A dátumot is odaírtam, hogy mikor.) Közöltem, hogy ennek súlyos jogi következményei lehetnek, és ha még egyszer megtörténne az eset, akkor eljárás is indul majd, melynek eredményeképp sújtani fogják őt az említett következmények. Azt nem írtam meg, hogy a „súlyos következmény”, melyet emlegetek, tulajdonképpen a válás. Más következményt a jugoszláv jog nem ismer. Szóval a levelemben nem állt semmi valótlan, de félrevezetés igen.

Ennyit tehettem. Körülbelül egy hónap múlva Uroš felkeresett, és házi pálinkát hozott egy fonatos palackban. Mondta, hogy nagy hatással volt a levelem. A felesége jó útra tért. (Persze az is lehet, hogy csak óvatosabb lett.) A pálinkát elfogadtam.

Így lettem felnőtt.

VÁLÓPEREK ÉS ÁLVÁLÓPEREK A II. VILÁGHÁBORÚ SODRÁBAN

1944. december 9-én a nagyapám ezt jegyzi be a naplójába:

„[...] Az én szobámat már három napja átadtam Piroznak, Józsinak, akik Ivkovics írnokkal itt fogadják, itt hallgatják a nehéz panaszokat. Itt vetik írásba a részleteket, készítik a kérvényeket. Az utolsó 3 napon át szakadatlan a panaszosok tódulása. Valahogy híre jutott annak, hogy megkönnyebbül sorsa az olyan asszonynak, aki – német – férje ellen válókeresetet ad be. Tódulnak e szerencsétlen asszonyok. Itt szoronganak a folyosón, az én szobámban már reggeli 7 órától az est beálltáig. Íródnak a panaszok; készülnek a válókeresetek. Persze mind szívesség, ingyen munka. Ma, mert pénzt senkitől nem fogadunk el, az egyik, a táborból kimenekült asszony, hálából 10 liter bort vitt a konyhába.”

Korábban már idéztem e bejegyzést egy másik szövegben, azzal a céllal, hogy egy általános hangulatot érzékeltessenek. Most a bejegyzésben említett híreket és válópereket szeretném közelebből mutatni. Több levél láttatja, hogy milyen hírek, rémhírek, tapasztalatok, kételyek között kerestek utat az ügyfelek. 1945. február 19-én Bernauer Béláné (született Soós Rozália) ezt írja a nagyapámnak Szerbittabéről:

„Férjem, Bernauer Béla a felszabadulás óta lágerban van. Jelenleg Zemunban. Mint magyar asszony, állítólag segítségére lehetek férjemnek a lágerből való kiszabadulásra, de nem tudom a módját. Férjem bár német szülők gyermeke, mégis magyar szellemben nevelkedett, amit a mellékelt iskolai bizonyítvány is tanúsít. A megszállás alatt mint német katona, nehéz sérve miatt csak segédszolgálatra volt alkalmas. [...] Miután úgy hírlík, hogy az én-korombeli asszonyokat, valamint a gyermekeket is 15 évig át akarják telepíteni Oroszországba, fontos nekem az Ön tanácsa, hogy hogyan menthetném meg a gyermekeimet és magamat ettől a sorstól.

A helybeli előjáróság sürgős válást tanácsol, amire nem vagyok hajlandó, csak abban az esetben, ha más mód nincsen.

Amennyiben a kitelepítés híre való, kérem felvilágosítani, hogy lehetséges-e, hogy egy magyar rókonom (esetleg nagynéném) adoptálja gyermekeimet?”

Az ügyiratokban látom azt is, hogy a probléma több hullámban jelentkezett. 1946 júliusában apám a következő ceruzával írt levelet kapja Tordáról:

Tisztelt Doktor úr!

Hallom, hogy a magyar
nők helyzete súlyosbodott
hírek miatt volt a férje.

Időem sajnálom, hogy a
erre vonatkozó jogokat
nem lehet elhárítani, vagy
tanácsot kérnem.

A pártokról mit meg
a kkor kaptam, ott maradt
Persze, tehát semmi más.

Ilyen vagy olyan demokráciákban, melyekben megfordultam, gyakran látom manapság a következő képletet. Az ellenzéki oldal megszokja, hogy amit látni és láttatni lehet, az a hatalmon levők tényleges és vélt hibái; és amit tenni lehet, az a tényleges és vélt hibák szidása. A választási kampány során mindez hitté és jelszavakká merevül, és utána már nem módosul a látószög. Az esetleges hatalomátvétel után is minden az ellenfélhez igazodik, ez az egyedüli iránymutató: azt kell tenni, ami az ellenkezője annak, amit a korábbi kormány tett. Így lehetett ez a fasizmus után is? Valamelyest igen. Ez persze sok jót is hozott, de nem csak jót. Különösen akkor nem, ha csak egy sekély gondolatmederben mozogva keresték az ellentétet. A németek diszkrimináltak, kirekesztettek. Ennek a legsekélyebb ellentéte a németek diszkriminálása és kirekesztése volt. (Mélyebb rétegekig menve eljuthatnánk maga a diszkrimináció kirekesztéséhez.)

Amikor az 1944. december 9-i naplóbejegyzés a kezembe került és elolvastam, már jogász voltam, és felvetődött bennem a kérdés, hogy milyen alapon kértek válást a feleségek. Mi volt a válóok? A jog elég régóta foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mikor hagyhatja el egy feleség a férjét (vagy férj a feleségét). Hamurabi törvényének 133. és 134. szakaszai

szerint, ha egy férfit hadifogolyként vittek el, de a házában van mit enni, és a feleség ennek ellenére „nem őrizte meg testét és más házba ment”, akkor ez a feleség vízbe lesz vetve. Ha viszont a férj házában nem maradt mit enni, akkor nem büntethető az az asszony, aki más házba ment. E törvényt Krisztus előtt kétezer évvel hozták. 1944-ben a lágerbe vitt vagy ismeretlen helyen tartózkodó férjekkel kapcsolatban másként vetődött fel a kérdés (bár nem vészett el minden párhuzam).

Egy német férj és egy magyar feleség

A 12 268. számú akta

Az iratok közül elővettem egy válókeresetet, melyet pontosan a naplóbejegyzés napján, 1944. december 9-én adtak be. A felperes Kraus, született Barna Anna, címe Petrovgrad, Uroša Predića 11. A férj/alperes Stevan Kraus, címeként „ismeretlen lakóhely” van feltüntetve. (Feltéhetően fél évvel korábban még Stefan – és nem Stevan – volt a neve hivatalos iratokban.)

Az iratokat olvasva előbb arra a kérdésre kerestem választ, hogy ez az ügy az igazi, vagy inkább az álválóperek közé sorolható. Apámtól hallottam, hogy a tömegesen beadott válóperek számottevő része nem volt igazi válóper. Amint a nagyapám írja a naplójában, miután híre ment, hogy „megkönnyebbül a sorsa” azoknak az asszonyoknak, akik válókeresetet indítanak német férjük ellen, sokan ezt azért tették, hogy kiszabaduljanak a lágerből. Arra is mutatkozott esély, hogy ezzel a vagyon egy részét megmentik. A feleség jogai túlélhetik a rossz oldalra beállt (vagy sorolt) férjet. Ez nem újdonság a jogban. Hogy egy példát hozzak fel a magyar jogtörténelemből, 1222-ben (tehát majd ezer évvel ezelőtt) az özvegyi hitbéréről szóló XII. törvénycikk ezt mondta: „Az özvegy a hitbérhez való jogát nem veszti el amiatt, mert férje bírói ítélet alapján kivégeztetett (vagy peröntő párban elesett).”

Arra is sok a példa a jogtörténelemben, hogy a feleségnek bizonyítania kell, hogy nem a férje oldalán állt, mert egyébként nem tudja a sorsát leválasztani a férje sorsáról. A vegyes házasságoknál az is baj, hogy megzavarják a faji, nemzeti vagy osztálylogikát. A „mi vagyunk a hős fajta, ők az alacsonyabb rendű és/vagy gonosz fajta” képletet megzavarja, ha egy közénk tartozó nő a másik fajtabelivel lépett nászra (ahelyett, hogy nekünk adta volna magát). Ezért – ha nem is semlegesít minden megbélyegzést – könnyíti a helyzetet, ha a feleség válókeresetet ad be. Aszerint, amit az apámtól és a nagyapámtól hallottam, a német férj ellen indított válóperek között voltak tényleges és álválóperek is. Volt, hogy tényleg zátonyra futott a házasság. Több esetben a feleség elsősorban nem válni akart, hanem szökni a rá is kiterjesztett sorsból. Voltak olyan esetek is,

amikor a férj és feleség magán-összeesküvést szőtt a sors ellen, megbeszélték a válást, hogy ezzel megmentsenek valamit a közös vagyonból, azzal a reménnyel, hogy „ha ez elmúlik”, visszaáll majd a házasság. Voltak ilyen képletek a német megszállás alatt is, amikor a zsidó házastársról való elválás néha cserbenhagyás volt, néha egy remélt közös jövő építése, néha mindennek a keveredése. Amikor embertelenné válik a jog, emberibb a jog kijátszása. A német megszállás elején voltak áladásvételek is. Scheinverkauf, azaz látszateladás volt a német kifejezés. Zsidó tulajdonosok nem zsidó barátaik nevére igyekeztek ingatlanjaikat íratni, hogy ne kerüljenek elkobzásra – a tényleges tulajdonos pedig majd visszakapja, „ha ez elmúlik”. A megszálló hatóságok azonban már 1941. április 24-én rendeletet adtak ki, mely megtiltotta zsidó vagyon vételét, és hadbíróssággal fenyegeti azokat, akik nem tartják be a tilalmat.

A válóperek nem voltak betiltva, sem a német megszállás alatt, sem a megszállás után. 1944 decemberében azonban még nem indult be az új bíróságok működése, és így Krausné Barna Anna válókeresetét nem a bíróságnak adta át, hanem a petrovgradi Területi Parancsnokságnak (Komanda područja Petrovgrad). A kereset tetején ott áll egy aláírásos igazolás, hogy a kereset be lett adva 1965/44. szám alatt 1944. december 9-én. (Az iktatószámban a 44 nyilván az évet jelzi, az 1965 pedig feltehetően a beadott válókeresetek számát.) Oda van írva az is, hogy Krausné Barna Anna külön hivatalos igazolást is kapott arról, hogy beadta válókeresetét. Ez a hivatalos igazolás segíthetett abban, hogy „megkönnyebbüljön a sorsa”. Egyébként, úgy látszik, ez nem álválóper volt. Erre utalnak a felperes állításai (bár azok feltehetően a körülményekhez is alkalmazkodhattak). Ez derül ki egy írásbeli feljegyzésből is, amit apám, úgy látszik, nem terjesztett a bíróság elé.

Jogász szemmel (és nem csak jogász szemmel) nézve érdekes az is, hogy milyen törvényes rendelkezésre támaszkodik a válókereset. Manapság kevesen tudják, hogy Trianon után is érvényben maradt Bánátban is, Bácskában is a magyar 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról. Ez volt az egyike az első európai törvényeknek, melyek a polgári házasságot helyezték előtérbe. Az egyházi házasság megengedett maradt, de a polgári házasságnak voltak jogi következményei. A törvény indoklásában ott áll, hogy: „A vegyes házasságok a magyar társadalomban jelentékeny elemet képeznek és az ország népesedési viszonyai folytán jelentékeny számot fognak tenni a jövőben is.” Le van írva, hogy 1889-ben 11 264, 1890-ben 11 090 vegyes házasság volt, ami az összes házasságok 9,5%-át tette ki. Az indoklás leszögezi: „Az egységes házassági jog a dolog természete szerint csak állami lehet és ez az egyház és állam hatáskörének elkülönítését vonja maga után a házassági viszonyok terén.” A Vajdaságban minden naposak és természetesek voltak a vegyes házasságok, ez lehetett az egyik

oka, hogy érvényben maradt az 1894-es magyar törvény. (Pontosabban csak Bánátban és Bácskában maradt érvényben, Szerémségben az Osztrák Polgári Törvénykönyvet alkalmazták, mely szerint még mindig az egyházi házasság volt az egyedüli elismert házasság.) Mindenesetre Becskereken az 1894-es magyar törvény volt érvényben a húszas és harmincas években, a fasiszta megszállás alatt is, és a kommunizmus első két évében is. 1946. április 9-én jelent meg az új jugoszláv házassági törvény. (Ugyanaznap jelenik meg az új jugoszláv hivatalos lapban egy rendelet is, melyben le van írva, hogy hol lehet beváltani olyan postabélyegeket, melynek értéke pengőben, levában, kunában vagy „megszálló dinárban” lett megjelölve.)

Krausné Barna Anna az 1894-es törvény 80(d) paragrafusának egy igen sajátos kiterjesztő értelmezése alapján kér válást. A szabályok az előző évszázadban alakultak, de a közhangulat és az értelmezés nem. Válasra az a tény adott okot, hogy a férj német. A kérdés az volt, hogy hogyan lehet e körülményt perdöntővé tenni. A 80. paragrafusban ez állt:

„A házasság az egyik házasság fél kérelmére felbontható, ha a másik házasság fél: [...] d) a házasság megkötése után öt évnél rövidebb tartamú fegyházra vagy börtönre, avagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt fogházra ítéltetett. [És] a felsorolt okok valamelyike következtében a házassági viszony annyira fel van dűlve, hogy a felbontást kérőre nézve a további életközösség elviselhetetlenné vált.”

Stefan (Stevan) Krausot nem ítélte el semmilyen bíróság. Viszont 1944. november 21-én – tehát alig több mint két héttel a válókereset beadása előtt – jogszabályban ki lett mondva, hogy minden német vagyona elleneséges vagyon (hacsak az illető német nem harcolt a partizánok soraiban). A legtöbb németet táborba (lágérbe) is vitték. A keresetben az áll, hogy „a németekre vonatkozó új jogszabályok messzemenően rontottak a német nemzetiségű személyek jogi helyzetén”. Innen egy lépésnyire (vagy, mondjuk, ugrásnyira) van az a következtetés, hogy a német ember felesége hasonló helyzetbe került, mint azok a feleségek, akiknek a férjeit „öt évnél rövidebb időtartamú” fegyházra vagy börtönre ítélték. Tehát egy német férj akkora teher az asszony vállán, mint egy börtönbüntetésre ítélt férj, és a németek új társadalmi és jogi megítélése „feldűlve a házassági viszonyt” és „elviselhetetlenné teszi a további életközösséget”.

1945 januárjában háborús bűnössé lett nyilvánítva minden csúrogi magyar is. Érdekes lenne tudni, hogy vajon voltak-e ilyen alapon válókeresetek magyar házastársak ellen – de ennek csak egy bácskai ügyvédi irodában lehetne nyoma.

Nézegetve az 1894-es törvény válásra vonatkozó rendelkezéseit, látom, hogy számításba jöhetett volna a 79. paragrafus is, mely szerint a házasság felbontását kérheti az a házasság fél, akinek a házastársát halálra vagy legalább öt év börtönre ítélték. (Ebben az esetben nem is kellett bi-

zonyítani, hogy „az életközösség elviselhetetlenné vált”). Érdekes, hogy a kegyetlen párhuzam megvonásakor (azonosnak tekinteni valakit, aki német nemzetiségű, azzal, akit börtönre ítélték) megjelent valamiféle fék is: inkább azzal tekintették azonosnak a németeket, akiket öt évnél kevesebbre (és nem öt évnél többre) ítélték. Az abszurditáson belül sem szűnik meg az árnyalatok keresése.

A 80(d) paragrafus hasonlóságon (vagy vélt hasonlóságon) alapuló alkalmazása nem apám ügyvédi találmánya volt. Nem tudom, milyen megfontolásból, de ez lett az általános gyakorlat. A keresetlevélen ott látom a sorozatgyártás ismertető jeleit. Van egy kék színű alapszöveg (feltehetően kék írógépszalaggal írta meg előre sok példányban Göttel bácsi), majd szürke betűvel hozzágépelve a nevek és más konkrét adatok. Az egész alig több fél oldalnál. Kékkel volt gépelve a 80(d) paragrafus kiterjesztő értelmezését megfogalmazó mondat, és tudtommal nem csak a mi irodánk használta ezt a megfogalmazást. Egy olyan gyakorlat alakulhatott ki, amely szerint a férj német volta bevonható (beérőltethető) a 80(d) paragrafus fedele alá. A jogalkalmazás néha láttatja, néha eltakarja az életet.

Az ítéletet már nem a Körzeti Parancsnokság, hanem a petrovgradi Kerületi Bíróság mondta ki. A per indulásakor az első (akkor mindennapi) probléma abban állt, hogy az alperes „ismeretlen helyen tartózkodott”. Mivel kezdtek visszaállni a jogállam keretei (különösen ott, ahol ez nem veszélyeztetett fontosabb érdekeket), az eljárás valamilyen esélyt igyekezett biztosítani (vagy felmutatni) a férj számára is. 1945 októberében a petrovgradi bíróság előcsarnokában hirdetés jelent meg a fatáblán, felhívva Stevan Kräust, hogy jelenjen meg a tárgyaláson. A felszólítást meg kellett jelentetni (és meg is jelent) a Vajdasági Hivatalos Lapban is. Stevan Kraus nem jelent meg a tárgyaláson, és ez nem keltett meglepetést. Hivatalból ki lett azonban nevezve egy ügyvéd, hogy képviselje az érdekeit.

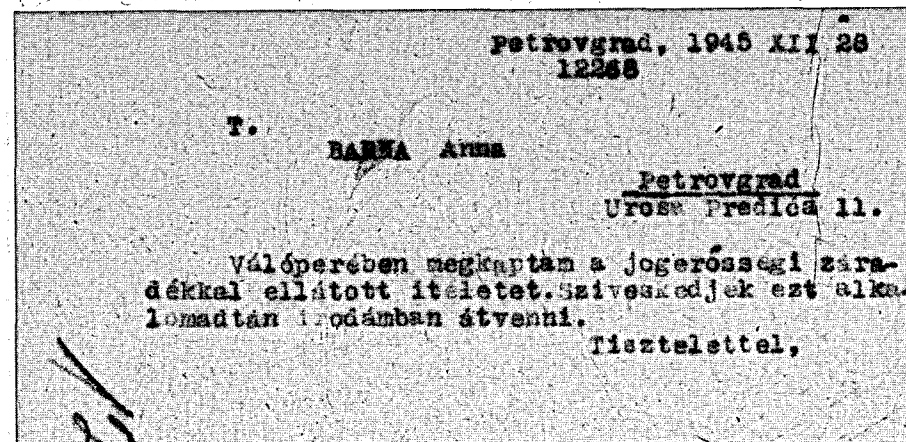
A tárgyalásra 1945. december 5-én került sor. Egy tanút hallgattak meg, látom, hogy Dávid János a neve. Elmondta, hogy az alperes a fasiszta hadseregbe lépett, majd később megszökött, és ma ismeretlen helyen tartózkodik. A férj is, a feleség is már a felszabadulás előtt elmondták Dávid Jánosnak, hogy nem élnek többé együtt, és el akarnak válni.

Hogy nem álválóperről volt szó, ezt nemcsak Dávid János (talán hiteles, talán a feleség irányában jóindulatú) vallomásából tudom. Az iratok között van egy kézzel írott emlékeztető, melyben apám leírja, hogy Krausné elmondása szerint, vannak hírei a férjéről. Úgy hallotta, hogy Mauthausenben él „valami nővel”. Krausné azt is elmondta, hogy levelet kapott a férjétől, aki megírta, hogy ő is válni akar. E levelet szükség esetén be is tudja mutatni.

A levelet (vagy annak egy részét) meg is találtam. Kézzel van írva, németül, egy füzetből kiszakított lapra. Az oldalak római számokkal vannak megjelölve. Megmaradt a harmadik és hátulján a negyedik oldal. (A többi talán nem hozta be Krausné, vagy kiesett az iratokból valamilyen átrakódás során.) Az iratokban nem látom, hogy mi volt a férj foglalkozása, de a kézírásból és helyesírásból kiderül, hogy nem értelmiségi pályán mozgott. Nehezen állnak össze a mondatok. Több helyen „f” áll a „v” helyett (például: ferstanden és ferlassen, verstanden és verlassen helyett), ami, azt hiszem, sajátos bánáti német hiba volt. A levélben le van írva, hogy „megváltoztál, és most egészen másként gondolkozol”, és ezért „legjobb, ha elválunk, és egymásról többé nem veszünk tudomást”. Ott áll az is, hogy visszakéri a ruháit és fehérneműjét.

Krausné Barna Annának nem maradt kézzel írt levele az iratokban. Foglalkozásaként háziasszony van feltüntetve. Az ügy folyamán szegénységi bizonyítványt kapott, és így bélyegkötségeket nem kellett fizetnie.

Apám ezzel a levéllel zárja az ügyet:

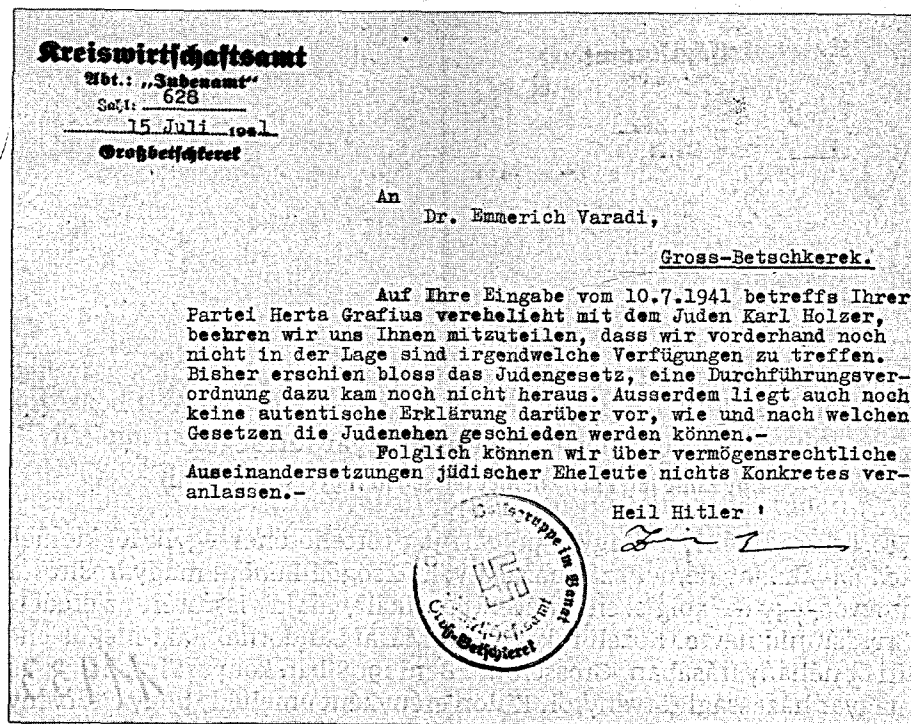
Zsidó férjek, német és magyar feleségek

Egy zsidó férj és egy német feleség (a 11 933. számú akta)

Grosschmid Béni, a magyar polgári jog történetének egyik legkiemelkedőbb alakja, német származású volt. Zsögöd Benőre magyarosította a nevét, egy darabig ezen a néven publikált, majd visszatért az eredeti Grosschmid névre. Közeli rokona volt Márai Sándornak, aki meg is említi őt néhány írásában. Grosschmid Béni 1908-ban könyvet írt az 1894-es magyar házassági törvényről. Külön erényként emeli ki, hogy e törvény

elismeri a vegyes házasságok fontosságát, és ezért előtérbe helyezi a polgári házasságkötést. 1941-ben Becskerekén ez a vegyes házasságokat megbecsülő magyar törvény van még érvényben. Egyszersmind német megszállás is van. Ez nem volt egy harmonikus egybeesés. A megszálló németek nem Grosschmid Béni típusú németek voltak.

Az iratcsomóban van egy levél, mely kissé másként mutatja a megszálló hatóságokat, mint ahogyan az emberek (magamat beleértve) általában elképzelik őket. Nem tudom, hány más példája volt ennek, de számomra meglepő, hogy a német hatóságok haboznak, és ezt le is írják. A levél 1941. július 15-én íródik a nagyapámnak címezve. Nagyapám neve Emmerich Varadiként van feltüntetve. Németül lenne ugyan „y”, valószínűleg valamilyen szerb iratból lett átvéve az „i” a vezetéknev végén. Az Imréből Emmerich pedig már maradéktalanul az új német hatóság alkotása. A hatóság neve: Kreiswirtschaftsamt (Körzeti Gazdasági Hivatal), és ennek a Judenamt (Zsidó Hivatal) elnevezésű osztálya írja a levelet. Annak ugyanis, ha valaki egy zsidótól vált el, gazdasági következményei is voltak (tekintettel a zsidó vagyon elkobzására), ezért szükség volt egy gazdasági hivatal álláspontjára is a válóperben. A német hatóság levele így nézett ki:

A levélnek a lényege, hogy a Zsidó Hivatal egyelőre nem tud állást foglalni, mert megjelent ugyan a zsidótörvény, de a végrehajtó rendeletek még hiányoznak. Emellett, „nem létezik még hiteles magyarázat arról, hogy hogyan és milyen törvények alapján bonthatók fel a zsidóházasságok”. A levél zárómondata szerint, egyelőre semmi konkrétumot sem mondhat a Zsidó Hivatal arról, hogy milyen vagyoni jogi következményei vannak a zsidó házasságoknak. Érdekes ez a tétova, minden állásfoglalást kerülgető, „még nem tudunk semmit” hozzáállása a becskereki fasizmusnak. Ebben a szöveggörnyezetben a levelet záró Heil Hitler! is inkább dadogás, mint kurjantás. (Egyébként nem ez volt a megszálló hatalmakra jellemző. Becskerekén sem.)

A válóper Holczer, született Grafius Herta indította Karl Holczer ellen, aki zsidó volt. A papírokból nem derül ki egyértelműen, hogy a férj valóban Karl volt-e, vagy úgy lett belőle Karl, ahogy a nagyapámból Emmerich, és talán Holczer Károlynak, vagy esetleg Karlónak tudta magát. A tárgynaplóban (feltehetően a német feleségtől származó információ alapján) Károly áll. A megszálló hatóságok számára Karl. Köztudott persze, hogy a nemzetek szószólói ritkán mulasztanak el olyan alkalmakat, amikor megmutathatják, hogy többen vannak. E hagyományos hozzáállás logikáján belül, német szempontból jobb, ha eggyel több Karl van, mint eggyel több Károly vagy Karlo. De közben kirekesztés van, és így ismét összezavarodnak a dolgok. Nem könnyű vonalakat követni, ha azok elválnak. Nem tudom, felvetődött-e a kérdés a megszálló hatóságnál, hogy továbbra is hú németek-e, ha egy zsidó révén számolnak eggyel több Karl-t a Károlyokkal és Karlókkal szemben.

A válóper 1941. július 9-én indul, körülbelül három évvel a Kraus-válóper előtt. A Holczer-perben a német az, aki szökik, három évvel később németektől szöknek a házastársak. A válókeresetben ott áll, hogy Karl Holczer és Herta Grafius 1927-ben kötöttek házasságot. Ebből a házasságból 1928-ban egy lányuk született. A Klara-Herta nevet adták neki, valószínűleg azért, hogy ebben az ötvözetben benne legyen az anyja keresztnéve, és részben hasonlítson az apja keresztnévére is. Vegyes házasságokban gyakran jut kifejezésre az egyensúlyérzék. 1941-ben ez az érzék (ha meg is maradt) nem segített már.

A kereset szerint Herta háziasszony (korábban tisztviselőnő), Karl pedig fogász (egy másik iratban az áll, hogy fogtechnikus). Az eredetileg felhozott válóok az volt, hogy Karl „megszakította a házasságot”, és ez az 1894-es törvény 80(a) paragrafusa alapján indokolja a válást, mert ily módon „a házastársi köteleességeket [...] szándékos magaviselete által súlyosan megsértette”, és ezáltal „fel lett dűlva a házassági viszony”. A Kraus-válóperben is említve van a 80(a) a 80(d) mellett, de úgy tűnik, a 80(d) vált sablonná a megvetett nemzetiségű házastársak elleni eljárásokban.

A 8o(a) a házastársi kötelességek „szándékos” megsértéséről beszél. Nyilván abszurdum a férj „szándékosságáról” beszélni, ha arról van szó, hogy a házassági viszonyt a zsidótörvények és deportálások dűlják fel. Az eredeti válókeresetben van egy olyan állítás is, hogy a férj 1941 júliusában (másfél hónappal a deportálása előtt) elhagyta a feleségét. Ha ez így lett volna, akkor még szóba jöhetett volna a „házastársi kötelességek szándékos megsértése”, és nem lett volna képtelenség a 8o(a) alkalmazása. A későbbiekben azonban nem sok szó esik az elhagyásról. Valószínűbbnek tűnik, hogy csak kiútkeresés volt az állítás, de a teljes igazságot nem fedik fel az iratok.

1941 novemberében Herta újabb beadványt ad át. Időközben feltehetőleg kialakulnak valamilyen hatósági álláspontok, az asszony pontosítja az előadását, és most már igyekszik kimondani, hogy miről is van szó. Le van írva, hogy az asszony „tisztá árja”, a férj pedig zsidó. A továbbiakban ott áll, hogy:

„A Katonai Parancsnokság zsidókra és cigányokra vonatkozó rendelete alapján lényeges változás állt be az alperes jogi helyzetében. Megfosztották attól a jogától, hogy vagyonával rendelkezzen, és kényszermunkára vitték; tehát elvették személyi és vagyoni szabadságát. Ez a rendelet lényeges fordulatot hozott a vegyes házasságok megítélésében is. A vegyes házasság most megalázó az árja fél számára.

E messzemenő változások annyira szétzilálták a házasságunkat, hogy elviselhetetlené vált a további életközösség. Ezért kérem a házasság felbontását a Házassági Törvény 8o(d) paragrafusának analóg alkalmazása alapján.”

Csakúgy mint a Kraus-perben, itt is a 8o(d) paragrafus fedele alá történik a belakoltatás. 1894-ben a magyar törvényhozás tiszteletben tartja a vegyes házasságok tényét, és természetesen nem fogalmazódnak meg olyan törvényszakaszok, melyek válóoknak tekintették volna a máságot. Majd miután még fél évszázadot fejlődött az emberiség, eljutott addig a következtetésig, hogy ha egy férj zsidó, az önmagában körülbelül ugyanaz, mintha egy férjet öt évnél rövidebb börtönbüntetésre ítélnének, és emiatt a további életközösség elviselhetetlené válna.

A válókeresetben ott áll, hogy Herta „tisztá árja”, ami akkor ugyan szükséges információ volt, de hát kissé dölyfösen hangzik. Nem érzek viszont zsidóellenességet a válókereset idézett részében, mely elmondja, hogy milyen helyzetet teremtett, és a házasságokat hogyan zilálta szét a Katonai Parancsnokság zsidókra és cigányokra vonatkozó rendelete. Itt egyszerűen az van ügyvédi pontossággal felsorolva, hogy az akkori jogszabályok hogyan sújtották a zsidókat.

Amint olvasom az iratokat, ott lüktet bennem a kérdés, hogy vajon ez igazi, vagy álválóper volt-e? Vajon Herta is zsidóellenes lett? Vagy csak

félt, és cserbenhagyta a férjét, ahelyett, hogy kiállt volna mellette? (Volt bármi esélye, hogy kiálljon mellette?) Vagy menteni akarta a lányát és a családi vagyont, azt remélve, hogy egyszer ismét összeáll az életközösség? Herta leveleiben nincs kimondva, hogy álválóperrel lenne szó, de mintha valami rokonszenv és megértés érződne a sorokból a férjével szemben. 1941. augusztus 16-án írt levele ezzel a mondattal végződik: „Sajnos, amint valószínűleg már szintén tudni teszik, elviszik őket és én ezen ügyben járok Beogradban.”

Beograd, 1941. VIII. 16.

TERMOEKONOMIJA A. D.
BEOGRAD
Svetlog Save 20
DIREKCIJA

Poštovani Doktor mr.!

Shintan' na aug. 20-ra bi-
kuvioh kavgalozon namoljcan nam ohotato ranit
kuvioh sverokodju nagan helyettesiteni. - Fejtem
sivonil egy kavinca maghatalmasait, hogy, ammit
megkerestuk, szinten helyettesit kapjuk.

Sajnos, ammit valoszinileg mai
szinten tudni teszik, elviszik oket es en ezen
ugyben jarok Beogradban.

Paradraciat stois is kiserim.

Holuen Herta.

Ha regényt írnék, szívesebben választanám azt a történetfonalat, mely szerint Herta és Karl tulajdonképpen azonos oldalon állnak a történelem-

mel szemben. Elég valószínű, hogy így is volt, de nem lehetek egészen biztos. Regényekben sokkal pontosabban lehet tudni, hogy mi történt, mint a valóságban.

Találgatva, hogy ki is volt Herta, szembeötlik az is, hogy tartásdíjat követel a lányának és magának is. Összesen havi 500 dinárt. E tartásdíjat attól kéri, akit táborba hurcoltak. Ez így első pillantásra kegyetlennek és cinikusnak tűnik. Ezt a vonalat követve logikus lenne Herta negatív besorolása – ha akkoriban maradt volna valami tere a logikának. Ha egyszer elmozdul a koordinátarendszer, semmi sincs többé a helyén. Az új helyzetben logikátlanúvá válik (ami egyébként természetes), hogy a férj fizesse a tartásdíjat. Ez azért nem természetes többé (sőt felháborító követelésnek tűnik), mert a férj haláltáborban van. Viszont a zsidó férj vagyonát elkobozták, és a tartásdíj adója így tulajdonképpen már nem a férj, hanem a megszálló hatóság, mely elvette és magánál tartja a zsidó férj vagyonát. Tehát, ha megítélik a tartásdíjat, akkor az elkobzott vagyon egy része visszakerülhet a fasiszta hatóságoktól Karl Holczer tizenhárom éves lányához és a feleségéhez. És így persze egészen más megvilágításba kerül a követelés. Ez magyarázza azt is, hogy a megszálló hatóságok érdekelt félként résztvevői is voltak a válópernek, méghozzá a zsidó férj oldalán, a német feleséggel szemben. A per folyamán vitatták Hertának a férjével szemben támasztott vagyoni követeléseit. (Vélhetően nem azért, hogy védjék a zsidó férjet német feleségével szemben, hanem hogy védjék a már elkobzott vagyont.)

Útközben még egy példa

Több iratban is látom azt a koreográfiát, hogy a megszálló hatóságok a zsidó fél oldalán szállnak perbe. Ez történik Oswald Jánosné perében is, melyet Steiner Béla ellen indított 1933-ban (12 031. számú akta). Oswald János alkalmazottja volt Steiner Bélának Kikindán. Egy napon munka közben felborult egy kocsi, Oswald János árokba zuhant, és életét vesztette. (Más ügyvédi irodánál indult az ügy Kikindán. Érdekelne, de az aktában maradt papírokból nem derül ki, hogy Oswald János hajtott-e a kocsit.) Az özvegy kártérítést kér Steiner Bélától, azon az alapon, hogy felelősség terheli a munkaadót a balesetért. Első fokon ezt meg is ítélik, Steiner Béla fellebbez, és ezután a becskerekai bírósághoz kerül az ügy (ekkor léphetett be ügyvédként a nagyapám a kikindai Hadik József helyébe). Egyezségről is folynak tárgyalások, de az elnyúló pert és az egyezkedést megszakítja a német megszállás. Steiner Béla vagyonát zsidó vagyonként elkobozzák. Hogy folytatódhasson az eljárás, most már arra van szükség, hogy az alperes oldalán perbe lépjen a Kreiswirtschaftsamt is, úgy, hogy kinevez egy komisszárt. Emellett Oswald Jánosnének most már nemcsak

azt kell bizonyítania, hogy Steiner Béla cége felelősséget visel az üzemi balesetért, hanem azt is, hogy sem ő, sem a két kiskorú gyermek nem zsidó és nem cigány. A bizonylatot beszerzik, de a Kreiswirtschaftsamt nem nevez ki komisszárt. 1943. december 16-án Oswald Jánosné (aki közben ismét férjhez ment, és már Mészáros Jánosné) ezt írja Csókáról a nagyapámnak:

Csókára 1943. December 16.
Mégben tisztelt Doktor úr.
Levele vétele után érdeklődtem. a
Steiner Béla fele birtok és vagyon
kommisszária után és Nagykihindán
art a választ kaptam hogy az ös-
szes kihindai zsidó vagyonoknak a
kommisszária Nagybecskerekben van.
Egy kis papírlapra rá írták nekem
a címet ahova fordulni kell ott
becskerekben és én ert a címet
így ahogy én kaptam ebbe a levél
be el küldöm doktor úrnak legyen
olyan szives és keressse fel.
Kihindáról nagyon birtatnak
engem hogy megfogom kapni a köve-
telésem. Az összes penéngem most
már doktor úrba helyezem nagyon
kérem hogy legyen olyan szives és jár-
jon a végére a dolognak vagyis emek
az ügynek.

Egy hétre rá íródik a válasz (azt hiszem, ezt apám írhatta):

Becskerek, 1943. XII. 23.
12o31.

Tek.
Ösv. Oswald Jánosné Csóka.

Steiner Béla elleni ügyben értesitem, hogy a helybeli Gazdasági Hivatal útján ismét megsürgettem a kommisszár kinevezését, mert, amint tudja, ennélkül a pert nem folytathatjuk.

Sajnos azt a választ kaptam, hogy a kommisszár kinevezése tárgyalásná vált, mert időközben Steiner vagyonát a becskerei "Treuhand A.G." megvette.

Most Belgrádba fordultam egy kérvénnyel, amelyben előadtam, hogy a kikindai Gazdasági hivatalnál többször sürgettük a kommisszár kinevezését, hogy a kérelemnek nem tettek eleget, hogy a pert a Gazd. Hivatal mulasztása miatt nem lehetett folytatni és, hogy min ezek miatt a Gazd. Hivatal felé rendelt hatóságtó azt kérem, hogy Önnek valami kártérítést juttassanak.

Köszöni fogom majd Önnek, hogy a kérvényem milyen elinté-
sést nyert.

Tisztelettel,

Érdekes, hogy a fasiszták trükköznek is. Húzzák az időt, nem nevezik ki a kommisszárt, hogy közben a zsidó vagyon ne csak a jogos tulajdonostól legyen elszakítva, hanem a hitelezőktől is. Nem egyszerű kérdés, hogy mikor merre vezet a felülkerekedés ingere. Vajon az hoz-e nagyobb megelégedést, ha a szabályok egyszerű félreseprése vezet győzelemhez, vagy az, ha a szabályokat ide-oda hajlítgatva mutatunk ügyes felsőbbrendűséget.

A megszálló Körzeti Gazdasági Hivatal ügyeskedése mégsem vált végeredménnyé. Sikerült a belgrádi Délkeleti Katonai Parancsnokság (Militärbefehlshaber Südost) előtt újraindítani az ügyet, és egyezséget kötni. 1944. május 24-én Oswald Jánosné aláírásával igazolja, hogy „Steiner Béla volt kikindai kereskedő, most ismeretlen helyen” elleni perében „a követelés teljes kiegyenlítése fejében” átvett 90 000 dinárt. Steiner Béla (ha élt még) ezt biztosan nem bánta.

*

Visszatérve a Holczer-ügyre, Herta a tartásdíj mellett kéri hozománya visszatérítését is. Azt állítja, hogy 50 000 dinárral járult hozzá férje fogorvosi laboratóriumához. 1941. november 28-i beadványában Herta

azt is kéri, hogy a tárgyalás ne december 24-én legyen, mert aznap van szenteste. A bíróság december 29-re halasztotta a tárgyalást.

Karl ügyvédje, Stojan Adamović ismert becskerei ügyvéd volt. Kinevezésére úgy került sor, hogy Karl egy biankó meghatalmazást írt alá a feleségére bízva, hogy válasszon ügyvédet. Feltételezem, hogy a nagyapám vagy az apám ajánlotta, hogy kit válasszon. Az 1941. december 29-i tárgyaláson Adamovićot Székely János helyettesítette, aki akkor még ügyvédjelölt volt. Apámnak körülbelül kortársa, emlékszem, hogy többször eljárt hozzánk. A fia (Jovica) az öcsémrel volt barátságban. Tudtommal, Székely János zsidó származású volt, de ezt, úgy látszik, sikerült elrejtienie a megszállás alatt.

Ami Herta vagyoni követeléseit illeti, egyértelmű, hogy Karl ebben segített. Nem vitatta sem a tartásdíjat, sem a hozomány összegét, sem pedig azt, hogy milyen arányban járult hozzá Herta a fogorvosi laboratóriumhoz. Az nem világos, hogy Stojan Adamović és Székely János hogyan léptek kapcsolatba az ügyfelükkel. Egy 1941. szeptember 23-ával keltezett bizonylat azt mutatja, hogy Karl Holczer címe: Beograd, Topolska šupa Jevrejski logor. (Amikor e szöveg első vázlatát elküldtem Ivan Ivánjinak – aki nemcsak ismert író, de régi becskerei is –, visszaírt, és figyelmeztetett, hogy egy elírás is van a megszálló hatóság bizonylatában. A belgrádi zsidó tábor címe Topovske šupe volt, és nem Topolska šupa. Ivánji ezt tudja, hiszen apját Becskerekéről oda hurcolták, és így vesztette életét.) Két hónappal azután, hogy a bizonylat a belgrádi zsidó tábort jelölte meg Karl Holczer címeként, a becskerei rendőrség egy új igazolást adott ki 1941. november 24-én. Ebben az áll, hogy Karl „ismeretlen helyen tartózkodik”.

Egy darabig létezhetett valamilyen kommunikáció. Ekkor írhatta alá Karl (és adhatta oda a feleségének) a biankó meghatalmazást is. Apám egyik levele is azt mutatja, hogy volt valamilyen kapcsolat. 1941 augusztusában apám azt kéri Hertától, hogy „szíveskedjék a férjét felkérni, hogy Dr. Adamović-nak levelet írjon, és ebben hatalmazza fel arra, hogy a kereseti állításokat, különösen pedig azt, hogy Ön 50 000 din. készpénzt adott neki át, elismerje.” Az, hogy Karl nem vitatta a felesége anyagi követeléseit, talán azzal magyarázható, hogy tulajdonképpen jó kapcsolatban maradt a feleségével. Az is lehet, hogy függetlenül attól, milyen volt a kapcsolatuk, szívesebben látta, ha a vagyona a feleségéhez és a lányához jut, és nem marad a fasiszta Kreiswirtschaftsamtnál.

1941. december 29-én a tárgyaláson csak a kommisszár vitatta Herta állításait. A fogorvosi laboratórium értékét több tanú is bizonyította (köztük ismert becskerei nevek, mint Schwerer fogorvos, Borál Mária). A kommisszár új tanúk kihallgatását kérte, apám ezt ellenezte. A tárgyalási jegyzőkönyv szerbül készült, de le kellett fordítani németre is. Az iratcsomóban a német változat maradt meg. A bíróság kimondta az asztaltól és

ágytól való elválást, és havi 300 plusz 200 dinár tartásdíj fizetésére (Herta, illetve a lánya javára) kötelezte az alperest (gyakorlatilag a német Közzeti Gazdasági Hivatalt). A hozomány visszaszármaztatásának kérdésében a bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy ezzel várni kell a végleges válásig.

Az asztaltól és ágytól való elválás után azonban leállt az ügy. A bíróság nem volt hajlandó a válópert folytatni, mert az „alperest ismeretlen helyre vitték”. A komisszár sem volt folytatáspárti. Ezután az irodánk közvetlenül a Kreiswirtschamt – Juden Abteilung felé fordul. (Korábban Judenamt volt a neve. Alig egy évvel később Juden Abteilung. Tehát Zsidó Hivatal helyett Zsidó Osztály. A bürokrácia akkor is mindenben farigcsált.) Herta nevében apám követeli, hogy 1941 decemberétől fizessenek havi 500 dinárt, és térítsék vissza azt az 50 000 dinárt, mellyel Herta hozzájárult a fogorvosi laboratóriumhoz. Eredmény 1942 áprilisában születik. A Zsidó Osztály megtagadja a bíróság által megítélt tartásdíj fizetését, de hajlandó ezzel szemben átengedni Hertának a teljes laboratóriumot. 1941. április 11-én Herta ezt írja az apámnak vagy a nagyapámnak (a megszólítás: „Igen tisztelt Doktor Úr”): „Értesítést kaptam, hogy a laboratóriumot végérvényesen megkaptam...”

Azt látom (vagy azt szeretném látni), hogy sikerrel járt egy kis emberi fondorlat a történelem ellen. De nem látom az iratokból, hogy Karl élt-e még, amikor a megszálló hatóság visszaadta a laboratóriumot. Lehet, hogy ezt akkor Herta sem tudta. Sok becskerekzi zsidót hurcoltak belgrádi zsidó táborba, és legtöbbször ott is vesztették életüket. Hertára sem sok jó várhatott. Félő, hogy végeredményben mégis a vegyes házasság maradt alul a történelemmel szemben.

Egy zsidó férj és egy magyar feleség (a 11 924. számú akta)

A válópert Kálmán Ferencné, született Engel Margit indítja. A nagyapám képviseli. Az alperes, dr. Kálmán Ferenc fogorvos nem vett részt az eljárásban. Ezúttal tudok valamit arról, hogy mi lett a válóper szereplőivel. A férj és a feleség is többször felbukkannak a nagyapám naplójában.

Kálmán Margit 1941. június 7-én adja be a válókeresetet. A felhozott ok az, hogy a férje elhagyta, 1941 márciusában elment Becskerekéről Szabadkára. A keresetből ez persze nem derül ki, de minden valószínűség szerint Kálmán Ferenc nem a felesége miatt ment el Becskerekéről. Igaz, hogy a német megszállás csak 1941 áprilisában indul, de szorongani már márciusban is lehetett.

Az iratcsomóban van egy iktató nyomtatvány, látom, hogy Petrovgradban (tehát már az I. világháború után) nyomták. Viszont minden magyarul van. Belső használatra ez maradt az iroda nyelve.

Ügyfél:

Kálmán Margit & Engel

Pertárgy:

válóper

Ellenfél:

Dr. Kálmán Ferenc

Bírói aktó szám:

Ügyesemő szám:

11924

Folyó szám	Datum	Tárgy	Bevétel		Kiadás		Munkadíj	
			Din	p	Din	p	Din	p
475	VI. 7.	meghat. s helyege			30.-			
"	"	Kereset is helyege			44.50			
"	"	eljárás a városnál bizonyítvány						
"	"	beszerzése iránt is helyege			50.-			
486	VI. 9.	Beadvány Judenamt-hoz						
490	VI. 14.	Beadvány s helyege			25.-			
1941 493	VII. 29.	beadvány, s helyege			25.-			
465	VII. 29.	beadvány						
1660	VII. 24.	Kereset fordítása német nyelvre						
"	"	magyarra, - emel. leírása (gépelt)						
2171	VIII. 10.	tárgyalás						
3179	VIII. 23	ügy nyitvatartása						
		Itogiindat fogmonatával						
		Kompensat. fel.						
		Kereset. 1941. VII. 23.						

Übush* Petrograd. 124

Fel van jegyezve, hogy mikor lett beadva a kereset, és ott áll az is, hogy két nappal később (1941. június 9-én) következik egy beadvány a Judenamt-hoz.

A Judenamt rögtön értesítve lett a kereset beadásáról, de utána inkább csak vánszorog a per. Kullognak a beadványok. Betartják az eljárási szabályokat, de a cél mintha elhomályosulna. 1941. július 18-án a bíróság elé kerül a nagybecskerekzi hatóságok bizonylata, mutatva, hogy Kálmán Ferenc valóban elhagyta a feleségét (és a várost), és nem tért vissza. 1941. július 22-én a bíróság megszakítja az eljárást, azzal az indokkal, hogy „az alperes olyan helyen tartózkodik, mellyel a háború miatt nem lehet kapcsolatot létesíteni”. Itt tehát más a helyzet, mint Karl Holczer esetében, akit a német megszállók belgrádi lágerbe hurcoltak. Nagybecskerek Bánátnban van, ott német megszállás volt 1941 júliusában; Bácskában (tehát Szabadkán is) magyar hatalom alakult.

Aztán 1942 januárjában újraindul az eljárás, tárgyalást is kitűznek 1942. április 29-ére. A tárgyaláson azonban nem jelenik meg az alperes (ami valószínűleg nem lepte meg sem Kálmán Margitot, sem a nagyapámat). Ügyvédet sem hatalmazott fel, hogy képviselje. Ezért a bíróság felszólítja Kálmán Margitot, hogy közölje a bírósággal az alperes címét.

1942. május 29-én Kálmán Margit azt válaszolja a bíróságnak, hogy nem tudja a férje címét, hivatkozik a háborús helyzetre, időt kér, hogy megtudja, hol a férje.

Ha figyelmesen olvasom az iratokat, úgy tűnik, ez nem volt igazán őszinte válasz. Inkább nevezhető célszerűnek. Erre utal egy üzenet, mely vélhetően nem postával jött. Kálmán Ferenc névjegyére van írva, valaki elhozhatta Szabadkáról. Az üzenet 1942. március 13-án íródik, „Kedves Imre bácsi!” a megszólítás. Ott állnak ezek a mondatok is: „Ugyanis érdekel minket, mi van a válásunk ügyével?! Reméljük nyúlik, mint a rétes tészta és soha se szakad el.” Érdemes azt is észrevenni, hogy többes számban íródik az üzenet, és aláírják a feleség és a férj (felperes és alperes) is, mint „Maca és Franci”.

Palicsfürdő, 1942. III. 13.
Kedves Imre bácsi!
Holár is hogy van? Már nagyon
rég nem láttam. Zúgott minket a szél...
Nagyon-nagyon sajnálom, írjon nekem. Ugyan-
is érdekel minket, mi van a válásunk
ügyével?! Reméljük, nyúlik mint a rétes
tészta és soha se szakad el.
Tisztelettel várom a válaszait. Jól va-

Reméljük, nemeljük. Örök is apaja-nagya-
ja. Jól szívéllyel üdvözléssel
Maca és Franci
Dr. med. KÁLMÁN FERENC
am: 11924
Palicsfürdő (Bács-Bodrog m.)
Kálmán-Kálmán

Kálmán Margit tehát Palicsfürdőn volt a férjével, közösen írták e kedves üzenetet a nagyapámnak. Nincs szükség bonyolult leleplező technikákra annak a felderítéséhez, hogy Kálmán Margit tudhatta, hogy hol van a férje. (Mint ahogy tudhatta a nagyapám is.)

A kért adatok beadására szabott utólagos bírósági határidő végén, 1942. június 29-én, Kálmán Margit közli, hogy megállapította, hogy a Szabadka melletti Palicsfürdőn van a férje. Hozzáteszi, hogy: Bács-Bodrog Megye.

1942-ben Palicsfürdő és Nagybecskerek nincsenek ugyanabban az országban. Más a hivatalos nyelv (Szabadkán, illetve Palicsfürdőn magyar, Nagybecskereken német és szerb), más a pénz is (Szabadkán és Palicsfürdőn pengő, Nagybecskereken dinár). Mivel Palicsfürdőre kellett továbbítani a válókeresetet, le is kellett fordítani szerbről magyarra. A fordítás kézzel írt eredetije ott van az iratok között. Somogyi Pál fordította.

Somogyi Pál kortársa volt a nagyapámnak, a jogot is együtt végezték. Többször hallottam róla, tudom, hogy különös sorsa volt, gyerekkoromban találkoztam is vele, de semmire sem emlékszem pontosan. Rokonai sem maradtak Becskereken. A nagyapám naplójában van azonban néhány feljegyzés, amely közelebbről láttatja:

„1949. II. 9. Szerda. Tegnap felkerestem Somogyi Pált. A lakásával szemben levő háznál volt ebéden. Átmentem. Ott egy konyhából álló lakásban az ágyban betegen fekszik egy öregasszony – később tudtam meg Paltól, hogy ez elhalt apjának második felesége, tehát Pali mostohaanyja – és ennek leánya. Laknak, élnek, főznek, ebédelnek ebben az alig néhány méternyi konyhában. Pali náluk, velük kosztol.

Bubus Hágából küldött legutóbbi csomagjában Somogyi részére egy pár téli harisnyát és férfi jó, téli inget küldött; ehhez hozzávettem néhány skatulya cigarettát, gyufát, darabka szalonnát, kenyeret, s ezt vittem Somogyinak átadni, mert már hosszabb idő óta nem járt nálunk, s azt hittem, beteg. Az ebéd nyomorkonyhájából azután, a vitt holmikkal, átmentünk Palival lakásába. Ha »lakásnak« nevezhető. Hetek, talán hónapok óta nem takarított, homályos rossz levegőjű, fűtetlen, hideg verem; a szobában minden szanaszét, az ablak felső része üveg helyett papírral beragasztva [...] – s így lakik a 82-dik életévét betöltött végzett jogász ember. Az elemiben iskolapajtásom volt, így került mint ügyvédjelölt később irodámba. [...] Befizettem a biztosító díjat helyette, s így ma mégis 2000 dinár nyugdíjat kap. – Ily borzalmas elhagyottságban tengődik. Végzett jogászember.”

Két hónapra rá Somogyi Pál haláláról számol be a napló:

„1949. IV. 21. Csütörtök. Reggelizésnél voltam; jött egy asszony hírül hozni: ma reggel 7 órakor meghalt Somogyi Pali. Az elemiben iskolapajtásom volt. Én a IV-dik után az első latin osztályba mentem; Somogyi azonban az V-dik elemi is végigjárta. Így az iskolában ugyan elmaraadtunk egymástól, de az iskolatársi viszonyt fenntartottuk. Ő is elvégezte a jogi egyetemet, de csak az I. szigorlaton esett túl. Ezután abbahagyta. Ügyvédjelölti szigorlatot tett. Később az élet újból összehozott. Irodámban, tán 30 éven át jelöltösködött. [...] 1949. IV. 23. Szombat. Tegnap temettük Somogyi Pált. Mi czímen, nem tudom, de Lauka Gusztáv sírboltjában helyezték örök nyugalomra.”

Somogyi Pál azért marad mindvégig ügyvédjelölt, mert az I. világháború után nem akart az új országban hűségeskütni. Látom, hogy Kálmánék ügyében, a fekete tintával írt fordításban, a Trianon előtti magyar nyelv mellett is kitartott. Két hónap van említve a keresetben szerbül: mart és avgust, ezeket ő Martius hó és Augustus hóként fordítja. Egyébként próbáltam kideríteni, de mint ahogyan a nagyapám sem tudta, én sem tudtam meg, hogyan került Lauka Gusztáv ismert becskerek-i költő sírboltjába.

A magyarra fordított kereset 1942. július 24-én lett elküldve. Ez azonban nem sokat lendített a dolgokon. 1942. szeptember 10-ére tűzték ki a tárgyalást, de ezen nem jelent meg az alperes. A kézbesítés sem járt sikerrel. 1942. december 23-ára tűzték ki az újabb tárgyalást, de ezen sem jelent meg az alperes. Amint Kálmán Maca és Franci mondanák, a rétestészta húzódtott, és szívóssága kiállt minden próbát. (Kálmán Maca besorolásán már az is javított, hogy válókeresetet adott be zsidó férje ellen. Előrébb lépni nem is nagyon igyekezett.)

A joggyakorlatban gyakran kulcskérdés az alperes elérhetősége. Ezúttal Becskerek és Szabadka sodródtak egymástól elérhetetlen távolságra, mely lehetetlenné tette a kézbesítést is. Nemrég olvastam egy amerikai per iratait, melyben az elérhetőség kérdése filozofikus szövegkörnyezetben vetődik fel. A felperes Ernie Chambers nebraskai szenátor. (Nem Nebraska állam képviselője az Egyesült Államok szenátusában, hanem Nebraska állam szenátusának tagja. Egyébként fekete, többször kiállt a polgári jogok és a feketék jogai mellett, 1937-ben született.) Ernie Chambers 2007. szeptember 14-én az Űristen ellen indított eljárást, hibáztatva a terrorista fenyegetésekért, árvizekért, és „egyéb károkozó ténykedésért”. Ezúttal valószínűleg inkább poént keresett a szenátor, mint igazságtételt, de valóban volt egy ilyen per, mely szabályosan le lett folytatva a nebraskai Douglas County bírósága előtt (District Court of Douglas County, Nebraska). A szenátor a saját adatait pontosan közli. A Nebraska állambeli Lincoln városban van a szenátus (State Capitol Building), ebben az 1107-es szoba az övé, a telefonszáma: 1-402-471 2612. Nem könnyű azonban azonosítani az alperes címét, és így problémát jelent az elérhetősége. Az eljárás folyamán felmerült az a kérdés is, hogy miért éppen a Nebraska állambeli Douglas County bíróságának lenne a hatásköre. Chambers szenátor áthidalhatónak látta ezeket a problémákat. Szerinte, mivel Isten mindenütt jelenlévő (omnipresent), így személyesen jelen van Douglas County területén is. Ez indokolja a hatáskört. Felhossa továbbá, hogy igen sokan tartják magukat az alperes képviselőjének, prédikálnak is az alperes nevében, és az alperes (Isten) sohasem tagadta nyilvánosan, hogy ezek az emberek őt képviselik. Chambers szenátor hozzáteszi, hogy ezek az Isten-képviselők sajnos állandóan vitatják, hogy ki közöttük a valódi

képviselő, így ezt nehéz eldönteni. A szenátor szerint azonban nem is kell eldönteni, mert az alperes nemcsak hogy mindenütt jelen van, de mindentudó is, így nyilván értesült a perről, nem kell külön idézéssel értesíteni. Marlon Polk bíró azonban elvetette a beadványt, mert úgy látta, hogy nem elérhető az alperes, és a papírok kézbesítése nélkül mégsem indulhat eljárás.

Kálmán Ferenc esetében hasonló volt a helyzet. Itt ugyan ismert volt a lakcím, de nem volt elérhető. 1942. december 23-án a becskerek-i bíróság végzést hozott, melyben szünetelteti az eljárást. A cirill betűs, szerb nyelvű végzés indoklásában ez áll (magyarra fordítva):

„Tekintettel arra, hogy az alperes külföldön van – Magyarországon –, mely állammal a felmerült események miatt az eljáró bíróság székhelyéről nem lehet kapcsolatot teremteni, így a fent említett előírás értelmében hivatalból szüneteltetni kell az eljárást, míg fennállnak az említett akadályok.”

Így lett írásba foglalva, hogy 1942 decemberében hogyan helyezkedtek el a „felmerült eseményekben” (azaz a történelemben) Becskerek és Szabadka.

A válóper itt be is fejeződött.

Keresek valami folytatást. A főszereplők nevei számomra is ismerős nevek. De mire is támaszkodik az a megállapítás, hogy egy név – ismerős név? Nehéz megmondani, azt hiszem, kártyázás közben hallottam többször is. A szüleimnél voltak kártyapartik, én magam nem kártyáztam, de csatlakoztam, ha a sütemény volt soron. Anyám kilencvenkilenc éves koráig kártyázott, az utolsó években már csak kettesben, Ormay Macával, aki korábban ismert színésznő volt Becskereken. Abban biztos vagyok, hogy Ormay Maca említette többször Kálmánékat, de nem emlékszem, mit mondott róluk. Mintha szóba jött volna, hogy Kálmán Francinak göndör haja volt, de az is lehet, hogy a Franci szóban fodrozódó hangok vonzanak ilyen képzettársítást. Ha korábban kerül a kezembe a Kálmán-akta, megkérdezhettem volna Ormay Macát, de ő tavaly elhunyt. Megkérdeztem egy becskerek-i származású ismerősömet, akinek az anyja szintén egy Kálmán családból származik, de nem tudott semmit. Másokat is kérdeztem, mások sem tudtak. Így az egyedüli támpont nagyapám naplója, melyből kiderül, hogy a háború után Kálmánék a túlélők közé sorolódtak – és úgy látszik, a házasság is túlélte a „felmerült eseményeket”. 1945. április 14-én így indul a naplóbejegyzés:

„Délután felkeresett Kálmánné Engl Maca, aki családjával a Bácskából most végleg visszaköltözött...”

Tehát valószínűleg nemcsak egy rövid látogatás erejéig volt a felperes az alperesnél Bácskában, hanem ott folytatták a házasságot, míg Becskereken tartott a német megszállás.

Ezután több naplójegyzetben is a születésnapj és névnapj látogatók névsorában látom Kálmán Ferencet és Kálmán Margitot. Két esetben Kálmán Ferenc nem jött el személyesen, hanem Eszékről írt levelet. Csak találgatni tudom, hogy mi vihette Eszékre. Talán állás, miután már nem voltak magánrendelők? Tartalékos katonai szolgálat? Nagypám nyolcvanadik születésnapján Kálmánné ott van, és szaval. A napló szerint:

„1947. III. 1. Szombat [...] Majd előlépett dr. Kálmán Franciné Engel Mária, és lelkes hangon elszavalta Juhász Gyula: »Mindig« című költeményét...”

A szavaltat ezekkel a sorokkal végződik:

„Az élet elment, én is tovább mentem,
Mindig daloltam és mindig feledtem.”

Kálmánné után Freund-Baráth Gyurka következett. Az ő alkalmi verse is itt van a könyvben, a Freund-Baráth-akta című szövegben.

Van még egy adat a naplóban, amely eligazításul szolgálhat. Úgy tűnik, hogy Kálmánék – feltehetően az ötvenes évek elején – Újvidékre költöztek. Ezt mutatja az alábbi bejegyzés:

„1953. VI. 24. [...] Délután temették dr. Kálmán Margit édesanyját, özvegy Engelnét. Élt 92 évet. A temetésen, amelyre Újvidékről Margit lánya és Franci veje jött át, s bár sem gyászjelentést nem közöltek, sem újság nem közölte, s csak ismerősök adták tovább háziról házra, mégis kint volt városi magyarságunk nagy része.”

*

Visszatérnék még az iktató nyomtatványra, mely illusztrációként itt van a szövegben. A kézírásból látom, hogy Piroska nagynéném írta a bejegyzéseket. Ő nem volt jogász, csak besegített az irodában. Az utolsó három sor azonban az apám keze írása: „Ktsgeinket fogorvosszámlával kompenzáljuk. Befelejve, 1942. XII. 23.” A „Ktsgeinket” a „Költségeinket” rövidítése. További magyarázatként szolgál, hogy az iratcsomóban ott vannak dr. Kálmán Ferenc fogorvosi számlái, melyek Piroska nagynéném (az irodai bejegyzések leírója), valamint Tibor és Lóri nagybátyáim kezelésére vonatkoznak. Elismervények is vannak 1940-ben és 1941-ben történt befizetésekről, de látom, hogy maradtak kifizetetlen számlák is. 1942-ben, amikor Kálmán Ferenc Szabadkán volt fogorvos és Palicsfürdőn lakott, valutanehezségek is felmerültek. Szabadkán akkor pengővel fizettek, Becskereken dinárral. De kialakult egy polgári áthidaló megoldás: egy foghúzásért egy válóper. (Vagy talán: álválóperért néhány fogtömés.) Hogy éppen az alperes (névleg az ellenfél) szolgálataival történik a kompenzáció, az csak erősíti a feltételezést, hogy ebben a válóperben a férj és a feleség ugyanazon az oldalon álltak.

Egy szerb nevű német férj és egy magyar feleség

A 12 491. számú akta

Ha önmagában nézzük, a szerb nevű német férj és a magyar feleség ügye nem volt egy bonyolult válóper. Az iratcsomó egy információval kezdődik. Feltehetőleg az ügyfél diktálta Göttel bácsinak. Ebben az áll, hogy „a férjem német nemzetiségű volt”. A férj vezetékeve inkább szerb név. A keresztnéve magyar (ha valóban a Mihály, és nem a Michael vagy Mihajlo keresztnévet használta). Becskereken sokszor keveredtek ezek a dolgok. Persze valószínűleg tényleg német volt. 1946 végén, amikor az információ íródott, nem volt rá semmi ok, hogy valaki németnek vallja magát (vagy a férjét), ha nem lett volna tényleg az.

Lej.

K R I S T I C S M Á R I A sz. SZÁNTÓ,
gyárismunkás, Zrenjanin, Studenička
12., jelenleg, Borojevo, Naselje, IV.
kolonija, br.330.

K R I S T I C S M I H Á L Y, asztalos,
volt zrenjanini lakos, jelenleg
ismeretlen helyen tartózkodik.

Tényállás.

1942. április 4-én kötöttek házasságot Kristics Mihállyal. Férjem német nemzetiségű volt. Mint ilyen egy ideig katonai szolgálatot teljesített. 1942-ben tért haza. Attól kezdve Becskereken tartózkodott. 1944 októberében az oroszok elfoglalták és elvitték. Jelenleg ismeretlen helyen tartózkodik.

Házasságunkból gyermek nem született.

Válóper indítására azok megbízást dr. Várady Józsefnek.

1946. XII. 28.

Kristics Maria

Az olvasó is észrevehette, hogy a szövegben van egy kézzel beírt javítás. A (házasságunkból gyermek) „nem született” át van húzva, és helyére beírva, hogy „nincs”. A kézírás az apámé. Nem értettem, hogy mi szükség volt erre a változtatásra, míg végig nem lapoztam az aktát. Látom, hogy 1942. április 4-én kötöttek házasságot, 1944. december 4-én lányuk született, akit Irénnek kereszteltek. Öt nap múlva, 1944. december 9-én, Irén meghalt. A legépebb tényállítás, ha nem számítom a neveket, címet és dátumot, hét sorból áll. E hét sor szinte egy regény.

A keresetben felhozott váloók egyszerű. A férj ismeretlen helyre távozott, és már két éve nincs róla hír. A válókereset 1947. február 7-én lett beadva, ekkor már nincs érvényben az 1894-es magyar XXXI. törvénycikk, hiszen 1946 májusában életbe lépett a jugoszláv házassági törvény. Ennek a törvénynek a 62. szakasza a háború következményeihez lett igazítva. Az, hogy a felek nem élnek együtt, hagyományos alapja a válásnak. Hogy miért nem élnek együtt, annak az szokott lenni a magyarázata, hogy az egyik fél elhagyta a másikat; és ilyenkor számít, hogy ezért ki hibáztatható. A 62. szakasz viszont arra a feltételezésre épül, hogy az egyik fél eltűnt, és nincs róla hír – nincs feltéve a kérdés, hogy ezért melyik házasság fél hibáztatható. A háború sodrában, a válóperek gyakran nem a házasságról szólnak.

Krisztics (vagy Kristić) Mihályt Oroszországba vitték két hónappal mielőtt a lánya megszületett volna. A háború alatt és a háború utáni néhány évben nem volt szokatlan, hogy Becskerek és Oroszország között szóródik szét egy házasság. Míg a válóperes ügyeket kerestem a családi irattárban, láttam, hogy voltak esetek korábban is, amikor még nagyobb távolságra sodródtak egymástól a házastársak. Egy ilyen válóper 1928-ban indult. Bene József felperest Joca Mihajlović ügyvéd képviselte. Még a válóper előtt, 1927-ben, a férj bírósági úton felhívta a feleségét, hogy térjen vissza a házastársi közösségbe Felső Muzslyára. A felhívás eredménytelen maradt. Válókeresetében a férj az 1894-es törvény 77. paragrafusára hivatkozott. Azaz arra, hogy a felesége „szándékosan és jogos ok nélkül” elhagyta, és nem tett eleget a felhívásnak, hogy térjen vissza az életközösségbe. Benéné, született Virág Anna nem tett eleget a felhívásnak, mert Buenos Airesbe ment, és ott is maradt. Nagypámát kérte fel, hogy képviselje a válóperben. A húszas évek végére nem az volt jellemző, hogy a történelem sodorja szét a házastársakat; de persze voltak esetek – akkor is, később is –, hogy az egyik házasság fél úgy dönt, hogy elmegy.

Magán a váláson a felek nem vitatkoztak. Mindketten el akartak válni. Arról folyt inkább a vita, hogy mit vitt Anna magával Argentínába, és tartozik-e valamivel a férjének. A Felső Muzslyai álláspont szerint mindenért Anna volt a hibás, és pénzzel tartozik a férjének.

A Buenos Aires-i álláspont ez volt:

Buenos Aires 1928 XI. 28.

Igen Tisztelt

Dr. Várady ur!
Hosszaim küldött levelét meg
kaptam és megértem
tartalmát.

Dr. ur igazán nagyon
fogok örülni ha el fog
járni ügyeimben és
Dr. ur fele egyezkedésben
hogy én fízetem a váló
per és mi után Dr. ur
nekem írja hogy a Benének
is kel fízetem két ezer di
nárt hat ában is bele egy
erek ha már kevesebért
nem ír alá de ara kerem
a Dr. urat hogy ha csak
tehét egyezkedés meg vele keve
sebért inkább az a penk is
amit a Benének kelene a dmi
maragyon a Dr. urnak mert
a Beni nem érdemel egy
rossz vasat sem mert nem
vittem el neki semmi szerre me
nyitsem

A nagypám 1930. április 12-én ír levelet már nem Bene Józsefnek, hanem „T. Virág Anna úrasszonynak”. A cím: Calle Ambu 2910, Palermo Chicon, Buenos Aires, Pario Pargue, Argentina. Írja, hogy „[ö]römmel értesítem, hogy Bene József elleni válóperében meghozatott az ítélet, amely a végleges válást kimondja.”

*

Krisztics Mihály ügyében is nehézség nélkül ki lett mondva a válás 1947-ben. Ez az ügy azzal folytatódik, hogy a (volt) férj is apámhoz fordul. Miután öt évet volt fogságban Oroszországban (ismeretlen helyen), Ausztriából ír 1951. június 6-án. Elmondja, hogy válni akar, leírja, hogy mi történt vele – és ír arról is, hogy tudomása szerint mi történt a feleségével.

Dr. Várady Imre úrnak.	
Casa Duranova utc.	
Zrenjanin.	Krisztics Mihály
	R. 57
Igen Tisztelt Dr. úr.	
Megtehát bizonyítani hogy ismerem az én ügyemet,	
de sajnos kénytelen vagyok most nagyon sietem kőnni.	
Tisztelt Doktor Úr! Ha volna olyan síves az ügyem	
foglalkozni, én Krisztics Mihály itt külön írtak minitriában	
a volt Feleségemmel mintam, Oroszországba hurcolták 5 évig ott	
voltam. Fogságból vissza tértem militemmel írtak Feleségem	
mióta Bántó Mariska, már 3-4 éve Veddharaságba il egy Obradovic	
Öbradec, család is van már a második házasságból.	
Tisztelt Doktor úr 2 úrban írtam is kérdésre voltam mi	
a véleménye, sajnos nem kaptam választ azért fordultam	
Tisztelt Doktor úrnak hogy ha volna olyan jó és beidőzne	
volt Feleségemmel is a Válás idejében, és Feleségem vele-	
menget meghalgaat a Tisztelt doktor úrha bírnám	
a megfelelő udalokat	
cím Bántó Filop Studenicka utca, volt szám 12.	
Zrenjanin.	
az én születési adataim 1918. 11. 29. Breskerek.	
I Tisztelt Dokt. Úr kérem a választ írtam mellette.	
Maradok Tisztelettel.	
Krisztics Mihály.	
Leg. 1000. B. 11. 2. 13.	
Uls. 06. Öbradec.	
2. 6. 1951. Wls.	12491

Itt már nem volt sok tennivaló. A válást a bíróság már kimondta, csak a hivatalos döntés egy példányát kellett beszerezni és elküldeni. 1951. augusztus 26-án apám ezt írja:

12491	Zrenjanin, 1951.VIII.26.
Krisztics Mihály	
V e l s	
Június 2-i levelére válaszolva értesítem, hogy felesége kérelmére a házasságukat a törvény szerinti 1947-ben felbontotta. A válóperben hozott ítéletnek egy példányát beszereztem. Az ítéletet mellékeltén küldöm. Ezzel írtak fejében kérem küldjön kis gyermekeknek, két pár 3-as számú harisnyát és egy kis csokoládét.	
Tisztelettel:	

A hármas számú harisnyát lehet hogy én kaptam. A csokoládét valószínűleg a húgom.

EGY FÉRJ, AKI KOCSMÁKAT NAGYON RITKA ESETBEN ÉS CSAK A NÉP ÉRDEKÉBEN LÁTOGAT

Egy majdnem klasszikus válóper (a 12 325. számú akta)

Egy bizonylattal kezdeném, mely az iratcsomóban legfelül volt, a borító alatt. Miután elolvastam e fél oldalt, azonnal félre is tettem az aktát azok közé, amelyekkel érdemes foglalkozni. A bizonylatot az Egyházaskéri Helyi Népbizottság adta ki, 1945. december 23-án. Egyházaskér (Vrbica), csakúgy mint Feketető (a történet másik színhelye), Csóka közelében van. A bizonylat szerbül van írva, magyarra fordítva így szól:

„BIZONYLAT

Az alulírott Egyházaskéri Helyi Népbizottság legjobb tudása alapján biztosít arról minden hatalmat, hogy Nagy Béla, 28 éves, jelenleg községi tisztviselő Feketetón, korábban (1937-ben, 1938-ban és 1943-ban) ebben a községben tartózkodott. Előbb nőtlenül, majd 1943-ban feleségével, Nagy, született Kocsis Irénnel. Igen visszahúzódott életet élt, kocsmákat nem látogatott, vagy csak nagyon ritka esetekben és csak a nép érdekében /a megszállás alatt/. Tehát nem iszákos, nem dohányzik, nem kötekedő, nem jár társaságba.

A fent említett évek alatt szorgalmasan és pontosan végezte dolgát. Sokat dolgozott a hivatalos órák után is, sőt éjjel is, mert annak idején nagyon sok volt a befejezetlen, 1940-ből hátramaradt munka adóügyekben.

Halál a Fasizmusra, Szabadság a Népnek!

Hildenstab György
/titkár/

Puskás Bertalan
/elnök/

A bizonylaton ott van az Egyházaskéri Helyi Népbizottság pecsétje, mellette két tízdináros megsemmisített okmánybélyeg. Az egyházaskéri helyi hatalom legfőbb tisztségviselői szenteste előtt egy nappal (december 23-án) biztosítani igyekeztek minden hatalmat (földrajzi és hierarchikus megkötések nélkül), hogy Nagy Béla, korábbi tisztségviselőtársuk, csak a nép érdekében járt kocsmába.

Mivel az iratmappán az ügyiratszám mellett ott áll, hogy „válóper”, az alapösszefüggéseket sejteni lehet a többi papír elolvasása előtt is. Nem rendhagyó, hogy válóperekben a feleség arra építi a perbeli érveit, hogy a férje iszik, kocsmázik. A férj ezt cáfolni szokta. Ebben ezúttal segítettek a helyi hatóságok (a férj korábbi tisztségviselőtársai) is.

Mielőtt folytatnám a történetet, leírom, hogy egy darabig haboztam, hogy maradjak-e meg az igazi neveknel, vagy tegyek kivételt. Jogászpóráimban eddig csak egy kivételt tettem. Ebben a történetben nincs ugyan semmi, ami igazán sötét színben mutatna egy szereplőt, de vannak érzékenyebb részletek, és csak találgatni lehet, hogyan fogadnák ezt az utódok. Ezért 2013 márciusában felhívtam Fehér Kálmán symposionistá sors- és kortársamat, aki csókai, ismeri a vidéket, Egyházaskért és Feketőt is. Kálmán azt mondta, hogy megmaradhatok az eredeti nevek mellett. Felhozta, hogy nemigen maradtak magyarok (és mások se nagyon) sem Egyházaskéren, sem Feketetón. Változott a világ, változott a gazdasági helyzet, kiürültek ezek a települések. A szereplők utódainak is nyoma veszett. Most már fikció jellege van a tényleges neveknek is. Kálmánnak valószínűleg igaza van, de ki tudja! A végén a főszereplők neveit mégis megváltoztattam.

A kép, melyet a bizonylat a férjről/alperesről fest, egy meghatóan egyszerű embert mutat, aki nemcsak hogy nem iszik, de nem is dohányzik, visszahúzódtott életet él és a társaságot is kerüli. Azt is látom, hogy a bizonylat alibit igyekszik szolgáltatni a férj éjjeli kimaradásaira is (felgyülemlett adóügyek szolgáltatják a magyarázatot). A válóperek hagyományos érvrendszere sem nyújt azonban eligazítást, amikor a bizonylatban azt olvasom, hogy ha Nagy Béla járt is kocsmába, ezt csak a nép érdekében tette. Tudom persze, hogy „a nép érdekében” akkor egy

mindent pozitívvá változtató varázsszókapcsolat volt (mint mondjuk ma a „munkahelyteremtés”) – de mégis.

A magyarázat ott van egy másik bizonylatban, melyet szintén 1945. december 23-án állítottak ki. E bizonylat Fehér István (volt községi elnök) és Veres Frigyes nyilatkozatát tartalmazza, a hitelességet pedig ismét Hildenstab György titkár és Puskás Bertalan elnök igazolják. Ismét ott van az Egyházaskéri Helyi Népbizottság pecsétje is, és ezúttal nem két tízdináros, hanem egy húszdináros megsemmisített okmánybélyeg. Fehér István és Veres Frigyes ezt írják a nyilatkozatukban:

„Erkölcsei, anyagi és büntetőjogi felelősségünk tudatában kijelentjük, hogy egyszer, 1943-ban, a csókai Tejközpont kiküldöttei a falunkba jöttek, és tejtermelőinknél jegyzőkönyvbe vett bejelentéseket készítettek, büntetési javaslattal a tej-beszolgáltatás elmulasztása okán. Amikor este 11 óra tájt befejeztük a jegyzőkönyvezést, a Tejközpont kiküldöttével közösen elmentünk Ágoston Antal kocsmájába azzal a szándékkal, hogy megsemmisítsük a bejelentéseket. Velünk egy társaságban voltak Lászlófi József az akkori jegyző, Nagy Béla tisztségviselő, és még két-három ember, közöttük Branko Krstić, az akkori adóvégrehajtó. 12 óra tájt, amikor sikerült 100%-ban megsemmisíteni, azaz elfogadni a bejelentéseket, hazamentünk teljesen józanon.”

Az ember azt hinné, hogy a német hatalommal való szembeszegülésnek, azaz a bejelentések és büntetési javaslatok konspiratív megsemmisítésének, nem egy kocsma (hanem inkább az egyik összekülvő házának a padlása) lenne a legmegfelelőbb színhelye. De nem ismerem igazán az akkori egyházaskéri viszonyokat (a maiakat sem). A nyilatkozat szövegét olvasva figyelembe kell venni azt is, hogy a patriotizmus mutatói többször fordultak. Előbb a szolgáltatás, aztán (utólag nézve) annak a megtagadása, majd ismét a szolgáltatás vált a hazafiasság bizonyítékává. 1945 decemberében az 1943-beli szolgáltatási kötelezettség kijátszása látszott hazafiasnak. A nyilatkozat aláírói biztos tudatában lehettek annak, hogy saját patriotizmusukat is öregbíti a történet, melynek eredeti célja azt bizonyítani, hogy a válóper alperese csak hazafias okokból (a nép érdekében) járt kocsmába. Nem hiszem viszont, hogy egyszerűen kitalált történetről lenne szó. A bejelentések (vagy azok egy részének) megsemmisítése sok helyi embert érintett. Egyházaskéren nem lehetett titok, hogy voltak-e következményei a szolgáltatás elmulasztásának, és mit tettek vagy nem tettek a helyi tisztségviselők. Valószínűleg tényleg az történt, hogy Fehér István, Veres Frigyes, Nagy Béla, Branko Krstić és társaik – Ágoston Antal kocsmájának vendégszeretét élvezve – a fasiszta megszállók fölé kerekedtek a tejbeszolgáltatás ügyében. Az azonban már kevésbé valószínű, hogy utána valóban „teljesen józanon” tértek volna haza.

A konfrontáció hevéssége persze változó. Kemény válóperekben a narratívák gyakran annak a bizonyítására redukálódnak, hogy kettejük közül

Dr- VARADI JOZSEF
ügyvéd
PETROVGRAD
Bísonyos körülményeimből kifolyólag nem kívánt helyzetbe kerülve, abban, hogy továbbra is képviselyen valóperemben mint ezidáig Engedeimet kerek a zavart és a mult soraim számára tekintet.
Grna Bara, 1946 aprilis 28.
Tisztelettel:

A perben álló felek férj, illetve feleség mivoltuk összességét (talán emberi mivoltuk összességét) látják meghatározónak. Amit a bíróság lát, azok csak az előtárt részeket. Ezeket a felek különbözőképpen magyarázzák – néha szerkesztik is. Ebben a válóperben, a felek több történésfonalat vitatnak. Hármat választanék ki, melyekre a férj is, a feleség is, különös figyelmet szentel: a vallásváltás követelése, az ajtóbetörés magyarázata és egy kocsmai epizód.

Követelte a feleség, hogy a férj vallást váltson?

Ez az érv Rehák László alperesi beadványában/viszontkeresetében merül fel először, melynek dátuma 1944. november 30. Nagy Béla állítása szerint a felesége azt követelte, hogy legyen újhítú, mert ő maga (a feleség) és családja is újhítú. Nincs magyarázva, hogy melyik hit az új hit. Előbb arra gondoltam, hogy talán az óhitűséggel, azaz a zsidó vallással áll szemben az újhítűség, de aztán láttam, hogy nem erről van szó.

1945. december 7-i beadványában Nagy Irén cáfolja a férj állítását, és ezt mondja: „Sohasem jutott eszembe, hogy azon igyekezzek, hogy az alperes vallást váltson. Én református hitű vagyok, az alperes szintén. Így nem volt rá semmi okom, és nem is állhatott szándékomban, hogy az alperes vallást váltson. Amit az alperes mond, pusztán kitalálás.”

Az iratcsomóban ezután Nagy Béla levele következik (keltezése 1945. december 22.), melyben az alperes – most már az apám kérésére – leírja, hogy mivel lehetne cáfolni a felesége állításait. Itt Nagy Béla ezt mondja: „A vallási kérdéssel kapcsolatban kitartok a viszontkeresetben felhozott érveim mellett, mert a felperes csak azután tért át az én hitemre, miután előbb veszekedtünk, mert lebecsülte a hitemet. Beleegyezett, hogy a gyermekünk miatt áttérjen a hitemre.”

Valószínűleg apám is észrevette, hogy ezzel Nagy Béla nem a következetességét igazolja. A viszontkeresetben Nagy Béla azt mondja, hogy a felesége követelte, hogy ő (a férj) váltson hitet. Most azt írja, hogy a feleség váltott hitet. – A feleség pedig azt mondja, hogy mindketten reformátusok voltak, tehát nem volt értelme az állítólagos hitváltásnak.

Nehéz ebben a kérdésben eligazodni. Az iratok között megtaláltam a házassági anyakönyvi kivonatot, melyben akkoriban a vallást is feltüntették. Ebben az áll, hogy Nagy Béla 1918. június 23-án született és református vallású, Kocsis Irén pedig 1923. szeptember 30-án született és római katolikus(!). Ez nincs összhangban sem a férj, sem a feleség narratívájával. Ha feltételezzük, hogy Kocsis Irén tényleg katolikus volt, és később áttért a református hitre, akkor ez még valahogy összeegyeztethető azzal, amit Nagy Béla ír az apámnak: hogy a feleség áttért az ő hitére (tehát katolikusból református lett). Kocsis Irén azt hangsúlyozza, hogy

a vallás nem volt alapja veszekedésnek, hisz mindketten reformátusok (ez talán úgy is érthető, hogy a válóper pillanatában voltak mindketten reformátusok, bár a megfogalmazás nem erre lejt). De ha egy-két részletet (nem kis fáradsággal) össze is lehetne párosítani, továbbra sincs magyarázata az állításnak, mellyel a férj az asztalra tette a vallási kérdést. Nehéz megérteni, mire gondolhatott, amikor azt mondta, hogy a felesége újhítú (novoverac), és őt is az új hit felé próbálta terelni. Nehéz a katolikus vallást új hitként tételezni a reformátussal szemben. Meg aztán, Nagy Béla levele szerint a feleség volt az, aki hitet váltott. Szóval valami ott lüktetett, de a felek túlságosan is a kedvező elbírálás vélt mércéihez idomították a történetet, úgyhogy most nehéz megmondani, hogy miről is volt szó.

Hogy mi volt az igazság, az ítéletből sem derül ki. Az igazságszolgáltatás sem ad választ minden kérdésre.

Hogyan és miért történt az ajtó betörése?

1943 októberében tart még a német megszállás, de voltak emberek, akiknek időről időre sikerült kilopakodniuk a történelemből, és egyszersmind otthonról is kimaradni. Ez történt Nagy Bélával is egy októberi napon, amikor éjjel után egy óra tájt hazaérve betörte az ajtót. A tény önmagában azt sugallná, hogy Nagy Béla nem volt annyira józan és visszahúzódtott, mint ahogyan ezt a hatósági bizonylatok hangsúlyozzák. Felmerül az a kérdés is, hogy valóban csak a nép érdekében járt-e kocsnába. Érdekes viszont, hogy ezt az epizódot maga a férj hozza fel még a Rehák László által fogalmazott viszontkeresetben, éspedig azzal a célzattal, hogy a feleség intoleranciáját láttassa. A beadvány szerint: „Amikor egyszer 1943 októberében kimaradtam éjjel után 1 óráig, miután hazajöttem, minden ajtó zárva volt. Miután dörömböltem az ajtón, a feleségem az ablakon át odaküldött, ahol eddig voltam, és kijelentette, hogy engem, a bitangot nem enged be. Így be kellett törnöm a saját lakásom ajtaját – de mit kellett még ezután hallanom...”

1945. december 7-i beadványában a feleség nem így látja a dolgokat. Szerinte: „Nem volt oka, hogy betörje az ajtót, amikor hazajött a kocsnából. Amit tett, arra nem szolgáltatam semmi okot. Nem hallottam, hogy dörömböl az ajtón, mert kimerült voltam. Többször kellett éjjel felkelnem, hogy a gyermekünket gondozzam, majd mélyen elaludtam. Ő viszont azt hitte, hogy valamilyen dacról van szó, és ezután kinyilvánította rosszakaratát.”

Az igazság megállapításához tanúkra is volt szükség. A tanúkihallgatásra Törökkanizsán került sor (feltehetően azért, mert oda könnyebben el lehetett jutni Feketetőről).

Ezeknek a körülményeknek akkoriban más súlya volt. Nagypám naplójából látom, hogy 1945-ben (vagy legalábbis 1945 első felében) hatósági engedélyre volt szükség, hogy valaki Becskerekéről egy Becskerek környéki faluba utazzon. 1946-ban a tanúkihallgatás idején talán már nem kellett hatósági engedély Bánáton belüli utazáshoz, de akkor sem volt egyszerű feladat Becskerekéről Törökkanizsára jutni. Vonat-összeköttetés nem volt (ma sincs). Autóbuszok léteztek, de igen ritkán jártak, és nemigen lehetett felférni. Ezt mutatja egy feljegyzés nagypám naplójában:

„1946. I. 5. Szombat. Józsi sok dulakodás után, de végre is felkapaszkodhatott az autóbuszra, s így esti 6 óra tájt Újvidékről hazaérkezett. Valóságos közelharc folyik egy-egy ülő-, majd állóhelyért az autóbuszoknál. Az utazni akarók nagy része persze lemarad. Vár másik autóbuszra, s végre is a sok lemaradás után a vasútra fanyalodik. Azután ott újból kezdődik a megrohanás, az életveszélyes tolongás, s jó, ha végre is be tud furakodni. Szénhiány, vonatkorlátozások, s ezért zsúfolódik az utazók tömege.”

Törökkanizsára menet még át is kellett volna szállni, és ez még bizonytalanabbá tette a kilátásokat. Nemigen lehetett (vagy csak nagyon sok szerencsével) egy nap alatt elmenni Becskerekéről egy törökkanizsai tárgyalásra, és még ugyanaznap vissza is érni. Autóval menni megoldás lett volna, de erre lehetőség akkor nem volt. 1946-ban nemcsak hogy autónk nem volt, de vezetői jogosítványa sem volt még senkinek a családban. (Hacsak nem számítjuk a biciklijogosítványokat, mert ilyen viszont volt. Egyet találtam is az iratok között. Ez Lóri nagybátyám 1939-ben kiadott jogosítványa. Cirill betűvel van kiállítva. A jogosítvány tizenhárom oldalas, benne van egy bicikliforgalomról szóló rendelet teljes szövege is.)

A hatvanas évek elején vett apám először autót, és ekkor került sor a családban az első sofőr vizsgákra is. A közlekedés világában a korszakok nem közvetlenül egymás után következtek. Voltak köztük fehér foltok – különösen, ha családi perspektívából nézem a történelmet. Abban a házban, ahol több generáción át laktunk, egy ideig istálló is létezett. Nagypám életében még reális opció volt házi lovakkal és kocsival elmenni valahová a városon kívülre. Én erről lekéstem. Aztán több évtizedre elfelejtődött az a lehetőség, hogy valamilyen házi járművel menjünk valahová. A következő korszakra (a házi autó korszakára) várni kellett. Így az újdonságok egyszerre több generáció számára lettek újdonságok. Torlódtak a dolgok. Azokban a hetekben, amikor a megvásárolt autót vártuk (és már ki is jelöltük az udvarban a parkolóhelyet), apám és én egyszerre indultunk autóvezetői tanfolyamra. Akkor körülbelül húszéves voltam, apám majdnem ötven. Egy napon vizsgáztunk. Az elméleti rész után következett a gyakorlati bizonyítás. Ez igen kedvező körülmények között folyt, mert nemigen volt még forgalom a városban. A házunk elől indultunk felfelé a Dušan cár utcán Szentmihály felé. Együtt ültünk a kocsiban a vizsgáztató, az oktató (Gézának hívták), apám és én. Én kezdtem. Autó nem járt előttem. Megelőztem

viszont egy parasztszekeret, fitogtatva a villogó szabályos használatát (előbb balra, aztán jobbra). Szembe egy vagy két autó jöhetett. Két-három sarok után a vizsgáztató arra a következtetésre jutott, hogy megfelelő a tudásom. Apám következett. Ő is hibátlanul hajtott talán fél kilométert, azzal, hogy neki parasztszekeret sem kellett megkerülnie.

Később sok minden alapult ezen a próbatételen. Amikor Amerikában kezdtem tanítani, szükségem volt amerikai vezetői engedélyre, és ebben sokat segített a becskerei bizonylat. Részben elismerték, gyakorlati tudásomat nem kellett bizonyítanom, egy írásbeli tesztre korlátozódott a vizsga. A kérdések, melyekre Atlantában felelnem kellett, nem jelentettek különösebb kihívást. Ilyen kérdések voltak:

Mit tesz vörös jelzőlámpa előtt? (Karikázza be a helyes választ!)

- a) továbbhajt
- b) lelassít és továbbhajt
- c) megáll

Ezt a próbát is kiálltam. A sikeres teszt után egy tisztviselő a gyakorlati vizsgára akart időbeosztást adni, de felmutattam neki a papírt, melyben ott állt, hogy mivel van egy külföldi jogosítványom, csak írásbeli tesztre van szükség. Egy hétre rá, meg is kaptam a vezetői engedélyt. Ennek Amerikában sokkal nagyobb a jelentősége, mint Európában. Amerikában nincs személyi, útlevele is nagyon kevés embernek van. Mindent a vezetői engedély helyettesít. Később Magyarországon is kaptam vezetői engedélyt, miután bemutattam a becskerei származású jugoszláv papírt. És mindez egy parasztkocsi megkerülésével a Dušan cár utcában (és a villogó helyes használatával) lett megalapozva.

Visszatérve a válóperre; apám nem tudott elmenni Törökkanizsára, és egy Putnik nevű ügyvédnek kellett volna helyettesíteni. Ő azonban nem jelent meg. A tanúkat így is meghallgatták, és erről Nagy Béla két levélben számol be apámnak 1946. március 17-én és április 2-án. Ezek a levelek magyarul íródnak. Áprilisi levelében Nagy Béla kitér arra, hogy mit mondtak a tanúk az ajtó beverésével és a felesége viselkedésével kapcsolatban. Ezúttal nem fordítom, hanem pontosan másolom az ügyfél észrevételeit (hozzátéve, hogy úgy tűnik, hogy azon az írógépen, amelyet Nagy Béla használt, az ékezetes betűk közül csak a rövid „ö” és „ü” léteztek):

„Javamra tanuim annyit vallottak hogy első alkalommal amelyből ered az egész egy este [a feleség] előre kijelentette hogy ha el megyek korcsmába nem fok be engedni, es amikor haza tertem nem sok idő multan a tanum jelenleteben csak az ablakon keresztül k.b. 15 percig beszélgetett es velem es nem nyitott ajtot erre en az ajtot benyomtam mergessen.”

*

Az 1945. december 7-i felperesi beadványban – az ajtóbetörés távlatba helyezése mellett – van egy olyan részlet is, amely előrelépésről tanúskodik. A keresetben harminchárom vagyontárgy van felsorolva, melynek a visszaszármaztatását a feleség követeli. Valamivel több mint egy évvel később a feleség/felperes tudomásul veszi, hogy a vagyontárgyak nagyobb részét visszakapta – de nem mindent. Nagy Béla nem adott vissza tizenöt kiló zsírt, tizenöt kiló szalonnát, három kiló szappant, és egy zsírnak való bádogot („pleh za mast”). 1945. december 22-én Nagy Béla ezzel kapcsolatban azt írja (nagyobb részt szerbül) az apámnak, hogy többet nem engedhet. „Ezeket a követeléseket visszautasítom, és nem ismerem el, mert ennyi zsírunk nem volt, és mert a feleségem kérelmére kiadtam neki egy hízó malacot.”

Egy kocsmai epizód Nagy Béla születésnapján

Az 1943 októberében történt ajtóbeverést Nagy Béla úgy jellemzi, hogy ebből „ered az egész”. Közben voltak más szóváltások, és valószínűleg tettelegességek is, de a házaselet folytatódott (vagy megszakadt, de visszaállt). Az 1944. június 23-án történt incidens után azonban Irén végleg elköltözött, és két héttel később, 1944. július 8-án, válókeresetet adott be.

1944. június 23-án volt Nagy Béla huszonhatodik születésnapja. A feleség a keresetben leírja, hogy hazavárta vacsorára, és amikor nem jött, keresésére indult, egy kocsmában meg is találta és hazahívta. A férj azt mondta, hogy nem megy haza. Irén ezután egyedül ment haza, majd amikor a férje hazaért, bántalmazta a feleségét, facipővel verte és sérüléseket okozott. Ezután Irén végleg elhagyta a férjét, és a lányával együtt a szüleihez költözött.

A férj viszontkeresete más képet fest a június 23-i eseményekről. Nagy Béla szerint: „Amikor 1944. június 23-án, a születésnapomon, a hivatalos munkaórák után elmentem a kocsmába, hogy megigyak 1-2 pohár bort, a feleségem utánam jött, követelte, hogy azonnal menjek haza, és kegyetlenül szidott a jelenlevők előtt. Én egynéhány szóval reagáltam ezekre a szidalmakra, és pedig azért, hogy belássa a hibáját. Egyáltalán nem támadtam meg fizikailag, még kevésbé vertem, ahogyan ő ezt a keresetében előadja.”

A kocsmai (vagy kocsmához kapcsolódó) események, valóságslátások egyre nagyobb teret nyernek a per folyamán. A pallérozott előadások között nem könnyű eligazodni. 1946. március 17-én írt levelében Nagy Béla arra hívja fel apám figyelmét, hogy a törökkanizsai tanúkihallgatáson az egyik tanú azt vallotta, hogy egy alkalommal a kocsmában a feleség a férje karját rángatta, és kifelé húzta. A bíró azonban nem ezt diktálta a jegyzőkönyvbe, hanem azt, hogy a tanú szerint a feleség karonfogva vezette haza a kocsmából a férjét. Nagy Béla azt javasolja apámnak, hogy

emiatt indítványozza a tanú újabb meghallgatását. Persze ha az a kérdés, hogy méltóságában sértették-e Nagy Bélát (és ő-e a sértett fél), akkor nem mindegy, hogy hogyan hagyta el Béla a kocsmát. Úgy, hogy Irén a karját rángatva mindenki szeme láttára kihúzta, vagy pedig karonfogva távoztak a feleségével. Különböző értelmezésekre adott okot egy másik tanúvallomás is. Miután Irén egy este hazatért a kocsmából, benn hangos szóváltás alakult. A tanú az ablak alatt állt, bizonyítja, hogy kiabáltak, nem értette, hogy mit, csak azt, hogy az asszony egy pillanatban ezt mondja: „Jaj, Béla!”

Ahogy nézem az iratokat, azt is látom, hogy amint újabb és újabb részletek kerültek elő, mintha egy kicsit elfelejtődött volna a patriotizmus. Tisztviselőtársai segítségével (és az akkori trendekhez igazodva) Nagy Béla eleinte még igyekezett a nép érdekeinek biztos háttérével összefonni és így láttatni a viselkedését. A magyarázatok zászlóra lettek hímezve. De amint sokasodtak, lassan elfedték a zászlót, és a peres felek már csak a felszínre (a saját kis életükre) koncentráltak.

*

A bíróság egyébként kimondta a válást a férjet nyilvánítva hibásnak. A feleség eltartási kérelmét elutasította. Gyermektartásra viszont kötelezte Nagy Bélát. A feleség havi 1000 dinárt követelt gyermektartásra. A bíróság erről már korábban döntött sürgősségi eljárásban, és havi 500 dinárt ítélt meg. Nagy Béla fellebbezett, kérve, hogy ezt csökkentsék havi 300 dinárra. A feleség is fellebbezett, magasabb összeget kérve. Az ítélet megmaradt a havi 500 dinár mellett.

1946. június 5-én apám ezt írja ügyfelének:

12328. 1946 VI 5.

T.

„epšt. činovnik
Crna Bara

Válopereben ne kaptam meg as ítéletet. Nellekelten cestolom. Veleményem szerint as ítélet igen kedvező és így felebbesésnek sem hely e sem értelme nem lenne. Kérem mindenesetre, kőszölje velem, hogy kíván-e felebbesni vagy sem? Ha igen, úgy kérem, hogy as elsőfoku költségszesség hatraléka mellett sziveskedjék a felebbesési költségekre és kiadásokra 500 dinárt beküldeni.

Tisztelettel,

**Egy fontos mellékága a történetnek,
amely egy horvát nőhöz vezet**

Miután apám megkérte, hogy írja le, mit lehetne felhozni a feleség állításaival szemben, Nagy Béla 1945. december 22-én levelet ír, amit így kezd: „Melyen tisztelt Doktor ur! A hozzam juttatott es mellekelt előkészítő iratban a következő eszreveteleimet szerbül közlöm...”

A szerb nyelven leírt cáfolatok és bizonyítási javaslatok után az utolsó három bekezdés ismét magyarul van írva:

Kedves Doktor ur ebből tessék ki szűrni ami szükséges. En beszé-
tem az ő tanuival es azt feleltek hogy ők semmit nem tudnak mint ami seny
is egyedül egy anyit tud hogy mikor el hagyott kek volt a szeme alatt.
Tehat en remelem a legjobbakat. Tovabba önk legjobb indulata-
ba helyezem magamat.

Tovabba meg egy kérésen van. Legyen szives mielőbb értesíte-
ni mi az eljárás es szükséges ahoz ha egy horvat nő akinek a ferje nemet
volt eltunt azaz otthonról annak idején elvittek es allitolag nem el, hogy
ferjez mehessen ujra. Ugy tudom szinten ott kel a vallopert megindítani.
Ezt kérem mielőbb mert ezis sürgös.
Crna Bara, 22 dec. 1945.

Tisztelettel:

E levelet – váratlanul – egy sürgöny követi, melyben Nagy Béla arra kéri apámat, hogy „azonnal válaszoljon a másik válóperrel kapcsolatban”. A továbbiakban kiderül, hogy a horvát nővel és ennek esetleges válóperével kapcsolatos érdeklődése nem elméleti jellegű. Ezután, 1946. január 1-jén, Nagy Béla azzal kezdi az új évet, hogy kézzel ír egy levelet apámnak (feltehető, hogy csak az irodában volt írógépe, és január 1-jén nem mehetett be az irodába). A levelet magyarul írja, és a kézírásban már nem csak az „ö” és az „ü” vannak ékezettel használva. A levélben közli, hogy a horvát nő (akinek német katona volt a férje) egy darabig lágerben volt, de szabadon bocsátották, és most az a kérdés, hogy hogyan válhatna el, és hogyan mehetne ismét férjhez. A levél ezzel a mondattal zárul: „Kérem sürgös volna.”

Január 9-én Nagy Béla újabb levelet ír. Most írógéppel:

Tisztelt Doktor ur !

Posta fordultával sziveskedjen a utobbi levelemre valaszolni
az a nő erdekeben, hogy mi szükséges hozzá , hogy vallopert inditson
ferje ellen ki nemet volt es mar több mint eve nem jelentkezett. Kelle
szemeljessen a törvenynel neki megjelenni vagy beadhatja irasbelileg is?
Es arrol is hogy mit szoll ahoz hogy a feleségem ügyvedje azt követeli
hogy hivatalosan bizonyitjak be hogy egy nővel elek. En gondolom ez nem
hataros mert csak mostanaba van nallam k.b. egy honapja.

Előre is köszönettel.

Crna Bara, 1946 januar 9-en.

Így most már érdemlegesen kapcsolódik a válóperhez a horvát nő is (a nevét nem találom az iratokban).

Apám 1946. január 16-án válaszol. Elnézést kér, hogy csak késéssel felel a sürgető levelekre. Magyarázza, hogy úton volt. Leírja, hogy „az a körülmény, hogy házasságon kívüli viszonyra lépett valakivel, kedvezőtlenül hat ki a válóper további sorsára”. (Nagy Béla vélekedésével ellentétben, apám úgy láthatta, hogy az a tény, hogy a nő „csak mostanában” van Bélánál, „k. b. egy hónapja”, nem semlegesíti a problémát. Hátráltatja azt a törekvést, hogy a feleség hibájából legyen kimondva a válás. Egyébként azt az időpontot, amióta a horvát nő Bélánál van, fél év választja el az ítélet meghozatalától.)

Külön érdeklődéssel olvasom apám levelében azokat a mondatokat, amelyekben magyarázza, hogy az 1946 kezdetén érvényes joggyakorlat szerint, milyen feltételekkel válhat el német férjétől az újabb házasságra váró horvát nő. Apám tájékoztatja Nagy Bélát, hogy ha a férj német fegyveres alakulatokban szolgált, a feleség csak akkor kérhet válást, ha a férj „a feleség rosszallása és tiltakozása ellenére” csatlakozott a német hadsereghez. Ha pedig a férj „a megszálló hadsereggel együtt elmenekült”, és a feleség itt maradt, igazolnia kell, hogy a megszállás ideje alatt nem részesült különleges kedvezményekben. Bizonyítani kell politikai magatartását is. Mivel Nagy Béla nem konkrét jogsegélyt, csak tájékoztatást kért, apám nem tért ki arra, hogy hogyan is bizonyíthatná a horvát nő a feltételek teljesítését. Feltehetően a szomszédokon és a népbizottság tisztviselőin múlott annak a megállapítása, hogy a horvát feleség ellenez-

te-e, hogy a férje bevonuljon a német hadseregbe és mi volt a véleménye a bánáti német megszállásról.

Krausné Barna Anna (és sok más sorstársa) esetében még a hatalom- és sorsváltás első hullámának sodrását érezzük. Egy válókereset, amelyet a Területi Parancsnokságnak adnak át, esély is arra, hogy a házastárs sorsa leváljon azokéról, akiket továbbssodor a hullám. A kérelmező fél kevésbé hátrányos besorolását segíti, hogy igyekszik elválni az ellenség csoportjába tartozó házastárstól. Feltételezem, hogy mivel gyakran vagyonmentésről (esetleg a hozomány visszaszármaztatásáról) volt szó, amint sokasodtak az ilyen próbálkozások, felmerülhettek a kételyek is. Biztosan voltak, akik azt kérdezték, vajon a válókereset beadása nem túl könnyű módja-e annak, hogy csökkenjen az ellenségesnek minősített vagyon, mely egyébként az államot gazdagítaná. Így felmerül a kérdés, hogy az asszony, aki ellenséget (németet vagy korábban zsidót) választott férjül, megérdemli-e az egyenlőséget és az új esélyt, ha korábban nem tanúsított ellenségellenes magatartást. Közben, ezt a kérdést követve, a válóper egyre inkább távolodik a férj és feleség egymás közti kapcsolatának témájától.

Egy másik ügyben látom, hogy nemcsak a válást, hanem a halál megállapítását is (helyes vagy helytelen) magatartástól tették függővé. 1948. június 8-án egy torontálvásárhelyi (debeljačai) asszony jött az irodánkba, és férjének a holtta nyilvánítását kérte. Erről egy feljegyzés készült; feltehetően az asszony a kérdésekre válaszolva elmondta a legfontosabb tényeket, majd aláírta a Göttel bácsi által legépelt szöveget:

JAKSA MARGIT sz.SÜLI, azelőtt Jázovói, jelenleg debeljačai lakos /szülőse, hsz.1588., Nagy Lajos címen/, eloadja:

1938 február 6-án házasságot kötöttem Jaksa Péter Pál, Jázovói lakóssal, Jázovón.

Házasságunkból 1942-ben fiugyermekünk Endre született. Férjem iszákos volt és így 1943 folyamán kénytelen voltam tőle elválni.

Ezután fel évre a férjem Hiponak volt be. Mint ilyen 1944 tavaszán valahol Szerbiában elesett. Ezt igazolni tudják:

1/ Jaksa Lajos, Jázovo, földműves

2/ Süli Pál, földműves, Jázovo

Megbizást adok dr.Várady Józsefnek, hogy eljárást indítsam Jaksa Péter Pál holtta nyilvánítása iránt.

Zrenjanin, 1948.VI.8.

Jaka Marit

Köszönöm 1948. VII. 8.

Négy nappal később, 1948. június 12-én, apám kérvényt ad be, melyben támaszkodik a feljegyzett tényekre. A kérvényben azt is felhossa, hogy az özvegy el akarja indítani a hagyatéki eljárást, és ismét férjhez szeretne menni. A törökkanizsai bíróság azonban 1948. augusztus 30-án elutasítja Süli Margit kérelmét, azzal az indoklással, hogy a férj „halála előtt ellenségesen viseltetett Népünkkel és Felszabadító Mozgalmunkkal szemben; azaz, népellenesség volt, aki rabolt és gyilkolt, és a bírósági gyakorlatunk szerint a nép ellenségeit egyelőre nem nyilvánítják holtta”. A bíróság tehát nem vitatja a halál tényét, de úgy látja, hogy elvetendő a kérelem, mely ellenséghez kötődik. A fellebbezésében apám azzal érvel, hogy téves a bíróságnak az az álláspontja, hogy népellenességeket nem lehet holtta nyilvánítani. Támogató érvként felhossa, hogy az asszony már jóval azelőtt megszakitotta a házassági kapcsolatot, mielőtt a férj csatlakozott volna a megszálló fegyveres egységekhez. Tehát nem állt az ellenség oldalán az, aki most azt kéri, hogy állapítsák meg a halál tényét. A fellebbezés sikerrel járt.

Nagy Béla sorsára és esélyeire sok minden kihatott. Tényezővé vált az is, hogy a feketetői horvát asszonyt a házasság egy korábban diszkrimináló, újabban pedig diszkriminált embercsoporthoz kötötte. A jogi gondolkodást az (akkor) még nem lankadó hazafias hevület vezérelte. Nagy Béla és Kocsis Irén válóperében is előkerült a hazafiasság zászlaja, de ezt aztán elfedték a magánélet részletei. Amikor német férjről volt szó, aki német katonaságban szolgált, a zászló ott lengett, nem lehetett semmit rászőni, nem lehetett sem elfedni, sem elfeledni. A válás nem azon múltott, hogy az asszony milyen viszonyban volt a férjével, hanem azon, hogy milyen viszonyban volt a világháborúval és a történelemmel.

Nem tudom, emlékszik-e az olvasó Eckstein Lili esetére, akinek 1945-ben erkölcsi-politikai bizonylatot kellett beszereznie ahhoz, hogy egy nyári kartonruhára való anyagot vásárolhasson. A horvát asszonynak a váláshoz kellett bizonyítania, hogy politikailag a helyes oldalon áll. Ha egy kicsit leegyszerűsítsem a dolgokat, a következő tanulságot lehetne leszűrni: Kartonruhák és szabadon maradt férfiak csak olyan nők számára lehetnek hozzáférhetők, akik megfelelő erkölcsi-politikai magatartásról tesznek tanúbizonyságot. Más szóval, az volt a helyzet, hogy haladónak minősíthető állásfoglalások híján a horvát nő nem válhatott el a férjétől, és nem lehetett Nagy Béla hites társa és kísérlője – akkor sem, ha Béla a nép érdekében járt ide-oda.

*

Itt most megállnék. A Bevezetőben írtam arról, hogy a történelemből gyakran csak ívek maradnak vissza bennünk, esetleg diadalívek, körül-

belül olyanok, mint a Bega kiszáradt része felett a szerepét veszített híd. Nem őrizte meg szerepét az irattár sem, amelyből előkerültek a történetek – de itt inkább szerepváltásról van szó. Amikor az akták a polcokra kerültek, a per kimenetele volt a fontos: hogy Nagy Béla hibájából vagy a felesége hibájából lesz-e kimondva a válás, hogy elítélik-e Kelemen Zoltánt a vád alapján, hogy (Vološinovóról el nem mozdulva) megpróbálta megdönteni a magyarországi szovjet hatalmat, hogy Aufsatz Misi bácsi magyar volt-e vagy német. Most más lett az akták rendeltetése, már nem a perek kimenetele érdekes, hanem az a világ, amelyben a perek alakultak. Új szemszögből és új kíváncsisággal nézve kiderül, hogy tulajdonképpen a papírok ezt a világot is rögzítették. Az iratokat olvasva közelebb kerülnek az indulatok, amelyek háborúk küszöbén, háborúk alatt és háborúk nyomán alakultak, láthatóvá válik az az indulatkörnyezet is, amely valamikor a mindennapi valóságot jelentette. Emberek is látszanak: A százhusz éve halmozódó iratok (melyeket egy darabig az ügyvédi kötelesség, utána pedig a rendhagyó körülmények összejátszása tartott fenn) most azt is mutatják, hogy semmi sem kikezdehetetlen. A feledés sem.

TARTALOM

Bevezető | 5

A TÖRTÉNELEM RELEVANCIAJÁRÓL | 9

RÓZSÁTÓL RÓZSÁIG | 16

Egy kávéházi eset 1912-ben | 16

Dalképletek és életképletek | 20

Rózsa Sándor és az egyik *Symposion*-per | 25

HÁZKUTATÁSOK, NYELVHASZNÁLAT ÉS INTERNÁLÁSOK | 38

Ház kutatások az I. világháború alatt, és ezek eredményei | 40

Nyelvhasználat és fokozatos nyelvváltás | 46

Internálás, lejegyezve 1951-ben | 53

HÁROM BECSKEREKI TÖRTÉNET | 57

Ütemelőző | 57

Kartonruhák és sorsok | 61

Zoknik a csilláron, életek hajszálon | 72

A Freund-Baráth-akta | 87

BÁNÁTI MAGYAR TÖRTÉNETEK | 102

Egy korai kísérlet a magyarországi szovjet hatalom megdöntésére | 102

Bakai István ügye különböző hadseregekkel | 111

Van-e ablak, amin ki lehet lőni? | 118

LÍRAI LETÉRŐ FÉLÚTON | 132

KI A MAGYAR? | 142

Baksa Árpád sajtópere | 143

És most pontosabban: ki is a magyar, és ebből mi következik? | 161

Vagyunk? | 171

KI NEM NÉMET? | 181

Bevezető Goebbelsszel, az antifasizmussal és Szentelekyvel | 181

Német lett volna Aufsatz Misi bácsi? | 189

Grolshammer Béláék ügye | 201

ÁLLAMPOLGÁRSÁGBÓL ÉS MÚLTBÓL VALÓ ELBOCSÁTÁS | 211

Josef Andres, Katharina Andres és Magdelan Kriffka ügye | 212

Anna Thurn, Nikolaus Thurn és Eva Thurn | 214

Idetartozik? | 218

VÁLÓPEREK, MAJDNEM VÁLÓPEREK ÉS ÁLVÁLÓPEREK | 219

Egy majdnem válóper | 219

Válóperek és álválóperek a II. világháború sodrában | 223

Egy férj, aki kocsmákat csak nagyon ritka esetben és csak a nép

érdekében látogat | 249

X 236286

E könyvben egyszerre van jelen a régmúlt, a közelmúlt és a jelen. Egyetlen oldalon, egyetlen lélegzetvételben. A három korszakban játszódó történetek, az uszító hangok, a joggyakorlás és a hétköznapi beszéd hangja kísértetiesen meg-egyeznek. Emberi sorsok ismétlődő jelek közé szorítva. A nagyapának, az apának és a fiúnak egyaránt kijár egy-egy háború, és e háborúk kínos, lassan lecsengő velejárói.

Ez a könyv a vajdaságiakról szól, akik ott élnek/éltek, ahol változnak a „diszpozíciók”, ám a problémák maradnak. Ahol az „izgatás” gyakori vád, ahol a haszonélvezők mindig derék hazafiak. Ahol igen terjedelmes a kávéházi dalok jogi históriája. Ahol békeszakértők cigányprímásként argumentálnak. Ahol a papucsosok fel-felröppennek a nagy témák világába. Ahol oly gyakoriak az utcanév- és szoborcserék. Ahol nem veszélytelen az egyik, majd a másik nyelv használata...

A könyv főhőse a nyelv, a higgadt, józan, átgondolt beszéd. A hevületváltások világában a tiszta és pontos megfogalmazás a megmaradás feltétele. A könyv szól a nyelv, a szó rabjairól, akik a szabadságról szöttek álmokat. De amint Branko Miljković kérdezi: „Hoće li sloboda umeti da peva, kao što su sužnji pevali o njoj?” (Tud-e majd úgy dalolni a szabadság, ahogyan a rabok daloltak róla?) Vagy nem lenne tanácsosabb elhallgatni, letenni a tollat, kiradírozni a múltat? Várady Tibor könyve ennek az ellenkezőjére buzdít.

DOMONKOS István